

RENDSZERVÁLTÓ ARCHÍVUM

A RENDSZERVÁLTÁS TÖRTÉNETÉT KUTATÓ INTÉZET ÉS ARCHÍVUM FOLYÓIRATA

V. évfolyam | 4. szám

Mindennapi kultúráink

RETÖRKI

2020. DECEMBER

Halmy Kund

Stagnálás vagy devalválódás – Egy kulturális állapotfelmérésről

Juhász-Pintér Pál

A 20. század (h)arcai – Fekete Gyula

Szeredi Pál

Előkészületek az Írószövetség 1981-es közgyűlésére

Szalai Attila és Halzl József naplójegyzetei

Tartalomjegyzék

MŰHELY

- HALMY KUND: Stagnálás vagy devalválódás? Részletek egy kulturális állapotfelmérésből, 1990–2020
(Könnyűzene, táncalkalom, kiállítás, olvasás) 2
- NAGY DÓRA: Történelmi filmek identitás képzése Magyarországon 1945-től napjainkig.
Vázlat a nemzeti karakterjegyek mozgóképi megjelenítéséről 12
- SZALAI ATTILA: „Istenem, ha behallgathatnék a hallgatásukba!” Részletek a *Lengyel földön. Emlékek, naplók, 1976–1990* című kötetből. . 28

A 20. SZÁZAD (H)ARCAI

- JUHÁSZ-PINTÉR PÁL: „Cselekvéseinket, felelősség érzetünket, kötelességtudásunkat ne a remény motiválja,
hanem a tisztesség!” Fekete Gyula (1922–2010) 41

PORTRÉ

- Az elveszett, de megkerült napló. Halz József: *1956-os napló* (részlet) 50

RENDSZERVÁLTÓ ÉS ARCHÍVUM

- SZEREDI PÁL: Előkészületek a Magyar Írók Szövetsége 1981. december 12–13-án megtartott közgyűlésére 61

AKTUÁLIS

- Nekrológok 72
- Az elmúlt negyedév fontosabb eseményei 81

RECENZIO

- „Semmi pénz nem elég”. Churchill pénzügyei (Jónás Róbert) 83
- Szerzőink 92

A borítón felhasznált kép forrása: FORTEPAN / Urbán Tamás adományozó. Képszám: 125566.

RENDSZERVÁLTÓ ARCHÍVUM

Lektorált folyóirat.

Kiadó:
**Rendszerváltás Történetét Kutató
Intézet és Archívum**

Felelős kiadó:
Nyári Gábor

Kiadó székhelye:
1055 Budapest, Kossuth Lajos tér 1-3.

Főszerkesztő:
Nagymihály Zoltán

Felelős szerkesztő:
Házi Balázs

Főmunkatárs:
Jónás Róbert

Szerkesztőség tagjai:
**Gulyás Martin, Juhász-Pintér Pál,
Pálincás Barnabás, Rapali Vivien**

Szerkesztőbizottság elnöke:
M. Kiss Sándor

Szerkesztőbizottság tagjai:
**Fricz Tamás, Kávássy János Előd,
Kiss Gy. Csaba, Marschal Adrienn, Nyári Gábor
Simon János, Strausz Péter, Szekér Nóra,
Ujváry Gábor, Vizi László Tamás**

Nyelvi lektor:
Budai-Szántó Daniella

Szerkesztőség elérhetősége: 1062 Budapest,
Andrássy út 100, 1. emelet
szerkesztoseg@retorki.hu

Ingyenes kiadvány. Megjelenik negyedévenként.

HU ISSN 1589-0228 (nyomtatott)

HU ISSN 2498-9193 (online)

Nyomdai munka: Pannónia Nyomda
A RETÖRKI Rendszerváltó Archívum című műve
Creative Commons
Nevezd meg! - Ne add el! - Így add tovább! 4.0
Nemzetközi Licenc alatt van.

MINDENNAPI KULTÚRÁINK

Az adventi várakozás hagyományosan együtt jár az elcsendesüléssel, a befelé fordulással, a lélek felkészítésével, önmagunk megvizsgálásával. Még inkább így van ez most, 2020 decemberében.

Mindannyian érezzük: mindenhez, így a kultúrához való viszonyulásunk is változik. Az elmélyülés és a külső bezártság akár elő is segítheti bizonyos termékek (könyv, zene, film) fogyasztását, ugyanakkor a teltházás koncertek, a színházi előadás vagy egy-egy mozifilm bemutatójának egyszeri és megismételhetetlen élményéről jelenleg le kell mondanunk.

Érdemes egy pillantást vetni arra, hogy a harminc évvel ezelőtti változások mennyiben alakították át a magyar kulturális életet. Átfogó képre nem törekedtünk, terjedelmi korlátaink miatt nem is törekedhettünk.

A rendszerváltással együtt járó paradigmaváltás kapcsán elcsépett lenne a diktatúra demokráciával való felváltásáról, a szovjet gyarmati lét függetlenségre cseréléséről szónokolni – és arról, hogy ezek mind-mind termékenyen hatottak a kultúrára is. Mert bár mindennek megvan a ténybeli alapja, ezen az érzékeny területen sokan nem így érezték, élték meg a változásokat. Az állítólag asztalfiókba száműzött munkák nem kerültek elő tömegével 1990-ben, a szellemi függőség helyére anyagi – és helyenként más irányú ideológiai – függések léptek, és igazán azt sem érezhetjük, hogy minden tekintetben kiléptünk volna a nagyhatalmi kulturális gyarmatosítás béklyói közül. A pártközpont kétségtelenül nem „szól le”, hogy mit szabad vagy nem szabad írni, mit lehet és mit nem kimondani vagy eljátszani a színpadon, milyen stílusú képzőművészeti vagy zenei alkotásokra mutatkozik politikai szükségszerűség és/vagy igény. Léteznek ugyanakkor anyagi érdekek, egyedül üdvöztetőnek kikiáltott kulturális trendek, melyek árnyékában mintha eltűnedezne a rendszerváltás hajnalán áhított „saját út” (Bíró Zoltán) megtalálásának igénye. Ahogy Halmy Kund az elmúlt harminc év kulturális vonatkozásait vázlatosan áttekintő tanulmányában fogalmaz: a kulturális élet területén mutatkozó változások a felszínen tapasztalható „pozitív jelek, élénkség, pezsgés ellenére meglehetősen regresszív, devalválódó, összességében lehangoló képet” nyújtanak.

A harc helyett a csendesség, az elmélyülés ideje van. A Megváltóra várva önmagunkról, kultúrához való viszonyulásainkról, a majdani újrakezdéseinkről is elgondolkodhatunk.

Áldott karácsonyt kívánunk mindenkinek!

Budapest, 2020. december 18.

Halmy Kund

Stagnálás vagy devalválódás?

Részletek egy kulturális állapotfelmérésből,
1990–2020 (Könnyűzene, táncalkalom,
kiállítás, olvasás)

Írásom egy nagyobb léptékű kutatás szűkebb kiterjedésű fázisait mutatja be, témája a kulturális javak létrejöttének és befogadásának problematikája, változó tendenciája; gyakorlati terminológiával élve, a kulturális „termelés” és „fogyasztás” dinamikáját, kölcsönhatásait és a hosszabb távú következményeit kívánja körüljárni.

Kutatásom összehasonlító jellegét az adja, hogy három időszak benyomásait, emlékeit, tapasztalatait veti össze. Művelődési kérdések vizsgálatakor hozzávetőleg tízéves periódusokat érdemes összehasonlítani, a rendszerváltás témakörét érintve ezért az első merítést 1992 tájékára teszem. Ezt követi a 2005 körüli időszak, és végül az utolsó merítés 2018-ból származik. Ezáltal hozzávetőleg tizenhárom évente kapunk egy metszetet az ország kulturális érdeklődéséről, állapotáról és az egyén műveltségi helyzetéről.

A harmincéves intervallumon belül a kultúra területén egy nagyon figyelemreméltó mozgás, elválkozás tapasztalható,

melynek tendenciája egyértelmű irányt mutat.¹ Előrebocsájtható a kutatási eredményekkel összhangban, hogy ez az irány a kulturális élet felszínén tapasztalható pozitív jelek, élénkség, pezsgés ellenére meglehetősen regresszív, devalválódó, összességében lehangoló képet nyújt.

Nem találhatunk jobb módszert az egyes ember kulturális helyzetének és a minőségi kultúrával, az ún. „magas” műveltséggel való kapcsolatának vizsgálatára, minthogy *feltérképezzük* az egyes művészeti ágak iránt megnyilvánuló érdeklődést és annak mélységét. Természetesen mellékesebb témák, kultúrán kívüli területek megközelítése révén is további információhoz juthat az ember, mely megtámaszthatja az előfeltevést. A kutatás során az információszerzés alapvető módszere az interjúkészítés volt, ennek nagyobb terjedelmű, ún. *mélyinterjú* változata, és rövidebb, állapotfelmérő kategóriába tartozó verziója is készült.

Az elsődleges cél a viszonylag keveset vizsgált befogadói oldal elemzése. Az *alkotói,*

kultúrateremtő szféra jobban ismert és megértett, analízisekben inkább leírt, mint az ún. (jobb kifejezés híján) *felhasználói oldal*.

A rendszerváltást követően fokozatosan tapasztalhatóvá vált az az alapélmény, mely a kulturális étellel érintkező, az iránt érdeklődő, vagy azt alakító társadalmi csoportok számára egyértelművé tette, hogy felborult a kultúra létrehozója és befogadója közötti természetes viszony. Paradox módon nem a kulturális javak hiánya jelentette a problémát, sőt a kulturális sokszínűség, diverzitás 1990 óta folyamatosan nőtt is. Ezzel szemben a könyvkiadás mennyiségi dimenziója például szűkült, a hatalmas példányszámok végérvényesen a hatvanas-hetvenes évek sajátjai maradtak.² A kultúra mélyebb rétegeinek, valódi értelmének befogadása, feldolgozása és a közösségi életben például az érintkezések, a társalgások során történő megjelenése egyértelműen csökkent, felszínesebbé kezdett.³ Folyamatosan csökkenő tendenciát mutat a minőségi, tartalmi kérdések megbeszélése,

¹ Maróti Andor: A műveltség tartalma és gyakorlati „haszna”. *Kultúra és Közösség (KÉK)*, 2016/2 (április-június), [99–104.] 102. <http://www.kulturaeskozosseg.hu/pdf/2016/2/07.pdf> (Utolsó letöltés: 2020. 11. 27.)

² *Magyarország, 1989–2009. A változások tükrében*. Budapest, KSH, 2010, 28. https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/mo1989_2009.pdf (Utolsó letöltés: 2020. 11. 27.).

³ A szaktudás és a műveltség különbségéről lásd: Maróti Andor: *Gondolatok a kultúráról, műveltségről és a közművelődésről*. Budapest, Trefort, 2007, 99.

megvitatása, a valódi, mély létélmények megosztása – a kommunikáció színessége, nyitottsága és széleskörű mivolta ellenére. Ez minden kommunikációs színtérre – a valós idejű, személyes beszélgetésekre éppúgy, mint a virtuális térben zajló eszmecserékre – igaz. A beszélgetések élénksége dacára, a sekélyesség, a fecsegés, sőt a „locogás” a közvetlen kommunikációk hozzávetőleg nyolcvan százalékanak jellemzője lett. (Ez esetben a fajsúlyosabb beszélgetéseknél is megfigyelhető problémára utalok – természetesen van helye a „fecsegésnek” a könnyed, rövid ideig tartó beszélgetésekben.) Megfigyelésem szerint több évtizede tartó, fokozatos folyamatról beszélünk, a jelenség sokrétű, eredői ráadásul a távolabbi időkre vezetnek. A személyek közti verbális érintkezésekből, televíziós műsorokból, internetes oldalak látogatottságából, a közösségi médiából, és nem utolsósorban a kulturális programok alapján látletet lehet venni a műveltségi szintek és színterek helyzetéről, a társadalmi csoportok kulturális állapotáról.⁴

Természetesen a helyzet alakulása társadalmi rétegenként és korcsoportonként különböző. Egyértelmű, hogy az idősebb generációkra kevésbé jellemző a sekélyesedés és a mélyebb ismeretek hiánya, mint a fiatalabbakra (kitágítva a kört a tizenévesekig, sőt a gyermekekig). Ismerve a legmodernebb technika hatásait, paradoxnak tűnhetnek ezek a megállapítások. Pontosan a technikai eszközök

megjelenésének sokrétűsége, elterjedése és egyre könnyebb elérhetősége révén elvileg egyre több minőségi információhoz juthatunk: általánosabb, illetve egyre mélyebb műveltségi rétegek válnak elérhetővé. A szabadidős programok között hemzsegnek a magas műveltséget közvetítő események, a híradások is folyamatosan beszámolnak ezekről, színes, pezsgő kulturális életet jelenítve meg, mégis, a társadalmi érintkezések során lesújtó valóságként jelenik meg az elsekélyesedés, az érdektelenség és a kommersz témák tobzódása. Az 1990-es években ennek jelei még kevésbé mutatkoztak Magyarországon, bár az 1997-ben indult kereskedelmi televíziózás hatásai pár éven belül jelentkeztek a kulturális fogyasztás területén.⁵

E kultúrakutató projekt keretein belül az összes lényeges kulturális terület helyzetét megvizsgáltam, mert részletes képet csak a művészi és tudományos világ kibocsátó-befogadó viszonyának (lehetőleg) teljes felmérése alapján kaphatunk. A kutatásból adott ízelítőként következzenek most négy konkrét kulturális szféra változásainak összefoglalása és a nehezen megragadható devalválódás bemutatása.

KÖNNYŰZENEI KONCERTEK LÁTOGATÁSA

A várt eredményektől messze eltérő adatokat hozott az ez irányú vizsgálódás. A kilencvenes évek eleje (sőt, tulajdonképpen a nyolcvanas évek végétől a

kilencvenes évek végéig tartó időszak) az élőzenés könnyűzenei koncertek reneszánszát hozta, és nem csupán a befutott, ismert zenekarokét. Gombamód szaporodtak a fiatalok együttesei, melyek számos újrainduló klubban találtak fellépési lehetőséget és rajongó közönséget. Elsősorban a rock és főként a blues (mint életérzés is) terjedt ismét, nem véletlenül nevezik az időszakot „kis hatvanas éveknek”. Lehetséges, hogy mindezt pusztán a korszak tízen-huszonevesei érzik így, de az bizonyos, hogy társadalmi pezsgését minden generáció érzékelhette. Ez egyértelműen köthető a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulójának földcsuszamlásszerű politikai változásaihoz.

Az nem állítható, hogy az élőzenés koncertek száma a kilencvenes években kimagaslóan megnőtt, hiszen a nyolcvanas években, valamint attól visszafelé még inkább virágkorát élte a műfaj. Annál inkább szembevetendő, hogy miként kezdett a kétezres években fogyatkozni e műfaj energiája. Még 1997 és 2002 között volt egy nagy „blues revival”, azt követően, ha nem is síri csönd, de a nagy erővel teret nyerő elektronikus tánczene (mely nem azonos a hasonló célú, hangszeres diszkó zenével) térhódításba kezdett. A 2005-re vonatkozó megnyilatkozások szerint még egyensúly mutatkozik az élőzenés szórakozás (mely tekinthető kulturális eseménynek) és az elejétől a végéig gépzene szórakozás között. (A fiatalok éjszakai kikapcsolódását, ismerkedési lehetőségeinek

⁴ Egy új módszertani példa kulturális állapotfelmérésre: Hill, Robin: Revisiting the term „research culture”. In: *Cornerstones. What do we value in Higher Education?* HERDSA Annual International Conference (Melbourne, 1999. július 12–15.) <https://engineering.unt.edu/sites/default/files/Hill.pdf> (Utolsó letöltés: 2020. 11. 27.)

⁵ Illés Gabriella: A kereskedelmi televíziózás kialakulása és hatása Magyarországon. *Zempléni Múzsá*, 2017/3 (ősz), [33–45] 37–48. http://epa.oszk.hu/02900/02940/00067/pdf/EPA02940_zempleni_mujsa_2017_03_33-45.pdf (Utolsó letöltés: 2020. 11. 27.)

A Hobo Blues Band és a P-mobil közös koncertjének résztvevői a tiszaligeti Sportcsarnokban, a *Kopaszkutya* című film forgatásán, 1981. április 6-án. Forrás: FORTEPAN / Gábor Viktor adományozó, 194655-ös számú fotó

felsorolását – nem kifejezetten kulturális jellegük miatt – most mellőzzük.) 2018-ra teljesen erejét veszítette az élőzenés könnyűzene, a koncertek látogatottsága határozottan csökkent (ez már a kétezres évek elejétől megfigyelhető). Az okok itt is több összetevőből állnak. Sokan vitatják a fenti kijelentést, hiszen a programfüzetek és fesztiválnaptárak az elmúlt években is telis-tele voltak koncertprogramokkal. Mégis, számos beszámoló szerint érződik a fiatalok lelkesedésének csökkenése, és ez a látogatók számában is tükröződik.⁶ Hol vannak már a nyolcvanas-kilencvenes évek stadionkoncertjei és nagy, rendszeres klubkoncertjei? A rock, a heavy metal, a pop

arénákat töltött meg, generációk számára meghatározó fiatalkori élményeket nyújtva. A műfaj maga veszített erejéből, társadalmi mondanivalójából, lázadó szellemiségéből. Ez viszont visszavezethető a társadalmi környezet és szerkezet, valamint a politikai, gazdasági rendszerek megváltozásához, ha úgy tetszik, homogenizálódásához.

Ennek egyik oka lehet, hogy a látszólagos pezsgés és jólét ellenére az elit és a társadalom többi rétege között nagy gazdasági ellentét feszül, ezért a fiatalok már sokkal inkább a személyes megélhetésükre, előmenetelükre és érvényesülésükre koncentrálnak, mintsem

hogy igényesebb élőzenés koncertekre járjanak. De a valósághoz még közelebbi lehet, hogy a kulturális „fogyasztás” jellege és megváltozása fokozatosan a könnyűzenei piac minden szegmensét érinti. A lemezkiadások – a könyvkiadástól eltérően – drasztikus csökkenést mutatnak, mindez egyértelműen az internetes zenei elérhetőségek, letöltési lehetőségek miatt alakult így. Ez egyben elképesztő műfaji szétesettséghez és egy furcsa csavarként, műfaji homogenitáshoz is vezetett. Leegyszerűsítve: a műfaj lüktetése, szenvedélyessége már a múlté, az elemi erejű zenei mondanót – sajnos egyre csökkenő számban – csak a nagy

⁶ A felvételek természetesen a Covid-19 járvány előtti állapotokra vonatkoznak.

„öregek” képviselik, akiknek koncertjei már-már ritkaság-számba mennek.⁷

Alapvetően a fiatalok – akik a legjelentősebb hallgatói voltak ennek a műfajnak – zenei műveltsége az internet korlátlanlansága ellenére csökken, a könnyűzene régebbi vonulatait már nem ismerik, ami pedig korábban egy rajongó közönség számára elképzelhetetlen volt. 1992-ben a fiatalok, ha szerettek egy zenei irányzatot, annak előzményeit jellemzően harminc-negyven évvel korábbra visszamenően ismerték. A kétezres években ez megváltozott, a könnyűzenei irányzatokat elsőként érte el a fogyasztóivá válás gyötrelmes hatása, adott esetben egy-egy rockszám *Coca-cola* szintű reklámműzénévé silányult. Ez még a televíziós dömping korszaka, melyet lassan váltott fel az internetes videómegosztó csatornák világa, ahol mindenki kedvére keresheti és hallgathatja a (reklámmal teletűzdelt) zenedarabokat. Ezáltal a művészettörténetben a 20. század második felétől az ún. *stíluselmosódás* néven ismert korszak végletesen kiteljesedett a zenei életben. Összességében elmondhatjuk, hogy a zene világát érintette leglátványosabban a kulturális szétesettség, a mondanivalónélküliség és a felszínesség. Természetesen a világ óriási könnyűzenei kínálatában akadnak üdítő és jelentős kivételek, akár mondanivaló szempontjából is, de a stílusirányzatok tekintetében fenn kell tartani a kritikai megjegyzést: homogenizált és kevés

érdekességet hordozó művek születnek, melyek a visszahatnak a fogyasztásra is. Ez elsősorban az élőzenés koncertlátogatásokon, és azon belül is a klubkoncertek látogatásán mérhető le. A vendéglátós, „lakodalmos” irányzatok továbbra is népszerűek, elsősorban Kelet-Magyarországon. Mindezt a társalgási témákban, a beszélgetések kulturális területein kiválóan le lehet mérni, az idősebb és a fiatalabb „célközönségnél” egyaránt.

TÁNCALKALMON VALÓ RÉSZVÉTEL

Kifejezetten szórakoztató jellege miatt első hallásra nem is sorolnánk a kultúra, a művelődés körébe, de ha közelebről megvizsgáljuk azt, hogy mit is jelent a táncalkalom kifejezés, annak társadalmi kölcsönhatásait, civilizációs alapélményét, és az egyén jellemfejlődésére, személyiségfejlődésére gyakorolt hatását, akkor más következtetésekre jutunk. Nem érintve itt a manapság akut problémává váló párkapcsolati gondokat, a fiatalok kapcsolatteremtési lehetőségeit és képességeit, mindenképpen megvizsgálandóvá válik a táncnak, mint részvételi, közösségi alkalomnak a jelensége. Kevés más kulturális területnek van nagyobb aktuális jelentősége, mint a társas érintkezésből építkező táncalkalmak világának létezése, vagy éppen nemlétezése.

A civilizáció hajnala óta jelen van az emberiség életében a tánc, mint a testi önkifejezésnek,

a vallási rituáléknak, a társas együttlétnak, és nem utolsósorban a két nem egymáshoz való közeledésének, egymásra találásának művészete.⁸ Később a társadalmi elit és az alávétettek tánca (a törzsi viszonyok között élő népek táncát most nem számítva) valamelyest különbözni kezdett egymástól, de az alapfunkcióira ez nem vonatkozott. A tánc mindig, minden történelmi korszakban funkcióval bírt, és teljesen más hőfokon formálódott, mint mondjuk a népi iparművészet vagy a polgári ötvösművészet. A 20. században azután a demokratizálódás, a társadalmi egyenlenségek kisimulásának folyamata oda vezetett, hogy fentről az „udvari”, főúri zene kezdett végleg eltűnni, a parasztzene is visszaszorult, a falusi köznép pedig elindult (bárhogyan is ítéljük meg ezt) a polgárosodás irányába. Ettől kezdve a nagypolgári lét kultúrája, ízlése, nem utolsósorban üzleti érzéke révén felkarolt zenék világa diktálta a zenei műveltség és divat irányát. Európában a könnyebb táncdalok terjedtek, már a századfordulót követően, később pedig az Egyesült Államokból importált afroamerikai jazz és blues zene lett egyre növekvő hatású.

Később az elit „belesüppedt” a demokratikus tömegízlésbe, ami a technológiai újítások révén (rádió, lemezjátszó, később magnetofon) egyre szélesebb körben ismerhette meg a korai divatirányzatokat, zenéket, táncokat. A 20. század középső harmadától kezdve a tánc új fénykorát élte, csak már egységes,

⁷ Példaként álljon itt egy koncertlista a kilencvenes, és egy a kétezzer-tízes évekből: 9 kultikus zenekar legendás budapesti koncertje a nyolcvanas, kilencvenes évekből. *We love Budapest*, 2015. 10. 16. <https://welovebudapest.com/toplistak/9-kultikus-zenekar-legendas-budapesti-koncertje-a-80-as-90-es-evекbol/>; Kollár Bálint: Ezeket a 2018-as koncerteket várjuk legjobban – a Kraftwerk-től a Metallicaig. *We love Budapest*, 2017. 11. 24. <https://welovebudapest.com/2017/11/24/ezeket-a-2018-as-koncerteket-varjuk-legjobban-a-kraftwerk-tol-a-metallicaig/> (Utolsó letöltések: 2020. 11. 27.)

⁸ A tánc funkcióiról lásd: Sólymos József: *Tánc történet*. Debrecen, magánkiadás, 2002, 17.

Az első budapesti táncház a Liszt Ferenc téri Könyvklubban, 1972. május 6-án. Forrás: FORTEPAN / Szalay Zoltán adományozó, 138774-es számú fotó

mondhatni globális színpadon (legalábbis Európát és Észak-Amerikát érintően.) Ez a társastáncok térhódításának ideje volt. Ugyanakkor az agrártársadalmak táncait sem szabad elfelejtenünk, egyetlen európai nép esetében se. Az ún. *néptánc* Magyarországon a hetvenes évekig szervesen élt a falusi lakosság körében, Erdélyben pedig egy rövid, kilencvenes évekbeli periódust leszámítva egyes területeken máig él (Kalotaszeg, Mezőség, Székelyföld).

Itt kell említést tennünk a hungarikumnak és az egész világon egyedülállónak tekinthető táncházmozgalom kialakulásáról, mely a magyarországi táncalkalmak legjellegzetesebb formájává vált.⁹ Az 1970-es évek elejétől egyre több zenét, táncot kedvelő

fiatal rádöbbszent, hogy elképesztő méretű zene- és tánckincs lelhető fel még élő formájában a Kárpát-medencében. A hatvanas évek kicsit modoros, műdal-, sőt operettszerű népdalelőadásait követően revelatív, kirobbanó élmény volt a gombamód szaporodó kis, illetve nagyobb táncházak megjelenése és felvirágzása. A táncház kifejezés egészen pontosan az erdélyi mezőszéki Szék községből származik, ahol a rendszeres, heti többszöri, szerves ismerkedési, szórakozási funkciót betöltő táncházakat rendeztek – a hetvenes-nyolcvanas években intenzíven, de alkalmasszerűen ma is. Ez a Magyarországon kimondottan városi, *revival* mozgalom azóta is fiatalok, családok tízezreit mozgatja meg szerte az országban¹⁰ – összefonódva

a néptáncgyűttesek színpadi fellépéseivel, utánpótláscsoportjaival, valamint természetesen a felhőtlen kikapcsolódással. A nyolcvanas évektől évente megrendezésre került a Budapest Sportcsarnokban (jelenleg: Papp László Sportaréna) az Országos Táncháztalálkozó, mely újabb lökést adott – a téli Néptáncantológia mellett –, mintegy seregszemléjét jelentette a táncház rajongóinak. Ez a folyamat azóta is tart, évente eltérő, hullámzó intenzitással. A húszas-harmincas évek Gyönyösbokréta mozgalma, a hatvanas-hetvenes évek *Ki mit tud?* című televíziós vetélkedője után a 2010-es évekig kellett várni a köztelevízió *Fölszállott a páva* című műsorára, mely korszerű és látványos verseny keretében újabb lökést adott a

⁹ Fábíán Mónika: A táncházmozgalom mint kulturális reprezentáció. Egy vizsgálati lehetőség. *Zempléni Múzsza*, 2016/4 (tél), [20–27] 20. http://epa.oszk.hu/02900/02940/00064/pdf/EPA02940_zmimuzsa_2016_4_020-027.pdf (Utolsó letöltés: 2020. 11. 27.).

¹⁰ Jávorszky Béla Szilárd: *A magyar folk története. Népzene, táncház, világzene*. Budapest, Kossuth–Hagyományok Háza, 2013, 184.

néptáncokhoz kötődő fiatal generációknak. Az élenkülés szerte a táncházakban érezhető volt, és ez a folyamat jelenleg is tart. Budapesten például a hét minden napján várja táncház a látogatókat, és ez töretlen az elmúlt húsz-huszonöt évben.¹¹ Azt sem állíthatjuk, hogy a táncház kifejezetten rétegműfaj lenne, mivel a társadalmi csoportok, melyeket érint, annyira vegyesek és széleskörűek, hogy már nyugodtan tekinthetjük „fősodorhoz” tartozó művészeti ágának. A technológiai változások (sokcsatornás televíziós hálózatok, mobilhálózat, internet, illetve a „kézbe vehető internet”) nem befolyásolják hátrányosan e hagyományőrző műfaj létezését, sőt inkább elősegítik terjedését, elérhetőségét (lásd a programok, műsorok, címek, oktatók elérhetőségei, szövevényes láncolatai). Így széttagolódás, hanyatlás és sekélyesedés helyett az 1990-es évek óta még inkább fellendülésről beszélhetünk e téren. A néptánc minőségi mivolta, határozott értékei, esztétikája és társadalmi, ifjúsági funkciója annyira egyértelmű, hogy úgy tűnik, (egyelőre) kikezdhetetlen.

Nem véletlen, hogy ezt a népművészeti irányzatot ilyen hosszan taglalom. A táncnak legalapvetőbb funkciója az ismerkedési, viselkedési és párkapcsolati szokások alakítása, sőt kialakítása, amire manapság égetően nagy szükség van a fiatalok körében. Úgy is fogalmazhatunk – akár a táncoktatók –, hogy a férfi tanuljon meg „megállni”, a nő pedig „mennni”. Megtanulni egymás szemébe nézni, őszinte

szándékot kifejezni, kulturáltan egymáshoz érni, táncra felkérni, azt fogadni stb. Rengeteg alapvető viselkedési norma tanulható meg a táncrendekben való részvétel által. Erre kiválóan alkalmas a magyar néptánc, de másfajta társastáncok is (például a latin-amerikai tangó, salsa, rumba stb.). Ezek a táncok szintén gyakorolhatók Magyarországon, tartósan itt vannak, de inkább, mint tanfolyamok, és nem mint élő kultúra, táncalkalom. Nem szerves részei a kikapcsolódásnak, szórakozásnak. Az elkészített interjúk szerint ugyanakkor – a néptáncot leszámítva – megdöbbenően redukálódott a tánc mint szórakozási forma iránti igény, zenei irányzattól és korosztálytól függetlenül. Erre a kilencvenes években, amikor az élőzene koncertek (táncalkalommal), és a diszkók, rock-diszkók és egyéb táncos szórakozóhelyek, bárók, mulatók a fénykorukat élték, még senki nem számított. (Kifejezetten a fiataloknak való helyekről, nem pedig a félvilági színterekről beszélek most). Az évtized végétől megerősödő elektronikus zene, a dj-k vagy elektronikus tánczene elterjedése nem tudta pótolni sem lélekszámban, sem lendületben, energiában a hagyományos könnyű tánczenét (rock and roll, diszkó és ezek irányzatai) sokaságot megmozgató világát. Igaz, nehéz azt a rezgésszámot, rezonanciát tovább fokozni, mint ami a hatvanas vagy a kilencvenes években volt tapasztalható a tánc területén. A magával ragadó, sodró lendület az 1990-es évek (ismételten idézem a pesti szlogent: „kis hatvanas évek”)

után fokozatosan csökkent, és ez nem a rendszerváltozás utáni „eufória” csökkenésének, valamint a nagy számú „Ratkó-unokák”¹² öregedésének tudható be. A jelenség ugyanis világszerte tapasztalható volt.

A kétezres évekre egysíkúbbá, illetve nosztalgikusabbá váltak a táncalkalmak, a „mulató” műfaj, mely addig szinte megvetett volt, virágozni kezdett, aminek oka a kereskedelmi televíziózás megerősödése, a nagy koncertzenekarok kiöregedésének megindulása (ismét tisztelet a kivételnek), és a fiatalok érdeklődésének megváltozása volt. Ebben az időszakban hódított tért széleskörűen az internet, ami általános elkényelmesedéshez, konformizmushoz, végső soron közösségi alkalmak és lelkesedés helyett sokszor cinizmushoz vezetett.

A 2010-es éveket érintve áttekintő munkám döbbenetes eredményeket hozott, nemcsak a negyvenes – ahol természetes, hogy már nem tánc van a közép-pontban –, hanem a huszon- és tizenéves korosztályban. A legtöbb esetben már az ún. „ciki” kategóriába esett a tánc. 2018-ban nehéz volt Budapesten megfelelő táncos szórakozóhelyet találni (a bárókat, a „lötyögésre” csábító szűk terű belvárosi helyeket nem számítom komoly tánchelynek). A külvárosi nagy diszkók régen bezártak. A társasági kultúra megváltozott, a társas érintkezés teljesen más lett 25 év leforgása alatt. A táncolható élőzene teljesen, a felvételtől szóló tánczene

¹¹ Jelenleg persze a Covid-19 járványhoz kapcsolódó intézkedések függvényében. A legfontosabb aktuális források a programokról: folkradio.hu, tanchaz.hu, hagyomanyokhaza.hu

¹² A hetvenes években születettek nemzedéke, akik a Ratkó Anna népjóléti, majd egészségügyi minisztersége alatti fél évtized során (1950 és 1956 között) – melyre az amúgy is természetesen növekvő szaporulat mellett az abortusztilalom és a gyermektelenségi adó volt jellemző – születettek („Ratkó-gyermekek”) gyermekei.

Picasso-kiállítás a párizsi Louvre-ban, 1971-ben. „A nemzetközi művészvilág az 1990-es évek óta nem termelt ki olyan kaliberű, értékelhető alkotót, aki jelentőségében a többiek fölé emelkedik.” Forrás: FORTEPAN / Urbán Tamás adományozó, 87514-es számú fotó

majdhogynem teljesen eltűnt, legfeljebb nosztalgikus (szinte komikus) formában volt jelen. A közösségi élmények a virtuális világba terelődtek, ennek összes súlyos következményével.¹³

KIÁLLÍTÁSLÁTOGATÁS (KÉPZŐ-, ÉS IPARMŰVÉSZETI, TUDOMÁNYOS, MŰSZAKI)

Soha nem volt még Magyarországon olyan mennyiségű, külföldi anyagokat is bemutató képző-és iparművészeti tárlat, mint a 2010-es években. A kiállítóhelyeket felújították, a gazdaság bőven kitermelte a kulturális javak bemutatásához szükséges anyagi forrásokat. A múzeumok a legkorszerűbb technikát és múzeumpedagógiai eszközöket használták a tárlatok bemutatásához, és gyakran hosszú sorok álltak a jegypénztáraknál. Mégis – és ez fájdalmas,

hogyan ebben az esetben is erről kell beszélni –, a megszerzett információk elmélyítése, feldolgozása és továbbadása (leginkább ez utóbbira van rálátásunk) nagyon sekélyes képet mutat. Nem az általános érdeklődéssel van baj: az emberek nyitottak és készek a befogadásra (vizuális korban élünk, szinte minden a látványról szól), hanem a műveltségi bázis (a befogadói oldal), amire a műalkotások „érkeznek”, hiányos és felületes, sőt néha egyáltalán nem létező.¹⁴ Sajnos nagyon sokszor – korosztálytól függetlenül – az érdeklődés hiányával is szembesülünk.

Korunknak viharos információáramlása sem engedi, hogy a megkapott, sokszor bonyolult, nem egyértelmű üzenet tartósan beépüljön, megformálódjon, élményként továbbadhatóvá váljon. A modern képzőművészet

– a komolyzenével ellentétben – kitermelte olyan stílusirányzatokat, amelyek dekoratívak, érthetőek és befogadhatóak, annak ellenére, hogy elvont a témájuk és absztrakt a megfogalmazásuk.

A statikus vizuális művészetek (festészet, szobrászat, grafika és esetenként az építészet) azonban nem feldolgozhatók a szükséges háttér-információk, képzettársítások és kellően kifejtett asszociációs képesség nélkül. Ezért hiába a látogatók sokasága, ha az érkező művészeti üzenetek nem érik el a céljukat, illetve ha a befogadás csak percekig, legfeljebb órákig történik meg – és itt nem arra utalok, hogy a mindenkit körbevevő információ- és jeldömping elmossa a beérkező korábbi ingereket. Felületes, avatatlan szemléléssel nem érhető el az elvárt eredmény, és ez a fejlemény a

¹³ Ropolyi László: *Az Internet természete. Internetfilozófiai értekezés.* Budapest, Typotex, 2006, 56. https://books.google.hu/books?id=QY_2CG9_bqEC&pg=PA203&lpq=PA203&dq=K%C3%B6z%C3%B6ss%C3%A9g (Utolsó letöltés: 2020. 11. 27.).

¹⁴ Bujdosó Ernő: *High Art – Low Art, avagy a két kulturális világ.* Magyar Képzőművészeti Egyetem Doktori Iskola, DLA értekezés, 2007, 71. http://www.mke.hu/sites/default/files/attachment/ertekezés_bujdosoe_0.pdf (Utolsó letöltés: 2020. 11. 27.).

fogyasztói társadalom és a tömegesedés számlájára írható. Való igaz, hogy korunkban a magasművészet a legszélesebb körben elérhető, mondhatni a műélvezet a végtelenségig demokratizálódott, de ez nem hozta magával a művészetek értő befogadásához szükséges tudáshalmazt, az oktatási háttérrel. Valójában széleskörű üzleti megfontolások állnak a nagyfokú kiterjesztés háttérében – nemritkán a bulvárral rokon szenzációhajhászás és hatásvadászat eszközeivel élve. Ez felfogható pozitív hatásként is, mivel tudjuk, hogy a klasszikus művek születésének korában csak egy szűk kör lehetett nemhogy a befogadó, de a megismerő is. Ismét csak az élménybeszámolókra hagyatkozhatunk: nincs olyan interjúalany, aki a legnagyobb nevű művészek (pl. Leonardo da Vinci, Munkácsy Mihály, Mednyánszky László vagy éppen Gustav Klimt) munkásságáról három percnél tovább tudott volna beszélni. De az is feltűnő, hogy sorolhatnánk a nagy neveket sokáig, hiszen az utóbbi tizenöt évben a magyar kulturális irányítás sokat tett a bemutatásukért, valóban kortárs „nagy neveket” nem találunk közöttük. Ennek nagyon furcsa, egyben egyszerű oka van: rendkívüli módon csökkent a számuk.

A nemzetközi művészvilág az 1990-es évek óta nem termelt ki olyan kaliberű, értékelhető alkotót, aki jelentőségében a többiek fölé emelkedik, kimagaslik, úgy, ahogy pár évtizeddel korábban és azt megelőzően évszázadokig, számosat. Ez magyarázható a sokat emlegetett „stíluselmosódás” korszakával, a posztmodernnel (sőt

a posztmodern utáni világgal, a szürmodernnel), illetve az atomizált, társadalmi, emberi és személyes mondanivalót tekintve vegetatív, szinte szemfényvesztő állapotba kerülő képzőművészi világgal. Mentségül legyen mondva, hogy a hagyományos vizuális művészetek döbbenetes erejű kihívással állnak szemben a modern technológiát alkalmazó, szintén vizuális művészetek irányából. A 19. században a fényképezés, a 20. században a film, majd a videografika, végül a digitális művészetek hasítanak egyre nagyobb szeletet a képzőművészet tortájából.¹⁵ Az egyre inkább a nyers, érzékekre ható vizuális anyagok mellett „eltörpül” Michelangelo, természetesen nem művészi, hanem hatásvadász szempontból. Így az átlagember nehezen kárhoztatható a hagyományos művészeti ágaktól való elfordulás miatt. Paradox módon egyre inkább a legnagyobb nevek a kizárólagos művészeti húzóerők. Van Gogh-gal, Picassóval, Dalival egy kiállítóteremnek még el lehet érnie valamit, másokkal azonban egyre kevésbé.

A minőség és az érdekesség szempontjait figyelembe véve, a homogenizálódás a médiafelületek és elsősorban az interneten megjelenő lehetőségek miatt történik. Korunkban a világháló korlátlan megjelenést biztosít, gondoljunk csak arra, hogy bárki indíthat blogot, honlapot, alapíthat online közösséget, csoportot és a vizuális eszközöket használhat, melyek a képernyő legfőbb lehetőségei, maradéktalanul ki lehet használni.

A fénykép és a rövid videofilm továbbra is a legnagyobb sláger. Abban a világban, ahol mindenki valami vizuálisat „posztol”, nagyon könnyen elvész a valódi érték és minőség, miközben a látvány és a monitor vibrációja rabul ejti az embert. Az *Instagram* korában, mikor már nem is szöveggel, pusztán képpel üzennek az emberek, nehéz elmagyarázni egy statikus, kétszáz évvel ezelőtti festmény értékét. Valójában a posztmodern fogyasztói ideológiák is azt hirdetik, hogy „mindenki lehet művész”, „mindenki egy kicsit művész”, ezért a relativizálódás miatt a kanonizált értékek, művek devalválódnak, érthetetlenek lesznek, sőt sokak számára dagályossá, fölöslegessé válnak. Így ismét fennáll a jellegzetes kölcsönhatás: a világ, vele együtt pedig a befogadók és az alkotók is átalakulnak. A fő probléma a változások minőségi iránya.

Jogosan merül fel a kérdés, hogy a kilencvenes évek elején mennyiben volt más a helyzet. Ha elvonatkoztatunk az okostelefonok, sőt a mobiltelefonok teljes hiányától, illetve feltesszük, hogy ez nem kardinális kérdés, akkor a „kevesebb több” élményére emlékszünk. Nyilvánvalóan statisztikailag is más volt a megnyílt tárlatok száma, a nézőszám is kisebb volt, ugyanakkor a megélt élmény tartósabb, mélyebb és beágyazottabb volt, mint manapság. A beszámolók szerint bizonyos emberek mind a mai napig hordoznak emléket a nyolcvanas-kilencvenes évekből, ami egy-egy, hónapokig tartó monumentális kiállítást illet.¹⁶ Ez az élménytípus változik a kétezres években: a 2005-ös

¹⁵ Magyarország, 1989–2009 i. m. 2010, 28.

¹⁶ Berecz Ágnes: A kilencvenes évek művészetének diszkrét bájai. *Balkon*, 2002/1–2 (január–február). http://balkon.art/1998-2007/balkon_2002_1_2/02berecz.html (Utolsó letöltés: 2020. 11. 27.).

A Budapesti Műszaki Egyetem könyvtárának központi olvasóterme 1971-ben. „Bárcsak elolvasták, de főként megvitatnák, megbeszélnék az olvasott tartalmakat egymás között az emberek!” Forrás: FORTEPAN / Urbán Tamás adományozó, 87371-es számú fotó

nem. 2018-tól már az említett, bőség zavarának időszaka zajlik: nagyszámú minőségi tárlat, sok látogató, de csekély lecsapódás, rezonancia, ezzel együtt elterjedt a szerveslenség és a felületesség. A tízperces élmények korát éljük.

KÖNYVOLVASÁS

Az egyik legszembetűnőbb változást a könyvekhez való viszonyunk mutatja. Nem az alapvető olvasásmennyiséggel van a fő gond, mert az emberek ma is olvasnak, igaz, mást, máshogyan, és más mennyiségben, mint az összehasonlított korszakok kezdetén. A probléma az olvasott tartalmak hatásával, rögzülésével, a belső reflexek keletkezésével van. Harminc évvel ezelőtt egy kötet elolvasása a tudatunk mélyrétegeibe hatolt, és ami a lényeg, ezt mással is megtudtuk osztani, élőszóban, szűk körben. Néha egy-egy mű jelentette élményről a fiatalok és az idősebbek is órákig tudtak eszmét cserélni. Ez a jelenség a tapasztaltak szerint a kétezres években kezdett módosulni, sekélyesedni. Hangsúlyozni kell, hogy ez egy – nem túlzás – évszázados folyamat gyors megváltozása, hiszen korábban (a televízió intenzív hatását most félretéve) a könyvek által hordozott tartalmak jelentették a tudás, az ismeretek legnagyobb, még megosztható mennyiségét. A merítésünk középső pontja (2005) azért lényeges, mert ekkorra már mérhető az az elmozdulás, mely jelzi azt a változást, amit a könyvolvasással időben és minőségben töltöttünk.¹⁷ Természetesen az irodalmi életben bekövetkező folyamatos változás, a kortárs írásművek – sokak által panasszal illetett – jellege, stílusa

megfigyelések alapján elfordulás tapasztalható, főleg a fiatalok (harminc év alattiak) körében.

A múzeumok a digitális technológia legmodernebb eszközeit kezdik használni, mely egyrésztől korszerű, érthető és üdvözlendő, ugyanakkor a kézbe vehető készülékek, ezáltal a zsebben hordható képi- és tudásvilág irányába mutatnak. A kétezres évek még nem a teljes digitalizáció korszaka, ennek tarolását 2016–18-ra érezhettük véglegesen. Korábban a táblagépek, okostelefonok elterjedése még nem volt jelentős, a legkisebbek a laptop méretű készülékek voltak, illetve a múzeumok még nagyobb kivetítőket használtak. Az érintőképernyős technológia ugyanakkor a nézők teljes bevonását tette lehetővé, elsősorban a

történelmi és természettudományos illetve műszaki tárlatokon. Adja magát a költői kérdés, hogy például Benczúr Gyula vagy Henri Matisse festményének látványán mit lehet „javítani”, szükséges-e egyáltalán villogó körítés, „vizuális eladhatóság”? Nyilván a művek önmagukért beszélő minőségét nem tudja javítani semmi, és erre nincs szükség.

Van persze olyan terület, ahol nagyon jól működik a modern technológia. Az egri vár 1552-es ostromát például sokféle multimédiás eszközzel lehet mutatni egy történelmi-régészeti tárlaton, de egy szobrászati, grafikai kiállítást nehéz a technika „segítségével” feljavítani. A minőség befogadása itt ugyanis a látogatóra van bízva. Vagy történik rezonancia, vagy, sajnálatos esetben,

¹⁷ Kulturálódási szokásaink. A lakosság televíziózási, olvasási jellemzőinek vizsgálata az időmérleg-felvételek segítségével. Budapest, KSH, 2013. június, 17. https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/kult_szokasok.pdf (Utolsó letöltés: 2020. 11. 27.).

és tartalma egyaránt befolyásolta/befolyásolja a könyvolvasáshoz való viszonyt. Ez egyre inkább megkerülhetetlen kérdés, mely egyaránt jellemzi a kortárs művészeti ágakat. A bekezdés elején említett „mit és milyen mennyiségben olvasunk” komoly probléma, és negatívan érinti a tartalmas, nyomtatott irodalmat, legyen az regény, szakkönyv vagy egyéb.

1992-höz képest jelentősen csökkent az olvasásra szánt idő. Az olvasott anyag mennyisége folyamatosan szűkül, és ez a terjedelmesebb, nagyobb lélegzetű művek rovására történik. Egyre inkább előnyt élvez az összefűzött novellairodalom, majd a cikk vagy a rövidhír olvasása. Nem megkerülhető az internet kétezres évekbeli elterjedésének ok-okozati összefüggése, annak hatása. Tapasztalati alapon bátran kijelenthető, hogy a nyomtatott írások olvasásának csökkenése az internetfogyasztás bővülésével magyarázható. Ez – hiába vannak ellenvéleményen a technológiai cégek és képviselői, pártolói – kimondottan a tartalmi értékek rovására történik. A fő felelős maga a „képernyő”, melynek technikai jellegzetességei okozzák azt a függő viszonyt, ami az internet és használója között fennáll. A vibráló, fehér, illetve színes fények vonzzák és rögzítik a tekintetet, folyamatos (egyben pillanatnyi) éberségre is készítetik az olvasót.¹⁸ Ezzel összefüggésben az internetes *mainstream* tartalomszolgáltatás rövid, pár soros, nagyon könnyen befogadható írásokkal tájékoztat, mely (szintén a technikai adottságok miatt) pillanatonként válto-gatható, átkapcsolható. Hiába tudjuk, hogy például a British

Museum könyvtárának jelentős anyaga böngészhető az interneten, művelődés végett, az elmélyült olvasás szintjén szinte senki nem használja a világhálót, legfeljebb szakkérdések gyors tisztázására.

A másik jellegzetes felvetés, miszerint fölösleges a nagy lexikális tudás, hiszen a világ teljes rögzített tudása ott van karnyújtásnyira (tulajdonképpen a zsebünkben). A probléma, hogy okostelefonunk tartalmát nem használjuk összefüggésében, legfeljebb „szótárként”. Ez nem pótolja például a regényirodalom megismerését. Magát az elmeműködést is elkényelmesíti, és elhitei velünk, hogy valóban fölösleges a lexikális tudás. Az elmélyült, hosszas olvasás hiányzik, a belső lecsapódás és az örömteli átadás (valódi megosztás) eltűnik, így oda a varázs. Hiába terjedt el, hogy a „Gutenberg-univerzumhoz” hasonló a „Zuckerberg-univerzum”, a két technikai vívmány (jelesül a könyvnyomtatás és a *Facebook*) nem említhetők egy napon. A *Facebook*-világ diverzitása felfoghatatlan, robbanásszerű, és nagyobb léptékű esemény, mint a könyvnyomtatás lassú elterjedése, tehát hatása elvitathatatlan, de a minőséghez való viszonyuk kétségtelenül ellentétes. Míg a könyvek a már kanonizált, de addig elérhetetlen többlettudást kínálták (eleinte a kiváltságosoknak), addig az internetes információáramlás és terjesztés ellentétesen hat. Az érzékeinkre ható képi és hangvilág felületes, pillanatnyi élmények tárháza, melyet – hiába elérhető rajta keresztül mindenki számára a mélyebb tartalom, akár teljes tudásanyag – nehéz jól,

adekvát módon használni. Sokkal inkább egy teljes körű kommunikációs sztrádának tekinthető, ami egyre inkább a lefelé nivellálódásért felelős.

A könyv, a nyomtatott világ nem kommunikál, hanem értékes tartalmat hordoz. Ennek „fogyasztása” 2018-ra csökkent. Ellentmondás, hogy a könyvkiadók, könyvesboltok gyakorlatilag ontják az újabbnál újabb kiadványokat, színes kavalkádjuk magával ragadó, ha azonban jobban tanulmányozzuk ezeket a köteteket, csalódással vehetjük tudomásul a minőségüket. Semmiképp nem állják meg a helyüket tizenöt-húszéves összehasonlításban. A regény műfaja ún. *bestsellerré* hígult, tucatjával jelennek meg hangzatos címekek egymást gyorsan váltó kötetek, melyek pár heti élményt nyújtanak, szépirodalmi értékük pedig elenyésző. A színes albumok, reprezentatív kötetek piaca óriási, de ez szintén nem az elmélyült olvasási igényeket elégíti ki. Óriási kereslet az ezoterikus, spiritualista, „pszichológizáló” kötetek iránt, azonban minőségükről, szerzőik avatóságáról kár volna értekezni. Bárcsak elolvasnák, de főként megvitatnák, megbeszelnék az olvasott tartalmakat egymás között az emberek! De ez utóbbi még inkább hiányzik. A beszélgetés, a kommunikáció minőségéről, annak rendszerváltozást követő megváltozásáról különálló kutatást lehetne és kellene végezni.

¹⁸ Tószegi Zsuzsanna: A túlzott képernyőhasználat az identitás alakulására. (különösen: A kibergyerekek nemzedéke c. fejezet) <http://folyoiratok.ofi.hu/konyv-es-neveles/a-tulzott-kepernyohasznalat-hatasa-az-identitas-alakulasara>

Nagy Dóra

Történelmi filmek identitásképzése Magyarországon 1945-től napjainkig

Vázlat a nemzeti karakterjegyek mozgóképi megjelenítéséről

A magyar társadalomtudományok – különös tekintettel a politikatudomány – területén nem annyira hangsúlyos a populáris kultúra termékeinek vizsgálata, habár az elmúlt években egyre többen egyre nagyobb figyelmet fordítanak ennek a szegmensnek is. A nemzetközi politikatudomány viszont már évtizedek óta vizsgálja a filmek identitásképzését, formanyelvét, ellenségképét és mondanivalóját, így kialakult erre egy elemzési keret, amelynek segítségével a különböző vizsgálódások elvégezhetőek.

Az angol nyelvű szakirodalom három kiemelt fogalom – a *framing*, a *representation* és a *perceptions* – köré rendezve taglalja a populáris kultúra termékeit. Mindhárom fogalom másra helyezi a hangsúlyt, és eltérő elemzési stratégiát igényel. A *framing* jelentése „keretezés”, ez esetben az adott témakör megalakításának folyamata képezi a vizsgálat tárgyát, a keletkezés áll a középpontban.¹ A *representation* a problémakör formai és tartalmi elemeinek bemutatására

törekszik.² A *perceptions* fogalom köré épülő írások az adott társadalom a vizsgált témában való elképzeléseit mutatják be.³

A filmek elemzése leginkább az utóbbi kettő által kínált szempontokra épül. Fontos megvizsgálni azt, hogy az alkotók hogyan építették fel az adott film történetét, milyen filmnyelvet és műfaji keretet használtak, mennyire igyekeztek a történelmi hitelesség betartására, illetve mennyire fedezhetőek fel bennük az adott nemzetre jellemző identitásjegyek. Ezután következhet a mélyebb értelmezés és annak vizsgálata, hogy az adott társadalom jelene és képe mennyire jelent meg az adott alkotásban. „A történet/cselekmény (*fabula/szűzsé*) kettősség azért hasznos elemzési mód, mert segít megkülönböztetni egymástól azokat az eseményeket, amelyeket az elbeszélés elénk tár, azoktól, amelyek ugyan szerves részét képezik az elbeszélés történetnek, de maga az elbeszélés hallgat róluk, vagy csak utal rájuk” – írja Kovács András Bálint filmesztéta.⁴ A filmek esetében különösen

figyelnünk kell minderre, hiszen sokkal több jelenik meg az alkotásban, mint amennyit a szerző közvetlenül megmutat és közöl a nézőkkel. A tényleges események helyett sokkal fontosabb annak elemzése, hogy milyen narratívát alakítanak ki ezek az alkotások. Ezen értelmezési keretek és mondanivalók segítségével következtethetünk leginkább az adott nemzet identitástudatára. Mit helyez középpontba az adott film? Mi az üzenete és mondanivalója? Milyen tulajdonságai vannak a főszereplőknek? Hogyan épül fel a negatív karakter és esemény, valamint miért éppen arra esett a választás? A megjelenő más népcsoportok milyen tulajdonságokkal bírnak? A történelmi tények megváltoztatására – ha ez megtörténik – mennyiben és miért kerül sor? Leginkább ezek a kérdések alapján értelmezhetjük ezeket az alkotásokat.

A múltat mindig a jelenből közelítjük meg. A történelem és a nemzettudat is történeteken keresztül tud fennmaradni. A filmekben mindez tetten érhető, és nem csak a történelmi

¹ Kleinen, John: Framing „the Other”. A critical review of Vietnam war movies „and their representation of Asians and Vietnamese. *Asian Europe Journal*, 2003. január, 433–451.

² Miller, Ian S.: Representations of „Us” and „Them” in Kandahar and Black Hawk Down. *Journal of Applied Psychoanalytic Studies*, 2002. július, 361–364.

³ Jacobson, Daniel: Seeing by Feeling. Virtues, Skills, and Moral Perception. *Ethical Theory and Moral Practice*, 2005. augusztus, 387–409.

⁴ Kovács András Bálint: *A film szerint a világ*. Budapest, Palatinus, 2002, 21.

témákkal foglalkozó alkotásokban fedezhető fel a nemzeti karakterjegyek feltűnése. A filmek vizsgálatának sarkalatos pontja a műfajiség kérdése, mert ez adja meg az elérni kívánt közönséget, valamint a történet reprezentálását és hangulatát. Mit is értünk műfaj alatt? A műfaj kiválasztása elsősorban az érzelmi aspektusra kíván hatni. Az embereknek magukévá kell tenniük, be kell fogadniuk az adott problémát, éppen ezért közelinek kell érezniük magukhoz, érzelmileg „be kell vonódniuk” az adott történetbe. A nézőknek azonosulniuk kell a történettel. A történelmi film nem elégedhet meg a tények bemutatásával, meg kell ragadnia öreg és fiatal, nő és férfi fantáziáját egyaránt. A tények ugyanazok maradnak, csak a körítés és az elbeszélésmód változik. E téren nem kívánok különbséget tenni egy drámai eszközökkel operáló és egy szórakoztató alkotás között, hiszen az üzenet mind a kettőben lehet ugyanaz. Azt kell szem előtt tartani, hogy mit üzen az alkotás, illetve hogy az adott országban általában milyen típusú történelmi eseményeket filmesítenek meg.

Minden nemzetnek megvannak azok a karakterjegyei, amelyek sorvezetőként szolgálnak az állampolgárok identitástudatának kialakításához. Olyan

jegyek ezek, amelyeket egyetemesen mindenki elfogad, és amelyek alapján körül tudja határolni nemzetét és önmagát, de más nemzetek polgárait is. Ehhez persze egy viszonyítási keret is járul. Abban, hogy saját magunkat hova helyezzük el, nagyon fontos annak meghatározása, hogy a szóban forgó másik nemzet milyen kapcsolatban áll a mienkkel: szövetséges vagy ellenfél, van-e és ha igen, milyen jellegű közös múlt stb. Igenis szükség van minimális történelmi alapokra. Itt elemzendő a kollektív emlékezet⁵ és felejtés kérdése. Milyen múltbeli eseményeket tart az adott társadalom, nemzet érdekesnek arra, hogy megtartsa a közös emlékezetében, és melyek azok a történések, amiket megtanulunk ugyan az iskolában, felületesen ismerünk, de nem tulajdonítunk nekik túl nagy jelentőséget? Kollektív emlékezetünk egy egységes emlékezet, mely meghatározza nemzeti karakterjegyeinket és identitástudatunkat. Minden nemzetnek megvan a maga eszközkészlete és értelmezési kerete, amely a közös alapokat meghatározó elemeket elhelyezi és tovább örökíti.

A történész feladata, hogy feltárja és rendszerezze a múlt eseményeit, folyamatait és történéseit. E tanulmány témájának szempontjából a történelemnek

csak azokkal a fejezeteivel kíván foglalkozni, amik szerves részét képezik az állampolgárok mindennapjainak. Azokra az eseményekre fókuszál, amik hol ünnepek, hol gyásznapok, hol kulturális termékek formájában konzerválódnak, és az emberek tovább mesélnek a következő nemzedéknek. Ezeknek a narratív léte számunkra kiemelten érdekes, mert ezek alapján érthetjük meg, miért tartják arra érdekesnek az adott nemzetek tagjai, hogy megőrizték őket, és minden esetben releváns összehasonlítási alapnak tekintsék mind jelenük, mind a jövő alakulására nézve. Ezek a nemzeti karakterjegyek köszönnek vissza a filmekben is. „A történelem nemcsak a kormányok és akadémiai intézetek találmánya – jelen van mindenhol. Magunkba szívjuk a levegővel együtt, benne rejlik városaink és tájaink látványában. Nemcsak az iskolában tanulunk róla, hanem otthon a nagyszülőktől, a népmesékből, a televízióból, a köztéri szobrokból, háborús emlékművekből, középületekből, múzeumokból és galériákból is” – fogalmaz egy, a különböző nemzetek történetét bemutató esszéjében Peter Furtado.⁶ Ezek vesznek körül minket a mindennapjainkban, rajtuk keresztül alkotunk véleményeket saját nemzetünkről és másokról is. Ezek azok az

⁵ A kollektív emlékezet fogalma kapcsán Jan Assmann német vallástörténész tette a legismertebb megállapításokat. Azt, hogy mi marad meg a közös emlékezetben, a hagyományok, szokások döntik el, mindehhez azonban szükség van arra, hogy megörökítsük azokat az eseményeket, amelyeket a társadalom továbbörökíthet. A legfontosabb kérdés az, hogy mi az, amit nem szabad elfelejtenünk. A kollektív emlékezetnek nem része minden múltban megtörtént esemény, csak azok a történések, amelyeket a közösség fontosnak tart arra, hogy elmesélje, továbbörökítse, a későbbiekben megünnepelje és folyamatosan emlékezzen rá. „A kollektív emlékezet tér- és időfogalmai az adott csoport kommunikációs formáival elevenen érzelmi és értékösszefüggésben állnak: hazaként és élettörténetként jelentkeznek bennük; a csoport önképe és kitűzött céljai tekintetében értelemmel és jelentőséggel bírnak. [...] Az emlékezetben sohasem a múlt, mint olyan őrződik meg, hanem csak az marad meg belőle, amit a társadalom minden korszakban a maga mindenkori vonatkoztatási keretei közt rekonstruálni képes” – fogalmaz Assmann. A kollektív emlékezetben nem a pontosság, hanem az érzelmi töltet játssza a nagyobb szerepet. In: Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a magaskultúrákban*. [Ford. Hidas Zoltán]. Budapest, Atlantisz, 2004, 29–60.

⁶ Furtado, Peter: Nemzettörténetek és világtörténelem. Bevezetés. In: *Nemzettörténetek. Hogyan alakult ki a nemzetek identitása?* Szerk. Uó. [Ford. Zsuppán András]. Budapest, Móra, 2014, [10–17.] 11.

Ravasz László és Makkai Sándor református püspökök. „A magyarság öntudatosításáért”. Forrás: FORTEPAN / Makkai Sándor Protestáns Népfőiskolai Egyesület gyűjteménye, 30398-as számú fotó

alapok, amelyekre építkezünk és amelyekből a közös nemzeti tudat összetevődik.

A MAGYARSÁG NEMZETI KARAKTERJEGYEI

1939-ben szerkesztette a korszak meghatározó történésze, Szekfű Gyula a *Mi a magyar?* című kötetet,⁷ amelyben a magyarság akkori kiemelt személyiségei keresték a választ a szinte megválaszolatlan kérdésre. Nem véletlen, hogy e korszak foglalkozott talán a legtöbbet a magyar identitás-tudat keresésével és a magyarság meghatározásával. Trianon után tulajdonképpen nem is lehetett semmi fontosabb a kor értelmiségének, mint megtalálni a nemzeti megmaradás kapaszkodóit. Ravasz László református püspök azt emelte ki, hogy sürgetően szükséges a magyarság öntudatosítása,⁸ míg Babits Mihály arról írt, hogy a magyarságot ugyan

nem lehet a jelenből értelmezni, mégis „ennek a ma létező és bennem is élő magyarságnak mibenlétét és jelentését” kell kutatni.⁹ A kötet szerzői által kiemelt nemzeti karakterjegyek között megtalálhatjuk az ősi és paraszti jellemet, a pesszimizmust, a jogász-nép státuszt, a romantikát, a szalmalángtermészetet és a népiséget. Eckhardt Sándor irodalomtörténet írásában a magyarság külföldi arcképével foglalkozott.¹⁰ A kötet tulajdonképpen nem más, mint a magyarság nemzeti identitás-tudatának krónikája, egyben útke-resése, megvan benne minden jellemző, ami a mai magyarok önképében is visszaköszön.

A magyarok számára a történelmi múlt és az abban játszott szerep kiemelten fontos. Az ezeréves Magyarország képe, Szent István király személye és az államalapítás sarkalatos pontjai a nemzeti

identitástudatnak. Ugyanez igaz a kereszténységre és az „Európa védőbástyája” szerepre. A Kelet és Nyugat közötti elhelyezkedés kettőssége megmutatkozik a nemzettudatban is. Ez teljesedik ki a reformkorhoz való viszonyunkban. Trianon szintén kiemelt, a mai korban talán legfontosabb összetevője identitás-tudatunknak: az esemény, amely megcsonkította Magyarországot, mára az összetartozás jelképévé vált. A magyar nép lázadásai, forradalmi és szabadságharcjai (Rákóczi, 1848–49, 1956) szintén bekerültek a közös emlékezetbe, jelezve, hogy a szabadság és a függetlenség eszméje kiemelt fontosságú a magyarok identitás-tudatában, ugyanakkor sokat ártott a múlttal való szembenézés hiánya és a különböző táborok közötti heves ellentétek kiéleződése. E jelenség végigkísérte a magyar történelmet: mindig két, erőteljes, más eszmerendszert

⁷ *Mi a magyar?* Szerk. Szekfű Gyula. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1939.

⁸ Ravasz László: A magyarság. In: *Uo.* [13–36.] 13.

⁹ Babits Mihály: A magyar jellemről. In: *Uo.* [37–86.] 39.

¹⁰ Eckhardt Sándor: A magyarság külföldi arcképe. In: *Uo.* 87–136.

képviselő és jövőképet felmutató tábor állt egymással szemben.

A történelemben sokszor nem az az érdekes, ahogy megtörténtek az események, hanem hogy mire emlékezünk, és ezt hogyan tesszük. Ebben kiemelt és egyre nagyobb jelentősége van a filmeknek. Ahogy az elsősorban közép-ázsiai államok – leginkább Kirgizisztán – történetével foglalkozó Sally N. Cummins fogalmaz: „A filmművészet az idő és a tér desztillációjában hozzájárul a nemzetállamokat fenntartó képzelethez.”¹¹

FILMKÉSZÍTÉS A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁNI MAGYARORSZÁGON

Miután a negyvenes évek végére tulajdonképpen Közép- és Kelet-Európa túlnyomó része szovjet fennhatóság alá került, megkezdődhetett a bolsevizmus és a szovjet identitástudat terjesztése a filmekben is. 1945 és 1948 között mindegyik ország filmiparát államosították, és elindult a szovjet struktúra másolása.¹² Kristin Thompson és David Bordwell filmtörténeti

kötetében így mutatja be ezt az időszakot: „A gyártást központosították, a forgatókönyveket a párt irányítása alatt álló hierarchikus felépítésű hivatal hagyta jóvá. A filmtervek megvalósítására hivatalnokok jelölték ki a személyeket. [...] Mivel a forgalmazás és a vetítés is központi irányítással működött, a párt akár egy kész film betiltását is elrendelhetette. [...] Felső szintű oktatási intézmények nyíltak Varsóban (1945-ben, mely iskola 1948-ban Łódźba költözött), Budapesten (1945), Belgrádban (1946), Bukarestben (1950) és Potsdamban (1954). A várakozások szerint ennek a szabványosított oktatási rendszernek kellett biztosítania a szakmai rátermettséget és az ideológiai megbízhatóságot.”¹³ Ettől kezdve nem fordulhatott elő olyan, hogy a rendszernek és az ideológiának nem megfelelő filmek lássanak napvilágot, a kommunisták a művészet minden területén teljes befolyás-szerzésre törekedtek. Nem volt helye többféle értelmezésnek és narratívának. A szocialista realizmus lett az uralkodó, ennek keretei között gyártottak hazafias szemléletű filmeket az adott

országokra szabottan.¹⁴ A blokk minden országára vonatkozó uniformizálás azonban – már csak a közép- és kelet-európai nemzetek eltérő kultúrája miatt is – kudarcra volt ítélve. Már kiforrott identitással bíró nemzetekről volt szó, amelyek esetében képtenség volt meg nem történtté tenni az évszázados múltat, és annak helyébe egy az egyben egy másik felfogást ültetni. Ha az új eszméknek nincsen társadalmi elfogadottsága és történelmi hagyománya, akkor hiába válik uralkodóvá az azt képviselő csoport, a társadalom egészének identitásába nem fog beépülni. Ennek következtében történhetett meg, hogy már a szovjet éra korai időszakában is napvilágot láthattak olyan filmek, amelyek megkerülték a szocialista realizmust.¹⁵ Külön műfajt jelentettek a termelési filmek is: a helyszín a gyár, a főszereplő a tisztességes munkásember. Gelencsér Gábor filmtörténész szerint „a termelési filmek egyetlen említésre méltó művészi érdekessége abban áll, hogy a szocialista realizmus jellegzetes műfaji termékét mennyire hatják át [...] a hagyományos műfajok elemei, így például

¹¹ Cummings, Sally N.: Soviet Rule, Nation and Film: the Kyrgyz „wonder years”. *Nations and Nationalism*, 2009. szeptember, [636–657.] 637.

¹² Az 1917-es bolsevik hatalomátvétel után 1919 augusztusában államosították a filmipart, létrehozva az Állami Filmakadémiát. Lenin a filmekkel kapcsolatban úgy fogalmazott: „minden művészet közül számunkra a film a legfontosabb”. 1922-ban hozták létre a Goszokino nevű központi hivatalt, ettől kezdve minden magán- és állami tulajdonban lévő cég csak e hivatal közreműködésével jelentethette meg filmjeit. 1925-ben létrejött a Szovkinó, amelybe a magánvállalkozásoknak is be kellett tagozódnia, 1930-ban pedig a Szozuzkinó, amely a tagköztársaságok filmgyártását ellenőrizte. Sztálin – Leninhez hasonlóan – komoly érdeklődést mutatott és propagandaértéket látott a filmekben, az ő időszaka alatt abszolúttá vált az ellenőrzés. A második világháború lezárását követően természetesen a blokkhoz tartozó államok identitásának formálása is megkezdődött. Az igazi lazulás e téren is csak a Gorbacsov-érában következett be, amikor a kelet-közép-európai mintákat átvéve, önálló, kreatív gyártó egységek jöttek létre. In: Thompson, Kristin – Bordwell, David: *A film története*. [Ford. Módos Magdolna]. Budapest, Új Palatinus, 2007, 144–166., 285–306., 423–429., 654–663.

¹³ Uo. 426.

¹⁴ „A szocialista realizmus, a szocializmus művészete [...] nem egyszerűen egy stílus, a klasszikus realizmus szocialista tematikának megfelelő variációja volt, ellenben maga jelentette a sztálinizmus civilizációját teremtő kulturális keretet: a művészet – szöveg, zene, kép és tér egységes rendszere, amely minden áldott nap és minden helyen az új érzéki és ideológiai valóságot állította elő”. In: *A kettős beszéden innen és túl. Művészet Magyarországon, 1956–1980*. Szerk. Hornyik Sándor – Sasvári Edit – Turai Hedvig. Budapest, Vince, 2018, 25.

¹⁵ Gelencsér Gábor értékelése szerint: „1948–49-ben többségében a múltban játszódó filmek születnek, míg 1950–52-ben megnő az aktuálpolitikát jobban kiszolgáló jelen idejű filmek.” In: Gelencsér Gábor: *Magyar film 1.0*. Budapest, Holnap, 2017, 65.

A budapesti Tátra mozi 1949-ben. Magyarországra is a szovjet identitás elemeit akarták kényszeríteni.
 Forrás: FORTEPAN / Kovács Márton Ernő adományozó, 32902-es számú fotó

a vígjátéké, a bűnügyi filmé, sőt akár a katasztrófilmé”.¹⁶ Botorság lenne azt gondolni, hogy az alapvetően politikamentesnek tűnő filmekben nem jelennek meg a szocialista realizmus kívánt elemei: „A jelent igazoló emlékezetpolitikájához jól kiválasztott hősök kellene, akiknél csak kismértékben szükséges a valóságot a hatalmi ideológiához igazítani.”¹⁷

A hivatalos politika hiába igyekezett minden eszközzel – így a filmek segítségével is – átültetni a

szovjet identitást a blokk minden népe, így a magyarság számára is, az elképzelés nem lehetett sikeres. Mindezt az 1956-os forradalom kitörése és lefolyása is bizonyítja. A forradalmat követő sokkal liberálisabb szemlélet a Kádár-rendszer legitimitását kívánta erősíteni. Az új impulzusok, a forradalmat megelőző korszak és maga a szabadságharc kibeszélésének igénye is megjelent a filmekben. A magyar filmek láthatóan más szerkezet, elbeszélésmód és stílus szerint készültek, mint az orosz alkotások.

Kristin Thompson és David Bordwell filmtörténeti munkájának megállapítása szerint Csehszlovákia és Lengyelország mellett Magyarországon készült a legtöbb újító szellemű, nagy hatású munka.¹⁸ E téren elég Makk Károly,¹⁹ Gaál István,²⁰ Jancsó Miklós²¹ és Fábri Zoltán²² nevét megemlítenünk. Az enyhülés szellemében sok esetben a nyugati stílus is megjelenhetett, ugyanakkor szellemiségüket tekintve a baloldali ideológia maradt irányadó. A változás leginkább abban volt tetten

¹⁶ Uo. 68.

¹⁷ Uo. 69.

¹⁸ Thompson – Bordwell *i. m.* 2007, 427.

¹⁹ Makk Károly (1925–2017): filmrendező. Asszisztensként részt vett *Valahol Európában* elkészítésében. Legismertebb filmje a Déry Tibor novellái alapján készült, 1971-ben bemutatott *Szerelem*, amely a koncepció perекet és a börtönlétet is ábrázolta.

²⁰ Gaál István (1933–2007): filmrendező, operatőr. A Balázs Béla Stúdió alapító tagja. A *Pályamunkások* című 1957-es film rendezője, Sára Sándor *Cigányok* című, fontos társadalmi kérdéseket ábrázoló filmjének pedig operatőre volt.

²¹ Jancsó Miklós (1921–2014): filmrendező. Rövidfilmek után első nagyjátékfilmjét 1958-ban készítette el (*A harangok Rómába mentek*). A hatvanas évektől állandó alkotótársa Hernádi Gyula író lett. 1966-ban bemutatott *Szegénylegények* és 1972-es *Még kér a nép* című alkotása számos magyar és külföldi díjat nyert el. Utolsó filmje a 2010-ben bemutatott *Oda az igazság*.

²² Fábri Zoltán (1917–1994): filmrendező. 1958 és 1981 között a Magyar Film- és Televízióművészeti Szövetség elnöke. A második világháborús magyar sorsot szatirikus (*Isten hozta, őrnagy úr!*) és tragikus (*Az ötödik pecsét*) filmekben is feldolgozta.

érhető, hogy „aki nem bírálta nyíltan a rendszert, az bizonyos fokú alkotói szabadsággal is rendelkezhetett, ha nézetei nem álltak szemben a párt irányelveivel”.²³ A „szocialista realizmusból” a „realizmus” megmaradt, mint legfőbb művészeti keret: a műveknek továbbra is ehhez kellett idomulnia, még ha az alkotók kaptak is egy kis kreatív mozgásteret.

A hatvanas évektől kezdve a tömegkommunikáció vált a társadalom ideológiai formálásának legfőbb színterévé. 1961-ben intézményesült a Balázs Béla költőről, íróról, filmrendezőről²⁴ elnevezett stúdió, ahol a fiatal filmesek bemutatási kötelezettségek nélkül készíthették alkotásaikat. Balázs Béla maga így vélekedett a filmekről: „A nyelv

megnevez, a film megmutat. [...] A filmművészet fogja talán leginkább összeszoktatni, egymás megértéséhez vezetni a népeket és nemzeteket.”²⁵ Ötven év alatt 271 rendező 511 filmet készített: kis- és nagyjátékfilm, dokumentumfilm, etűd, animációs film, kísérleti film egyaránt készült. A filmek egy része eltért a főirányvonalától, és a hivatalostól teljesen eltérő világnézeti narratívát képviselt. „A magyarországi kultúrpolitika kettősségének, a hazai terepen szigorú, de a Nyugat szemében liberális színben feltűnni akaró »kettős beszédnek« a mintázatát mutatja az a tény is, hogy ebben az államilag támogatott filmes műhelyben készülhettek a korszak legprogresszívebb és legkritikusabb alkotásai. Ezeket a munkákat Magyarországon

csak szűk körben lehetett megtekinteni (már amennyiben nem tiltották be őket), ám közülük többet is vetítettek a korszakban a nagy nemzetközi (nyugati) kiállításokon és szemléken, ahol a magyar művészek is megjelenhettek” – összegeznek *A kettős beszédén innen és túl* című, a magyar művészet 1956 utáni helyzetét bemutató kötet szerzői.²⁶ Ráadásul az orosz gyakorlattal ellentétben Magyarországon nem egy film államtól független forrásból valósult meg, s általában másként is tekintettek az alkotásokra, mint az oktatás és a befolyásolás egyik fő eszközére. A BBS olyan filmesek otthona lett, mint Sára Sándor,²⁷ Ember Judit,²⁸ Magyar Dezső,²⁹ Elek Judit,³⁰ Gazdag Gyula,³¹ Schiffer Pál,³² Dárday István³³ és Szabó István.³⁴ Bódy Gábor,³⁵ a

²³ *A kettős beszédén innen és túl i. m.* 2018, 113.

²⁴ Balázs Béla (1884–1948): író, filmesztéta, filmrendező. A Tanácsköztársaság idején tagja a Forradalmi Írók Direktóriumának, a kommunizáció után Ausztriába menekült. A két világháború között Berlinben, majd Moszkvában élt. 1945-ben tért vissza Magyarországra, az ő forgatókönyvéből készült a *Valahol Európában* című alkotás. 1948-ban szemléletét avantgárdnak bélyegezték, nem taníthatott a Színművészeti Főiskolán.

²⁵ Idézi: *Gondolatok a művészetről*. Szerk. Angi István – Csehi Gyula – Mikó Imre. Bukarest, Kriterion, 1975, 185.

²⁶ *A kettős beszédén innen és túl i. m.* 2018, 346.

²⁷ Sára Sándor (1933–2019): filmrendező, operatőr. 1956-ban a Filmművészeti Főiskola forradalmi bizottságának tagja. A hatvanas években csatlakozott a BBS-hez. Operatőrként számos alkalommal dolgozott Kósa Ferencsel és Szabó Istvánnal. Az 1978-as, Csoóri Sándorral közös *80 huszár* a Lenkey huszárszázad történetét mutatja be. A második magyar hadsereg Don-kanyarbeli tragédiáját feldolgozó *Krónika* című dokumentumfilm, valamint *Pergőtűz* című moziverziója elkészítésének idején nem, csak a rendszerváltás után jelenhetett meg. 1993 és 2000 között a Duna TV elnöke.

²⁸ Ember Judit (1935–2007): filmrendező. 1970-től készített filmeket a BBS keretei között. Számos, tabutémákat taglaló filmjét betiltották. 1987-ben a Fekete Doboz alapítója.

²⁹ Magyar Dezső (1938): filmrendező. A BBS kísérleti műhelyében elkészített, 1969-es, a '68-as eseményekre is reflektáló *Agitátorok* című filmjét betiltották. A hetvenes években elhagyta az országot, és az Egyesült Államokban folytatta munkáját.

³⁰ Elek Judit (1937): filmrendező. A BBS alapító tagja. Az 1980-as években több történelmi filmet készített, többek között Martinovics Ignácról.

³¹ Gazdag Gyula (1947): filmrendező. 1968 és 1975 között a BBS tagja, 1969 és 1975 között vezetőségi tagja. Szabó István több filmjének elkészítésében vett részt.

³² Schiffer Pál (1939–2001): filmrendező. A BBS kísérleti dokumentumfilm műhelyének tagja. 1986-ban a Magyar Filmklubok Szövetségének alapító alelnöke, 1992 és 1998 között a Magyar Történelmi Filmalapítvány kurátora.

³³ Dárday István (1940): filmrendező. A BBS-ben dokumentumfilmeket készített. 1981-ben a MAFILM Társulás Stúdiójának alapító tagja.

³⁴ Szabó István (1938): filmrendező. Első rövid filmjei a BBS keretei között születtek meg. Koprodukcióban készült, 1981-ben bemutatott *Mephisto* című filmje a weimari köztársaság és a náci Németország idején játszódik. Az alkotás első magyar nagyjátékfilmként 1982-ben Oscar-díjat nyert. 1999-es *A napfény íze* című filmje egy zsidó család történetén keresztül reflektál a holokausztra.

³⁵ Bódy Gábor (1946–1985): filmrendező. 1971-ben a BBS első olyan tagja, akit még diplomázása előtt a Stúdió tagjává választottak. A Stúdió több kísérletifilmes projektjének megszervezője. *Amerikai anizs* című főiskolai diplomafilmjét itthon nem fogadták el, a mannheimi filmhéten ugyanakkor díjazták. A hetvenes–nyolcvanas évek magyar film- és videóművészetének meghatározó szereplője.

hetvenes-nyolcvanas évek egyik legbefolyásosabb rendezője úgy fogalmazott, hogy számára a film a gondolkodás egyik formája.³⁶ Mindezek ellenére tény az is, hogy 1968 után is sok filmes hagyta el az országot, és az enyhülés ellenére továbbra is erős cenzúra működött, a kísérleti filmeseket – leginkább a neoavantgárd képviselőit – pedig kifejezetten üldözte a rendszer. Sokan fordultak a hatvanas évektől kezdve a dokumentumfilmek világa felé, mert ezzel tudták leginkább bemutatni a magyar valóságot. Nagyobb lett a szerzői és személyes hangvételű filmek szerepe is. Az egész korszakra a kettősség és a kétarcúság volt a leginkább jellemző.

FILMKÉSZÍTÉS A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN

Kelet-Közép-Európában a rendszerváltást követő, filmiparra hatással lévő folyamatok hasonlóan alakultak. 1990-ben e téren is korábban nem tapasztalt szabadság köszöntött ezekre az országokra, ez ugyanakkor együtt járt egy merőben más gazdasági környezet kialakulásával. A felülről való szervezés megszűnésével még nem tűnt el a filmiparból az állami szféra: az állam továbbra is elsődleges finanszírozónak számított Lengyelországban és Magyarországon is. A filmek elsődleges oktatói szerepe ugyanakkor teljesen háttérbe

szorult, előtérbe kerültek a piaci igények, a profit, a magánfinanszírozók elvárásai.

Magyarország esetében a kétségtelenül lezajlott intézményi és politikai változások mellett a kultúra területén, legalábbis a művészeket és az ipart befolyásoló személyeket illetően, nem feltétlenül következett be változás. „Alapvetően megváltozik a filmgyártás intézményrendszere is. Mint művészi, kulturális tevékenységet továbbra is az állam finanszírozza, ám ha valaki üzletet lát benne, akár saját pénzén, magántőkéből is gyárthat filmet” – összegez Gelencsér Gábor a korszakra vonatkoztatva.³⁷ Megjelent a piaci szemlélet, szakollégiumban és fórumokon vált megvitathatóvá, mely filmeket milyen mértékben támogatásnak. A gazdasági változások ugyanakkor Magyarországon is negatívan hatottak a filmgyártásra. Feladattá vált a befektetők, a producerek és a közönség, valamint azon platformok megtalálása, amelyen meg tudnak jelenni és nyereséget tudnak produkálni a filmek. Az alkotók egy része a szocializmus idején szocializálódott, azt a filmnyelvet ismerte (az új nemzedék tagjai is ebben a korszakban töltötték fiatal korukat, mindez az ő identitásukra is hatással volt). Az első éveket leginkább a zavar és a keveredés jellemezte: sokan

igyekeztek kerülni a politikai vagy történelmi témájú alkotásokat, a zavarból ugyanakkor olyan markáns hangok is kihallatszódtak, mint Tarr Béla³⁸ formabontó filmjei. Ismét Gelencsér Gábort idézve: „Az új témák régi stílusban fogalmazódnak meg, az új stílusok viszont kevésbé kötődnek a rendszerváltás eseményéhez.”³⁹ Az idő előrehaladtával egyre inkább megjelentek a társadalmi problémákat feszegető hangok és a közönségfilmek is. Ez utóbbinál megfigyelhető a „hollywoodiasodás” jelensége. Az ezredfordulóra sem alakult ki valamiféle nemzeti filmnyelv, a filmeket gyakran erőteljes politikai és társadalmi viták övezték.

Az állami támogatási rendszer 2012-es átalakítása⁴⁰ utáni új szemléletben a játékfilmek kerültek előtérbe. Nem titkolt szándék lett a történelmi játékfilmek előtérbe helyezése. Pályázatot írtak ki ilyen témájú forgatókönyvekre is, ám arról továbbra sem született közmegegyezés, hogy e filmeknek milyen alapon kellene állniuk. Az utóbbi időben számos nemzetközi elismerést kaptak a magyar filmek és filmesek, elég csak a *Saul fia* (rendező: Nemes Jeles László)⁴¹ 2016-os Oscar-díját említenünk. Ahogyan ugyanakkor Lengyelországban sem találták meg a köztes utat az állami finanszírozás, a piaci szemlélet és a nemzeti

³⁶ Idézi: *A kettős beszéden innen és túl i. m.* 2018, 347.

³⁷ Gelencsér *i. m.* 2017, 205.

³⁸ Tarr Béla (1955): filmrendező. A BBS tagjai „kívülről” hívták meg és karolták fel, 1977-ben a Stúdió keretei között készítette el első nagyjátékfilmjét, a *Családi tűzfészkét*. 1981-ben a Társulás Stúdió alapítója. Több filmjének alapművét és forgatókönyvét – így leg híresebbként az 1994-es *Sátántangóét* – Krasznahorkai László írta.

³⁹ Gelencsér *i. m.* 2017, 209.

⁴⁰ A 2012. évi CXCV. törvény, a mozgóképről szóló 2004. évi II. törvény módosítása kibővítette a film fogalmát, szabályozási keretét, ezzel sokkal átfogóbb képet igyekezett adni a filmipar kapcsán.

⁴¹ Nemes Jeles László (1977): filmrendező. Első nagyjátékfilmjét, a 2015-ös *Saul fiát* a következő filmben a legjobb idegen nyelvű film kategóriájában Oscar-díjjal ismerték el.

elvárás összehangolására, úgy Magyarországon is még várat magára a kultúra és a filmes szféra kérdésének effajta megoldása.

ATÖRTÉNELMIFILMEKSZEREPE AZ IDENTITÁSFORMÁLÁSBAN

Az emlékezetpolitika nagyon fontos eleme a nemzetek identitásképzésének. A film ennek a törekvésnek egy elbeszélési formája, ráadásul a tartós és többszöri hozzáférési lehetőség, valamint az érzelmi faktorra gyakorolt hatása miatt nagyon erős kiegészítő eszköze a kollektív nemzeti öntudat alakításának. Ezen belül leginkább a történelmi filmek azok, amelyek nemcsak az érzelmet, hanem az adott nemzet történelemképét és az eseményekben való szerepvállalásának megítélését is képesek formálni. Minden fikció és rekonstrukció egy lehetséges magyarázatot ad a feltett kérdésekre, és bizonyos fokú – iránytól és céltől függő – hatást gyakorol. A történelmi filmek szembesítenek a tetteinkkel, elgondolkodtatnak, tanítanak, értelmeznek és nem utolsósorban megmutatják, milyen állapotban van az adott nemzet identitástudata. A filmben személyes és kollektív emlékezet talál egymásra. Ezek emlékeken és tényeken alapulnak, miközben igyekeznek megfelelni az adott ideológiai vagy eszmei konstrukciónak. A néző hasonlóságokat keres és talál a narratívákban, szereplőkben, ami egyfajta kapcsolatot és folytonosságot eredményez. A filmek megadják a lehetőséget a témák ismétlésére, egymásnak akár teljesen ellentmondó narratívák ütköztetésére is: ugyanazt a témát nem mesélik el kétszer ugyanúgy. A filmnyelv egyfajta mítoszalapú

emlékezés, ami lehetőséget ad arra, hogy a valóságot újra és újra rekonstruáljuk.

Nagyon fontos, hogy a nemzeti karakterjegyekkel összhangban lévő, történelmi témákat alapulve filmek készüljenek. Az is fontos, hogy a történelemnek minél több korszaka, eleme jelenjen meg. Fentebb is szó volt arról, hogy a filmek a múltat sokszor a jelen szemszögéből értelmezik és rekonstruálják. A történelmi filmek esetében a hitelesség csupán másodlagos. „Épp az az érdekes, hogy a történelemábrázolás társadalmi lehorgonyzásának milyen sok módja van, vagyis hogy a történelmi hitelességet, milyen sokféleleképpen produkálják a filmek” – fogalmaz Erőss Gábor szociológus.⁴² Nem szabad elfelejteni azt sem, hogy a filmek nemcsak a szórakoztatás eszközei, hanem a társadalom termékei is. Témaválasztásuk és a feldolgozás módja nagyon sokat elmond az adott nemzet önképéről. Nagyon fontos, hogy a látottak értelmezhetőek legyenek a nézőknek, meg kell jelennie bennük azoknak a tipológiáknak, berögződéseknek, amelyek a társadalom kollektív tudatában élnek. Erre jó példát szintén Erőss Gábor kínál: „Kilenc filmből álló mintájának elemzéséből Thomas Scharff [*német színművész* – *N. D.*] hasonló következtetést von le: a középkor a filmekben nem az, aminek a történészek leírják, hanem egy olyan, a néző számára valószerűnek látszó elemekből felépülő vizuális kánon, melyet – még ha anakronisztikus is – ő hitelesnek érzlel, részben a korábban olvasott, hallott, tanult ismeretei alapján, részben épp más, korábban látott filmek

alapján, eszerint a középkort a néző egyes – jól ismert és jól felismerhető, azaz már a korábban megtanult és a tanultaknak megfelelően ábrázolt – kellékek és díszletek (fegyverek, épületek – különösen várak – ruhadarabok stb.) alapján azonosítja be.”⁴³ A történelmi filmeknek – legyenek teljesen valóságok, vagy fikciós alapúak – megvannak azok a rekonstrukciós elemei, amelyek lehetővé teszik azt, hogy a nézők számára megszemélyesítsék az adott kort és témát. Ha nem korhű és hiteles elemek kerülnek bele, az sem válik zavaróvá, mert nem ezeken van a hangsúly. A nemzeteknek és társadalmaknak megvannak a maguk slágertémái, mintái és jellemző vonásai, amelyek visszaköszönnék ezekben az alkotásokban. Ehhez épül hozzá az a plusz identitás, amelyet a filmet készítő alkotó magáénak vall, és ami alapján megalkotja a film narratíváját. A történelmi filmeket sokkal inkább uralja egyfajta kettősség, mint bármely más műfajú alkotást. Rendkívül komplex elbeszélésmódjuk van, hiszen adott egy történelmi esemény, egy jelenből kiinduló nézőpont és az egyéni csoportidentitásnak megfelelő narratíva. Éppen e komplexitás miatt olyan fontos, hogy minél több történelmi-társadalmi-politikai témájú film szülessen. Nemcsak a kollektív emlékezet életben tartása, hanem a társadalomban meghúzódó feszültségek bemutatására és oldására is alkalmasak lehetnek ezek az alkotások. Sokatmondó hiányossága egy nemzetnek, ha kulturális termékeiben nem jeleníti meg ezeket az eseményeket, hiszen ez azt is mutatja, hogy a társadalomban sem indult meg

⁴² Erőss Gábor: *A történelmi filmek szociológiája*. Budapest, L'Harmattan, 2018, 13.

⁴³ Uo. 21.

ezeokról a témáról a párbeszéd. Ez pedig negatív hatással van a nemzet identitástudatának alakulására.

PÉLDÁK A MAGYAR TÖRTÉNELMI IDENTITÁSFORMÁLÁSÁRA

A következőkben – e tanulmány terjedelmi korlátai miatt – nem mutatom be az összes történelmi témájú magyar filmet, csupán jellemző példákat hozok arra vonatkozóan, hogyan valósult meg előbb a „szocialista realizmus” elképzelése a filmek területén, majd ezt követően hogyan vált érzékelhetővé az enyhülés, mennyire jelenhettek meg a nemzeti karakterjegyek, majd hogy a Szovjetunió összeomlása és a kommunista diktatúrák bukása milyen hatással volt a filmes témákra. Fontos leszögezni, hogy nem esztétikai szempontból vizsgáljuk a filmeket, nem rangsoroljuk őket és nem is kritikákat fogalmazunk meg, hanem a mögöttes jelentést tartalmat, üzenetet, nemzeti identitásra gyakorolt hatását igyekszünk feltárni és elhelyezni a különböző korszakokban. Nem teszünk különbségeket egyik vagy másik alkotás között, hiszen pontosan a műfaji eltérések, az egyedi

megvalósítások miatt más kategóriákba esnek, de mi nem ezek alapján vizsgálódunk. Fontos, hogy minél szélesebb körét fedjük le a vizsgált témáknak, hiszen a filmek ezek által képesek arra, hogy minél nagyobb tömegekhez juttassák el az üzeneteket és váljanak mindenkinek befogadhatóvá, az egyéni ízlésektől függően.

Magyarország esetében általánosan elmondható a régi filmes múlt és a kollektív emlékezet részét képező nemzeti témák megfilmesítése iránti fogékonyság. A kommunizmus térhódításával persze Magyarország sem mentesült a meghatározott ideológia hegemoniájától és a cenzúrától. Szinte az első intézkedések között volt Szóts István⁴⁴ filmjeinek tiltólistára tétele. Ezzel egy időben visszatértek a Tanácsköztársaság bukását követően emigrált művészek, például Balázs Béla, aki 1948-ban forgatókönyvíróként vett részt Radványi Géza⁴⁵ *Valahol Európában* című filmjének elkészítésében. A film a második világháború idején játszódik, középpontjában pedig árva gyerekek állnak. A magyar identitásban központi szerepet játszó szabadság gondolata kerül a film előterébe: Simon Péter (Somlay

Artúr)⁴⁶ arra tanítja a gyerekeket, hogy a szabadság a legfontosabb érték. Az új hatalom támogatta a film elkészültét, nem nehéz választ találni arra, hogy miért. A szereplők üldözött gyermekek, akiket a korábbi rendszer és a politikai folyamatok tettek árvává. Keresik az otthonukat, félnek, egyedül vannak, ám megtalálják öntudatukat, fegyvert ragadnak, hogy megőrizhessék a szabadságot, és nagy áldozat árán végül el is éri azt. Az egész film a kommunista ideológia lenyomataként is értelmezhető: a szabadság és a „felszabadulás” a második világháború lezárásával, a szovjet csapatok bevonulásával és az új világ beköszöntével jött el.

Az új rendben előszeretettel filmesítették meg a reformkor és az 1848–49-es forradalom és szabadságharc eseményeit. A török hódoltság időszaka mellett ebből a korszakból készült a legtöbb irodalmi adaptáció. Mivel a magyarok történelmét nem lehetett teljesen átírni – ahogyan azt tették egyes tagköztársaságok, például a kazahok esetében⁴⁷ –, igyekeztek azokat a témákat megtalálni, amik ismerősek a magyaroknak, amikkel azonosulni tudnak, ám közben valamiképpen összeegyeztethetők a bolsevik ideológiával. A magyarok

⁴⁴ Szóts István (1912–1998): filmrendező. 1942-es, *Emberek a havason* című, Nyirő József műveiből készült alkotása díjat nyert a Velencei Nemzetközi Filmfesztiválon. A filmet 1945 után vallásossága és népiessége miatt támadták, csak úgy, mint 1947-es, *Ének a búzamezőkről* című filmjét. A forradalom bukása miatt 1957-ben nem tért haza a velencei filmfesztiválról, emigrált.

⁴⁵ Radványi Géza (1917–1986): filmrendező. Leghíresebb munkája az 1947-es *Valahol Európában*. Még ebben az évben elhagyta az országot, Olaszországba költözött. 1977-ben tért vissza Magyarországra.

⁴⁶ Somlay Artúr (1883–1951): színész. 1946 és 1951 között a Nemzeti Színház tagja, 1948 és 1950 között a Színművészeti Főiskola tanára volt. Befolyásos színészként gyakran kiállt üldözött színésztársai mellett, egyre kevesebb sikerrel. Egyik legfontosabb szerepe Simon Péter karmester a *Valahol Európában* című filmben.

⁴⁷ A szovjet tagköztársasággá válással egy időben megkezdődött a kazah nemzeti identitás erőszakos átalakítása, egyfajta történelmet felülíró erőszakos propaganda. A cél egyfajta közös szovjet identitás létrehozása volt, ezzel együtt annak bizonyítása, hogy önálló kazah nemzeti identitás nem is létezik. A szovjet hatalom mindent megtett azért, hogy a kazah és a többi bekebelezett népet megfosszák saját történelme alapjaitól. Az önálló államiság kivívása után elkezdődött a keleti, török-mongol gyökerekhez való visszanyúlás, a közös alapok keresése azonban napjainkig is elhúzódó folyamat. A közös alap fontos pontjai a nomád múlt, a harcos nép képe, a sztyeppe szeretete és a szovjet uralommal való szembehelyezkedés. Bővebben lásd: Magauin, Muhtar: *A kazah történelem ábécéje. Dokumentumregény*. [Ford. Benkő Mihály]. Budapest, Mobil, 2018.

Az egeri vár kicsinyített mása az *Egri csillagok* forgatásakor. Forrás: FORTEPAN / Lőw Miklós adományozó, 85664-es számú fotó

hősiessége, forradalmi hozzáállása, az elnyomó hatalommal szembeni kiállása játszottak ezekben a filmekben a főszerepet, miközben ügyeltek arra, hogy a főhősök az „egyszerű emberek” soraiból, a negatív szereplők pedig az arisztokraták közül kerüljenek ki. Így változott az osztrák hatalom elleni szabadságharc osztályértékek mentén való szembenállássá. Az 1953-as *Föltámadott a tenger* (Nádasdy Kálmán⁴⁸ – Ranódy László⁴⁹ – Szemes Mihály⁵⁰) a forradalom eseményeit a kitöréstől a nagyszabeni győzelemig mutatja be. E gondolati konstrukció köré szerveződik az 1954-es *Rákóczi*

hadnagya (Bán Frigyes)⁵¹ is, amiben a szabadságért, a nemes ügyért harcolók győznek az elnyomókkal szemben. A kuruc-labanc ellentét bizonyos szempontból szintén összhangba hozható volt a szovjetek által preferált ideológiával.

Az 1956-os forradalom nemcsak a rendszer jellegében, de a magyar filmek hangvételében is változást hozott. Az 1958-as *A harangok Rómába mentek* Jancsó Miklós rendezésében a második világháború idején játszódik. Egy tanár árokásásra viszi a diákjait, hogy megmentse őket a fronttól. Amikor mégis a háborúba akarják

őket vezényelni, ellenállnak a hatalomnak, mert nem akarnak a németek oldalán harcolni. A film azt kívánja bemutatni, hogy a magyarok közül sokan nem akartak a németek oldalára állni, és ezért még harcolni is hajlandóak voltak. Az alkotás ugyanakkor – áttételesen – akár az 1956-ban harcoló ifjak ellenállásának csendes bemutatásaként is felfogható.

A következő időszak a nyílt politizálás helyett a történelmi romantikus történetekről szólt. Ezt az időszakot 1959-ben Bán Frigyes *Szegény gazdagok* című filmje nyitotta meg, majd jött Az

⁴⁸ Nádasdy Kálmán (1904–1980): filmrendező. 1957 és 1966 között az Operaház főrendezője, 1959 és 1966 között igazgatója.

⁴⁹ Ranódy László (1919–1983): filmrendező. 1948-tól a Nemzeti Filmgyártó Vállalat osztályvezetője. 1963 és 1980 között a Filmművészek és Filmalkalmazottak Szakszervezetének elnöke.

⁵⁰ Szemes Mihály (1920–1977): filmrendező. 1945 után a Mafilm dramaturgia volt.

⁵¹ Bán Frigyes (1902–1969): filmrendező. A *Rákóczi hadnagya* és a *Szegény gazdagok* mellett legfontosabb filmjei a *Talpalatnyi föld* (1948) és a *Semmelweis* (1953), amelyek nemzetközi elismerést kaptak.

aranyember (Gertler Viktor),⁵² a *Rab Ráby* (Hintsch György)⁵³ és a Várkonyi Zoltán⁵⁴ által rendezett *A kőszívű ember fiai*, az *Egy magyar nábob* és a *Kárpáthy Zoltán*. Ebbe a sorba illeszkedik az 1968-as, szintén Várkonyi rendezte *Egri csillagok* is. E filmes adaptációk nem jelentettek veszélyt a rendszerre nézve, a közönséget elszórakoztatták, miközben el is altatták.

Az 1966-os *Szegénylegények* (Jancsó Miklós) egy újabb korszak kezdetét jelezte. A történet a kiegészítés után játszódik – egyfajta jelképeként a kádári hatalom és a magyar társadalom 1956 utáni „kiegyezésével”. Gróf Ráday Gedeon azt a feladatot kapja a kormány megbízásából, hogy kézre kerítse a „szegénylegényeket”, vagyis azokat, akik részt vettek az 1848–49-es szabadságharcban. A felkelőket elfogják és rabosítják, bírósági tárgyalás és jogszerű

ítélethozatal nélkül. A hatalom célja a bizalmatlanság keltése és a társadalom tagjainak egymás ellen fordítása. A film lezárásaként Ferenc József kegyelmet ad a betyárok vezetőjének, míg a többiekre kiszabják a büntetéseket. E filmmel tulajdonképpen megkezdődött a Rákosi-korszak elítélésének lehetővé válása, és az új hatalom legitimációjának megalapozása. Jancsó finom eszközei és a rejtett kettős beszéd következtében a film bemutatására sor kerülhetett. A hasonló célokat kitűző, a Rákosi-rendszert és annak minden igazságtalanságát és kegyetlenségét szatirikusan bemutató 1969-es *A tanú* (Bacsó Péter)⁵⁵ már nem járt ilyen szerencsével. A rendszer ennyire nyílt támadása és kifigurázása már nem fért bele a Kádár-korszak világába, nem is beszélve arról, hogy a film lezárása az 1956 utáni rend iránt sem sugall bizalmat. Aczél György tíz évre tiltólistára tette

a filmet, és azt csak 1979-ben mutathatták be.⁵⁶

1970-ben ismét erőteljes kritika érte az uralkodó rendet, szintén a történelmi kontextus felől közelítve. Kósa Ferenc⁵⁷ *Ítélet* című alkotása erőteljes rendszerkritika, megtalálható benne az 1956-os hősök előtti főhajtás és közösségvállalás is. Maga a cselekmény 1514-ben játszódik, Dózsa György (Bessenyei Ferenc)⁵⁸ elfogása után. Werbőczy István (Major Tamás)⁵⁹ a börtönben lévő parasztvezért arra akarja rávenni, hogy az életéért cserébe tagadja meg a felkelést. A kihallgatások szünetében Dózsa képzeletében leperog a felkelés története, a harcokat végigkísérő viták Lőrinc pappal (Koltai János)⁶⁰ a forradalomról, az erőszak szükségességéről, a társakkal szemben is alkalmazott kíméletlen fegyelemről. Az emlékek megerősítik Dózsa elhatározását: nem tagad

⁵² Gertler Viktor (1901–1969): filmrendező. 1945 és 1947 között filmiskolát működtetett, 1948 és 1954 között a Színház- és Filmművészeti Főiskola tanára volt.

⁵³ Hintsch György (1925–2005): filmrendező. 1945 és 1948 között a Nemzeti Parasztpárt filmesztálya munkatársa volt. Első önálló filmje az 1964-es *Rab Ráby* volt.

⁵⁴ Várkonyi Zoltán (1912–1979): színész, filmrendező. 1949 és 1972 között a Színház- és Filmművészeti Főiskola rektora, 1971 és 1979 között a Vígszínház igazgatója. 1965 és 1968 között Jókai Mór és Gárdonyi Géza regényeiből készültek legmeghatározóbb és legmaradandóbb filmjei, *A kőszívű ember fiai*, az *Egy magyar nábob*, a *Kárpáthy Zoltán*, valamint az *Egri csillagok*.

⁵⁵ Bacsó Péter (1928–2009): filmrendező. 1969-ben rendezett *A tanú* című filmje túlzott merészsége miatt 1979-ig nem volt bemutatható, 1981-től nemzetközi sikereket ért el.

⁵⁶ Bacsó Péter visszaemlékezése szerint Aczél György már a forgatókönyv elolvasásakor figyelmeztette a rendezőt, hogy *A tanú* csak kísérleti film lehet, ráadásul a film forgatása többször majdnem meghiúsult, bizonyos jelenetek átírását Rényi Péter, a Filmművészeti Tanács elnöke felügyelte. 1969 után számos, zártkörű vetítésére sor került, gyakorlatilag „szamizdatként” terjedt. In: Benke Attila: *A tanú*. (Szócikk). *Magyar Művészeti Akadémia (MMA) Lexikon*. <https://www.mmalexikon.hu/kategoria/film/a-tanu> (Utolsó letöltés: 2020. 11. 25.)

⁵⁷ Kósa Ferenc (1937–2018): filmrendező, politikus. 1963-tól a Magyar Filmgyártó Vállalat rendezője. Több meghatározó filmjén Sára Sándorral és Csoóri Sándorral dolgozott együtt (*Tízezer nap* – 1967, *Feldobott kő* – 1969, *Ítélet* – 1970). 1989-ben az MSZMP Reformszövetségének vezetője, 1990 és 2006 között MSZP-s országgyűlési képviselő.

⁵⁸ Bessenyei Ferenc (1919–2004): színművész. 1950 és 1963, 1967 és 1973, 1980 és 2000 között a Nemzeti Színház tagja. Meghatározó filmes szerepei között megtaláljuk Görgei Artúrt *A kőszívű ember fiai*ban, Kárpáthy Jánost az *Egy magyar nábob*ban, Török Bálintot az *Egri csillagok*ban, Dózsa Györgyöt az *Ítélet*ben.

⁵⁹ Major Tamás (1910–1986): színész, rendező. A Horthy-korszakban több alkalommal részt vett kommunista szervezkedésekben, miközben bátyja, Major Ákos hadbíró volt. 1945 és 1962 között (az 1956. október 31-ét követő néhány nap kivételével) a Nemzeti Színház igazgatója, többször országgyűlési képviselő és az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának és Központi Bizottságának is tagja volt. Számos meghatározó film- és színházi szerepe, rendezése kiemelhető.

⁶⁰ Koltai János (1935): színész. A Budapesti Filmstúdió és a BBS munkatársa. 1965 óta a Madách Színház tagja.

meg semmit, vállalja a kivégzést, a „tüzes trónt” is.

1978-ban mutatta be Sára Sándor *80 huszár* című filmdrámáját, amely sok hasonlóságot mutat Kósa Ferenc filmjével – nem meglepő ez annak tükrében sem, hogy operatorként dolgozott az *Ítélet* c. filmben is. Sára Sándor filmje még egyértelműbb szembenállást jelez a kommunista hatalommal, témaválasztásában szolidaritást vállal a lengyelekkel és az 1968-as „prágai tavasz” célkitűzéseivel. A rendező filmjében olyan témákra fókuszál, mint a történelem és az egyén viszonya, valamint a szabad akarat és a sorsszerűség. Formájában nagyon hasonlít az 1960-as évek kosztümös filmjeihez, narratíváját tekintve azonban nem is különbözhetne tőlük jobban. A *80 huszár* az 1848-as szabadságharcokra Lengyelországból hazaszökő Lenkey-huszárszázad valóságos, tragikus történetét eleveníti fel. Sára Sándor filmje tulajdonképpen inkább illik a lengyel történelmi filmek közé, mint magyar kortársainak alkotásai mellé.⁶¹

1979-ben Jancsó Miklós *Még kér a nép* című alkotásában folytatta a tőle megszokott kettősségre épülő narratívát. A film egy parasztlázadás történetét meséli el, amelyet annak ellenére levernek a fegyveres erők,

Sára Sándor több filmje nyílt szembenállást jelzett a kommunista hatalommal. Forrás: Sára Júlia / Wikimedia Commons

hogy elsöre úgy tűnik, sikerül felülkerekedni a rájuk törő hatalmon. A cselekmény minden eleme allegorikus gesztusként értelmezendő: a meztelen női testtel katonákat lehet lefegyverezni, de a halál is csupán egy eljátszott aktus.

A következő évtizedet Szabó István Oscar-díjas filmje nyitotta meg: az 1981-ben bemutatott *Mephisto* magyar-német-osztrák koprodukcióban készült el. A film az 1920-as években játszódik, egy hamburgi társulat történetén keresztül mutatja be az emberi becsvágyat, az ideológiák összeütközését, az emberek önfeladását és a hatalom természetét. Hendrik Höfgrén (Klaus Maria Brandauer)⁶² egyre nagyobb babérokra tör, túl gyorsan és

megállíthatatlanul zakatol a világ hírnév felé, ennek érdekében képes érdekházasságot kötni és saját ideológiai meggyőződését megtagadni. Minél magasabbra kerül, annál inkább szembefordul múltjával, és végül behódol a náci hatalomnak. Szabó István Gustaf Gründgens⁶³ valós történetét vette alapul a *Mephisto*hoz. A film, valamint Höfgrén karaktere a diktatúra megtestesüléseként értelmezhető. Szabó István sikere nem meglepő: alkotása tökéletesen illeszkedett mind a nyugati kultúra, mind a kommunista ideológia uralkodó áramlataihoz.

A hetvenes évek végétől egyre inkább észrevehető az egyre merészebb kifejezőmód, és a létező rendszerrel való szembenállás érzékeltetése. Ilyen alkotás

⁶¹ A lengyel filmgyártásra sokkal korábban jellemzővé vált a kétértelműség, az erőteljes társadalomkritika megfogalmazása, a merészség, valamint a történelmi filmek túlsúlya, mint a blokk egyéb országaiban. Nem véletlen, hogy 1957-ben Prágában a kelet-közép-európai államok filmalkotóinak konferenciája elítélte az új lengyel filmeket, „egységes ideológiai irányzat követésére” szólította fel őket. In: Thompson – Bordwell *i. m.* 2007, 426–430.

⁶² Brandauer, Klaus Maria (1943): osztrák színész, rendező. Első filmes szerepe az 1981-es *Mephisto*, amelyik megkapta a legjobb külföldi filmért járó Oscar-díjat. Ezután is több alkalommal dolgozott együtt Szabó Istvánnal.

⁶³ Gründgens, Gustaf (1899–1963): német színész, rendező. A weimari köztársaságban kezdődött karrierje folytatódott a náci hatalomátvétel után is. 1932-ben a Berlieni Állami Színház tagja lett, ahol Goethe *Faustjának Mephisto*-szerepe hozta meg számára az áttörést. 1934-ben a színház intendánsa lett, kiváló kapcsolatot alakított ki Hermann Göringgel. Klaus Mann az ő karrierizmusáról és opportunitizmusáról mintázta *Mephisto* című regényét, amelyet Szabó István filmesített meg. Fényes színészi karrierje a náci bukása után is folytatódott az NSZK-ban.

Az *István, a király* 1983. augusztus 18-ai, királydombi bemutatója és filmfelvétele. A rendszerváltást megalapozó időszak egyik kultuszműve lett. Forrás: FORTEPAN / Urbán Tamás adományozó, 125567-es számú fotó

volt az 1984-es *Szirmok, virágok, koszorúk*. Lugossy László⁶⁴ rendező is az 1848-as forradalom korszakához nyúlt vissza, ugyanakkor az eddigieknél nyíltabb és merészebb párhuzamot húzott az 1956-os forradalommal. A történet szerint Majláth Ferenc (Cserhalmi György)⁶⁵ a szabadságharc leverését követően bajtársaival együtt megfogadja, hogy amint lehetősége lesz, ismét hazája szabadságáért száll majd harcba. Egyáltalán nem akar együttműködni az osztrákokkal,

nem akar beilleszkedni az új rendszerbe. Egy nap megérkezik hozzá az Ezredes (Óze Lajos)⁶⁶, aki árnyékhadseréget szervez Kossuthnak, másnap azonban Majláth egész családját letartóztatják. Lugossy filmjében az 1956-ot követő, a társadalmat szétfeszítő legfontosabb kérdéssel foglalkozik: megéri-e életben maradni, ha az ember csak megalkuszik a rendszerrel; illetve hogyan lehet együtt élni a tudattal, hogy az ember azzal a rendszerrel köt hallgatólagos

egyezséget, amelynek vezetői megölték társait. Szintén 1984-ben jelent meg az 1983. augusztusi bemutatóról készült *István, a király* koncertfilm (Koltay Gábor)⁶⁷, amely a rendszerváltást megalapozó időszak talán legfontosabb kultuszműve lett. A filmnek már a nyitódala is vérbeli provokáció: az Illés együttes dala, a *Te kit választanál?* egyértelmű utalás a Szörényi Levente⁶⁸ – Bródy János⁶⁹ szerzőpáros részéről arra, hogy a magyar nemzet válaszút elé érkezett, és

⁶⁴ Lugossy László (1939): filmrendező. 1964-től a BBS-nél dolgozott. 1993 és 1996 között a Duna Televízió főigazgató-helyettese, 1996 és 2000 között alelnöke.

⁶⁵ Cserhalmi György (1948): színész. 1979 és 1983 között a Magyar Filmgyártó Vállalat művésze. Számos meghatározó filmben játszott, olyanokban, mint a *Még kér a nép*, az *Agitátorok*, a *80 huszár*, a *Mephisto*, a *Szirmok, virágok, koszorúk*, a *Tüske a köröm alatt*, a *Hídember*, az *Oda az igazságnak!* vagy a *Drága besúgott barátaim*.

⁶⁶ Óze Lajos (1935–1984): színművész. 1959 és 1984 között a Nemzeti Színház tagja volt. Legismertebb és legkiemelkedőbb filmes szerepeinek Virág elvtársat (*A tanú*) és Gyurica Miklóst (*Az ötödik pecsét*) tekinthetjük.

⁶⁷ Koltay Gábor (1950): filmrendező. 1979 és 1981 között a Magyar Televízió, 1981 és 1986 között a Mafilm rendezője, 1987 óta a Szabad Tér Kiadó igazgatója. Az *István, a király* első színházi bemutatójának és az 1984-es filmnek a rendezője. A magyar történelem régmúltjába kalauzolól két filmje az 1996-os *Honfoglalás* és a 2001-es *Sacra Corona*.

⁶⁸ Szörényi Levente (1945): zeneszerző, énekes, gitáros. 1965 óta az Illés együttes tagja és zeneszerzője, 1974 és 1984 között a Fonográf alapító tagja, énekes és zeneszerzője. Az 1983-ban bemutatott *István, a király* rockopera zeneszerzője.

⁶⁹ Bródy János (1946): szövegíró, gitáros. 1964 óta az Illés együttes tagja és szövegírója, 1974 és 1984 között a Fonográf alapító tagja és szövegírója. Az 1983-ban bemutatott *István, a király* rockopera szövegírója. 1998 és 2011 között az Artisjus Szerzői Jogvédő Egyesület elnöke.

eljött az ideje dönteni a „merre tovább”-ról. Nem véletlen az sem, hogy István (Pelsőczy László)⁷⁰ és Koppány (Vikidál Gyula)⁷¹ ütközete a rockopera gócpontja: István személye és a magyar állam alapítása sarkalatos pont a magyarok identitástudatában. Ennél egyértelműbb és figyelemfelkeltőbb üzenetet nem is találhattak volna a szerzők a korszak nemzedéke számára. Magáról a rendszerváltásról meghatározó, történelmi film még nem igazán született, sokkal inkább a személyesség jellemzi ennek a témának a feldolgozását. Egyedi sorsok, nézőpontok jelennek meg és csak kis szeletét mutatják be az eseményeknek, és leginkább a várakozás elmaradását ragadják meg. Ennek egyik legszemléletesebb példája az önéletrajzi ihletésű, 1988-as *Eldorádó* (Bereményi Géza)⁷² vagy 1995-ös *Bolse vita* (Fekete Ibolya),⁷³ de ebbe a sorba illik a 2001-es *Moszkva tér* (Török Ferenc)⁷⁴ is. Ezek nem történelmi filmek és nem is dolgozzák fel pontosan a rendszerváltás témakörét, hanem sokkal inkább a társadalmi elvárások és emberi sorsok állnak az alkotások középpontjában.

A rendszerváltást követő gazdasági nehézségeket a filmgyártás is megsínylette. Hamar kiderült, hogy van hajlandóság arra, hogy a magyar identitást és a kollektív emlékezetet formáló alkotások szülessenek. 1996-ban a millicentenáriumra készült, monumentálisnak szánt, Koltay Gábor által rendezett, nyugati hatásokat is átvevő *Honfoglalás* azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. A nagyon is helyénvaló és fontos téma-választás mellett a kivitelezés rendkívül vontatottá és néhol gyengégre sikeredett, ezért nem is válhatott olyan alkotássá, amely az idő előrehaladtával is élvezhető marad az új nemzedékek számára. Ugyanez igaz a 2001-es, szintén Koltay által rendezett *Sacra Coronára* is. A film középpontjába állított Szent László király (Szarvas Attila)⁷⁵ szintén ikonikus karaktere a magyar történelemnek, ám a szükséges anyagi támogatás és a kellő tudás is hiányzott ahhoz, hogy maradandó alkotás szülessen. Ezt a vonalat követte Bereményi Géza 2002-es, *A Hídember* című alkotása. A film története 1820 és 1860 között játszódik – a reformkor és 1848

mint „slágertéma” tehát a rendszerváltás után is visszatért –, és Széchenyi István (Eperjes Károly)⁷⁶ életét mutatja be. Sajnos azonban az arányokat ez esetben sem sikerült eltalálni, a film „elődeihez” hasonló utat járt be. Jancsó Miklós 2010-ben készült, *Oda az igazság* című filmje Hunyadi Mátyás (Gálffi László)⁷⁷ uralkodásának második felére, a hatalmának csúcsára jutott király és ezzel Magyarország fénykorának rövid másfél évtizedére összpontosít. A rendező azonban kevésbé az adott korszakról, inkább saját koráról mesél a nézőnek – a választott időszak bemutatását szinte teljesen figyelmen kívül hagyja.

A magyar történelmi filmek utóbbi éveinek témaválasztására nézve megfigyelhető, hogy számos feldolgozás készült a holokauszt, a második világháború, valamint az 1956-os forradalom és szabadságharc témájában. A filmek feldolgozása persze különböző: az 1999-es *A napfény íze* (Szabó István), a 2005-ös *Sorstalanság* (Koltai Lajos)⁷⁸ és a 2015-ös *Saul fia* (Nemes Jeles László) éppúgy nem hasonlítható össze, mint

⁷⁰ Pelsőczy László (1947): színművész. Legfontosabb alakítása az *István, a király* címszerepe a Királydombon. A darabban ő játszott, ám a hangot ehhez a produkcióhoz is Varga Miklós énekes adta.

⁷¹ Vikidál Gyula (1948): énekes. 1974 és 1979 között a P-mobil, 1979 és 1982 között a Dinamit, 1982 és 1985 között a P-box énekes. Az *István, a király* 1983-as bemutatóján – és utután is számos előadáson – Koppány alakítója.

⁷² Bereményi Géza (1946): író, dalszövegíró, filmrendező. Élete meghatározó eseménye volt Cseh Tamással való találkozása, szövegeinek írójaként évtizedekig állandó alkotótársa volt. Olyan fontos filmek rendezője, mint az 1988-as *Eldorádó* vagy a 2002-es *A Hídember*.

⁷³ Fekete Ibolya (1951): filmrendező, forgatókönyvíró. 1997-ben Balázs Béla-díjat kapott. 2004-es *Utazások egy szerzetessel* című filmje Bőjte Csaba erdélyi ferences szerzetesről és gyermekotthonairól szól.

⁷⁴ Török Ferenc (1981): filmrendező. 2000-es diplomafilme, a *Moszkva tér* a Magyar Filmszemle több díját elnyerte. 2017-ben mutatták be a második világháború lezárásakor játszódó *1945* című filmjét.

⁷⁵ Szarvas Attila (1975): színész. 2009-től az Új Színház tagja, egyik legismertebb szerepe Szent László a *Sacra Coronában*.

⁷⁶ Eperjes Károly (1954): színművész. Számos színház (Nemzeti Színház, Katona József Színház, Művész Színház, Thália Színház, Új Színház, Veszprémi Petőfi Színház) meghatározó szereplője, több magyar film (*Eldorádó*, *A Hídember*, *Hyppolit*) főszerepének alakítója. 1994-ben egy hónapig országgyűlési képviselő volt (Fidesz).

⁷⁷ Gálffi László (1952): színész. 1975 és 1999 között a Vígszínház tagja, 1994 és 2010 között a Színház- és Filmművészeti Főiskola tanára.

⁷⁸ Koltai Lajos (1946): rendező. Operatőri diplomamunkájaként részt vett az 1970-es *Agitátorok* elkészítésében, majd számos tv-játék és tv-film fényképezését végezte. A *Mephisto* operatőre, a Kertész Imre Nobel-díjas könyvéből készült *Sorstalanság* rendezője.

„Az ötvenes évek filmjeinek főszereplői nem kérdeztek, hanem hittek a szocialista eszmében, és cselekedtek a párt útmutatásai alapján. A hatvanas évek hősei kérdeztek – mert már nem hittek az ideákban. Szkeptikusak voltak, de még nem csalódtak és kiábrándultak. Kritikusak voltak a környezetükkel, de a kritika nem csapott át az irónia és a cinizmus, a »minden rohad«, a »nem jön el soha« vagy a »megállt az idő« érzésébe. A hetvenes években a hősök vagy cselekszenek és elbuknak, avagy erkölcsi győzelmet aratnak, vagy szemüket behunyva, bódultságba menekülve száguldanak a megsemmisülés felé. [...] A hetvenes évek második felében, majd a nyolcvanas években a Kádár-korszak torzulásait a magyar filmművészek egyre élesebb hangon bírálták. Egy életképtelen politikai és társadalmi modell válságáról, sőt agóniájáról tudósítottak. A lassú összeomlás folyamatáról, amelynek jelei a mindennapi élet számos területén megjelentek. [...]

Az 1956 és 1989 közötti három évtized magyar filmművészete plasztikusan mutatta be korszakról korszakra haladva a legfontosabb társadalmi harcokat, arra a kérdésre adva választ, hogyan repedezett meg, majd hullott darabjaira egy történelmi-társadalmi utópia, miként élte át a magyar társadalom e folyamatot, milyen értékek maradtak tartósak, és váltak a rendszerváltás kiinduló alapjaivá.” (Szeredi Pál: „Őrizd az embert”. Ellenálló szerepek a mozgóképen. In: *Forrásvidék. A nemzeti demokratikus gondolkodás a magyar folyóiratok tükrében, 1956–1987*. Szerk. Nagymihály Zoltán – Székér Nóra. Lakitelek, Antológia, RETÖRKI Könyvek 26., 2017, 283–300.)

a 2006-os *Szabadság, szerelem* (Goda Krisztina),⁷⁹ a 2011-es *A vizsga* (Bergendy Péter)⁸⁰ vagy a 2014-es *A berni követ* (Szász Attila).⁸¹ Ezzel együtt a történelem egyéb, a nemzeti identitásban élő és arra hatással lévő témák bemutatása mintha elsikkadt volna a rendszerváltás utáni filmgyártásban. Nem mondhatjuk, hogy az utóbbi időben a történelmi témákat felvonultató filmek szerzői új vizekre tévedtek volna. Talán kivételként tekinthetünk a 2018-as *Örök télre* (Szász Attila), amely új, szinte feldolgozatlan történelmi témát igyekezett beemelni a köztudatba. A készítő a Magyarországot megszálló szovjet hadsereg által málenkij robotra, az Ukrajna területén lévő GUPVI⁸² lágerekbe kollektív bűnősként elhurcolt több százezer, hazatérésük után némaságra ítélt magyar áldozatról készítettek filmet, beemelve egy újabb történelmi témát a filmes

kánonba. Szintén kivételt képez a 2017-es *1945* (Török Ferenc) és a 2019-es *Akik maradtak* (Tóth Barnabás),⁸³ amelyek esetében ugyanakkor kevesebb újító megoldásról beszélhetünk, annak ellenére, hogy a magyar nemzettudat számára nagyon fontos témákkal foglalkoznak. Összességében mindenképpen elmondható, hogy a megvalósítás terén sokat fejlődtek a hazai filmesek, ami pozitív irányba mozdítja el az élvezeti és az azonosulási faktort is.

Nagyon sok történelmi téma maradt azonban még feldolgozatlanul, kibeszéletlenül. A hazai filmek nem kezdték el feloldani a Kádár-korszak ellentmondásait, nem mutatták be a rendszerváltás szereplőit, történéseit. A rendszerváltás óta nem készült film a két világháború közötti Magyarországról, de nagy nemzeti tragédiánk, Trianon és a határon túli magyarság története sem kaptak kellő

filmes feldolgozásokat. A traumatizálás és a nemzeti sorsdrámák mellett nem igazán készültek olyan filmek, amelyek erősítik a nemzeti önbecsülésünket. Elmaradtak a magyar nemzet dicsőséges korszakairól, eseményeiről és alakjairól szóló filmek. Megdöbbentő, hogy milyen ritkák az életrajzi alkotások. E hiányosságok járulnak hozzá ahhoz, hogy áthidalhatatlannak látszó ellentétek és ellentmondások feszítik a magyarok identitástudatát, miközben a nemzeti minimumokról sem tudunk megegyezni. Ennek feloldása hosszú távon létfontosságú a magyarság erős önképe érdekében.

⁷⁹ Goda Krisztina (1970): filmrendező, forgatókönyvíró. Nevét leginkább a 2006-os, általa rendezett *Szabadság, szerelem* című film tette ismertté.

⁸⁰ Bergendy Péter (1964): filmrendező. Az elmúlt évtizedek során több, filmekkel kapcsolatos magazin szerkesztője. A 2011-es *A vizsga* rendezője.

⁸¹ Szász Attila (1972): filmrendező. Történelmi témájú filmjei (*A berni követ* – 2014, *Örök tél* – 2018) tették ismertté rendezőként. Az *Örök tél*-ben Gera Marina alakítása Nemzetközi Emmy-díjban részesült a legjobb színésznő kategóriában. Filmjeinek forgatókönyvét – ahogy *A vizsgáé*t is – Köbli Norbert írta.

⁸² GUPVI: orosz mozaikszó, a Hadifogoly- és Internáltügyi Főigazgatóság jelentésű *Glavnoje Upravlenyje po gyelam Vojennoplennih i Internyirovannih* orosz szóból.

⁸³ Tóth Barnabás (1977): filmrendező. 2019-es, a holokausztot és a túlélők utóéletét személyes történeten keresztül bemutató, Oscar-díjra nevezett *Akik maradtak* című alkotása a legjobb 10 filmet tartalmazó listára került a nemzetközi játékfilm kategóriában.

ÖSSZEZEGÉS

Az identitástudat sok tényezőtől alakul. Igaz ez a filmkészítők identitására is, akik alkotásaikban természetesen nemcsak a nemzetükre jellemző karakterjegyeket, önképet tükrözik vissza, hanem saját magukét is. Ezért is fontos, hogy a filmművészetben is minden irányzat képviseltesse magát, ezáltal minél szélesebb közbeszéd alakulhasson ki ezekről a témákról. A kollektív emlékezet csoportfüggőségekből és rekonstrukciókból tevődik össze. A film maga is egy rekonstrukciós közeg, amelynek megvan az az előnye, hogy többszörösen képes hatni az emberre.

A társadalom szerkezetének, értékrendjének, politikai beállítottságának jellemzői, változásai nagyon könnyen tetten érhetőek a filmekben. Ezek a művek képesek arra, hogy az apró változásokat bemutassák és elmélyítsék, oldják a feszültségeket társadalmi rétegek, csoportok vagy éppen etnikumok között. „Egy kultúra akkor képes megérteni az elszennvedett traumát, mint történelmének egy epizódját, ha megérti azt a rendszert, amelyben az erőszak megtörtént. Mindazok a képek és narratívák, köztük a dokumentumfilm [és a játékfilmek – N. D.] – amelyek elbeszélik ezeket, válaszok a traumára” – írja Sárközy Réka filmtörténész.⁸⁴

Nagyon fontos azonban, hogy ezek a művészeti alkotások nemcsak szembesítenek a

múltbeli tetteinkkel vagy traumatizálnak minket, hanem arra is alkalmasak, hogy a nemzeti önkép több aspektusát bemutassák. Mindehhez az kell, hogy egyszerre legyenek jelen a filmes témaválasztásban és narratívában a negatív és pozitív üzenetek. A Szovjetunió és a bolsevik ideológia képviselői hamar felismerték a filmek jelentőségét, és hatalmas erővel támogatták a filmgyártást. Figyelmen kívül hagyták ugyanakkor azt, hogy a művészetet nem lehet teljes kontroll alatt tartani, mert a kreativitás utat tör magának, és reagál a társadalmi változásokra.

A rendszerváltást követően azt láthatjuk, hogy kinyílt ugyan a kapu, megszűnt a cenzúra, addig tiltott témákról is lehet beszélni, egyelőre mégsem sikerült megtalálni azt az utat, amely a kérdések a társadalom szempontjából megnyugtató kibeszélése felé vezet. Természetesen nem szabad túlbecsülni ezeknek a populáris termékeknek az erejét, de alábecsülni is hiba volna őket.

A filmek a diszkurzív valóság megteremtésének eszközei, a kollektív emlékezet alakítói, hiszen olyan témákat is napirenden tartanak, amelyekkel egyébként kevésbé foglalkoznak maguktól az emberek. Elengedhetetlenül fontos, hogy több téma, nézőpont, elbeszélés mód, stílus és műfaj érvényesüljön annak érdekében, hogy komplexebb és stabilabb legyen a nemzet(ek) identitástudata.

Ennek a folyamatnak a kiegészítő és erősítő tényezője a film. Andrej Tarkovszkij⁸⁵ orosz filmrendező és forgatókönyvíró szavaival élve: „A film minden más művészetnél inkább bővíti, gazdagítja, illetve náluk tényszerűbb módon koncentrálna az emberi tapasztalatot. Sőt, nemcsak gazdagítja, hanem fogalmazzunk így, jelentős mértékben ki is egészíti. Ez jelenti a film valódi erejét, és nem a »filmcsillagok«, a kalandok és a szórakoztatás. Az igazi film nézője nem is annyira néző, mint inkább tanú.”⁸⁶

⁸⁴ Sárközy Réka: *Kinek a történelme?* Budapest, Gondolat, 2018, 16.

⁸⁵ Tarkovszkij, Andrej Arszenyjevics (1932–1986): orosz filmrendező. 1966-os, *Andrej Rubljov* című alkotása a hatalom rosszállását váltotta ki, a film csak 1970-ben jelenhetett meg. 1979 után Olaszországban és Angliában rendezett és tartott előadásokat, majd 1984-ben jelentette be, hogy nem tér vissza a Szovjetunióba. Az orosz mellett az általános filmművészet egyik meghatározó 20. századi alakja.

⁸⁶ Tarkovszkij, Andrej: *A megörökített idő*. Budapest, Osiris, 1998, 62.

Szalai Attila

„Istenem, ha belehallgathatnék a hallgatásukba!”

Részletek a *Lengyel földön. Emlékek, naplók, 1976–1990* című kötetből

Az alábbiakban részleteket közlünk Szalai Attila *Lengyel földön. Emlékek, naplók, 1976–1990* című, a Magyar Napló által kiadott, többek között Intézetünk által is szakmai támogatásban részesített kötetéből. Ezzel nemcsak tisztelegni kívánunk elhunyt barátunk, kollégánk emléke előtt, de az általunk válogatott naplórészletekkel a lengyel–magyar személyes kapcsolatok, a lengyel és részben a magyar szellemi élet alakulásáról, illetve a kultúra fontos szereplőiről is képet kaphatunk. A magyarító jegyzeteket – részben Szalai Attila korábbi munkáinak felhasználásával – szerkesztőségünk készítette, a részleteket Nagymihály Zoltán válogatta. Itt mondunk köszönetet Szalai Attila családjának és a Magyar Napló Kiadónak a közlés lehetőségéért, és Kiss Gy. Csabának a jegyzetek elkészítéséhez nyújtott segítségéért.

1978. OKTÓBER 22. VARSÓ

Múlt szerdán bevitem az esedékes határidős fordításokat a *Lengyelország*¹ szerkesztőségébe, és szokás szerint bent maradtam egy kicsit pletykálni a legényekkel.

Egyszer csak ki lép be? Kiss Gy. Csaba.² Gondoltam, Ákost³ keresi, már magyarítottam is, mikorra várható, hogy visszajön, de kiderült, hogy engem keres.

Ó, nyilván valami üzenetet akar átadni otthonról...

De nem! Azt mondja, szeretne elbeszélgetni velem. Nocsak! Mi a fene? Furcsállottam kicsit. Hiszen eddig csak többes társaságban találkoztunk, semmiféle összejövetelről nem volt szó. Tisztelem persze, és emelgetem neki a kalapomat mindazért, amit művel, de Csaba elbátor-talanítja az embert, ritka madár, aki mindjárt az ismeretség

elején bizalmaskodni mer vele. Következésképpen magázódik, sokat kell dolgozni azért, hogy felengedjen. Mondja, hogy komoly dolgokról volna szó, beszéljünk meg találkozót. Péntekben egyeztünk meg.

Délelőtt 10-re mentem érte a Bristolba,⁴ ahol lakott. Aztán együtt átballagtunk az írószövetségbe valami hivatalos papírja-ért. A kávézóban Csaba kitörő örömmel üdvözölt egy jóképű,

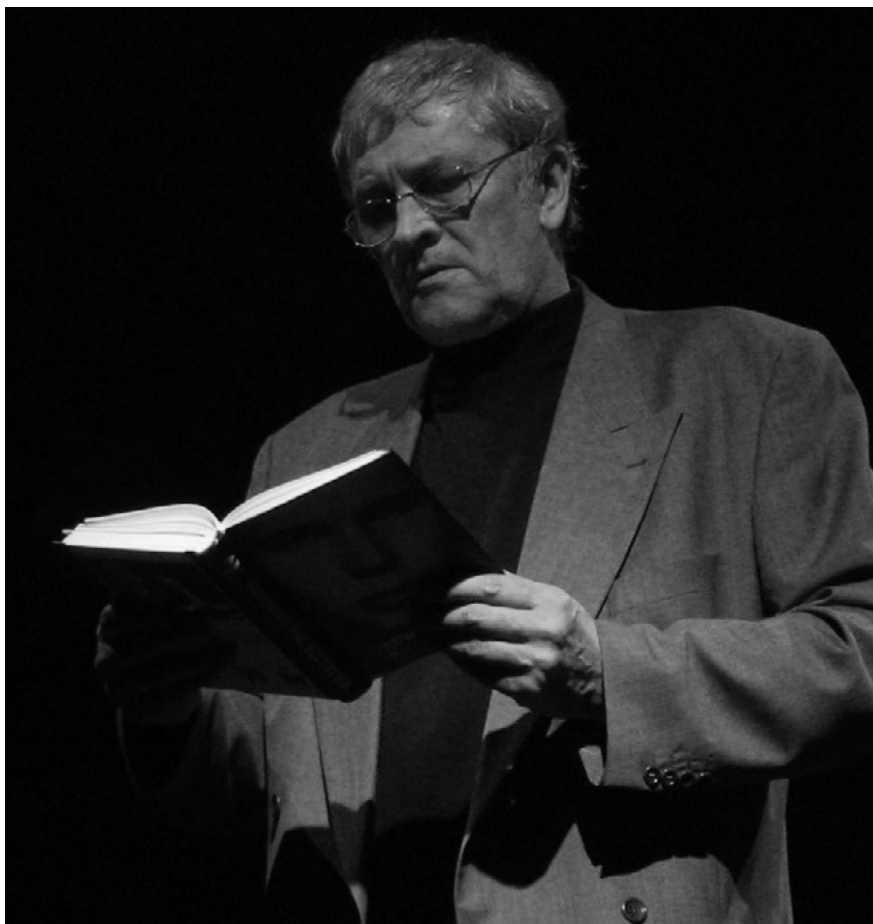
¹ Az Interpress vállalat által kiadott, 1963 és 1981 között több nyelven – így magyarul is – megjelentetett havi magazin. 1970-től szerkesztője Engelmayer Ákos volt, Szalai Attila a '70-es évek közepétől volt külsős munkatárs. [Szalai Attila jegyzetei alapján.]

² Kiss Gy. Csaba (1945): irodalom- és művelődéstörténész. 1972 és 1986 között a *Tiszatáj Kelet-európai szemle* című rovatának külsős szerkesztője, 1974 és 1980 között a *Nagyvilág* rovatvezetője, 1988 és 1992 között a *Hitel* szerkesztőségének tagja. Az 1980-as évek első felében az MTA Irodalomtudományi Intézetének tudományos munkatársa, az ennek keretei között működő Polonisztikai Munkaközösség titkára. Az 1986-os *Felczak-emlékkönyv* egyik kezdeményezője és szerkesztője. 1987-től a Magyar Demokrata Fórum alapító szervezője, 1988–89-ben az ideiglenes elnökség, 1990-ben az elnökség tagja. 1995 és 2010 között az ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszékének docense, 2011 és 2018 között a Varsói Egyetem professzora. Címzetes egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia doktora. [Szalai Attila jegyzetei alapján.]

³ Engelmayer Ákos (1938): etnográfus, újságíró, diplomata. 1962-ben költözött Lengyelországba, miután lengyel feleséget választott. 1970 és 1989 között az Interpress alkalmazásában állt, 1981-ig a *Lengyelország* című lapot szerkesztette. 1980-ban csatlakozott a Szolidaritáshoz, az MDF lengyelországi csoportjának alapítója, 1988 nyarától a szervezet megbízott varsói képviselője. 1990 és 1995 között Magyarország lengyelországi nagykövete. A Lengyelországi Magyarok Egyesületének elnöke. [Szalai Attila jegyzetei alapján.]

⁴ Történelmi szálloda Varsóban. Ignacy Jan Paderewski itt tartotta kormánya első ülését 1919-ben. A német megszállás alatt a náci vezetés használta az épületet, a háború után államosították, és 1981-ben bezárták. A rendszerváltás után felújították, az 1993-as megnyitóján részt vett Margaret Thatcher korábbi brit miniszterelnök.

nagydarab embert, akivel be is mutatott bennünket egymásnak. Bohdan Zadura⁵ volt az, a költő, a nemrég megjelent magyar költészeti antológia⁶ egyik műfordítója. Prózát is olvastam tőle, a polcomon ott van a *Patricia és az afgán agár* című elbeszéléskötete. Olyan légkört teremt az írásaival, hogy azonnal otthon éreztem magamat benne, és nagy kedvem támadt elbeszélgetni a szerzővel. S most itt volt az alkalom. Csaba felment az emeletre a papírjaiért, s én kettesben maradtam Bohdannel. És beszélek hozzá, beszélek, ő meg egyik konyakot gurítja le a másik után, jóságosan mosolyog, s néha csendesen mond is egy-egy szót. Némi idő után kezdtem ostobán érezni magamat: na, ennek a faszinak alighanem elege van belőlem, unja a sok dumát, és csak a jólneveltsége tartja vissza attól, hogy elküldjön a jó fenébe.

Bohdan Zadura 2005-ben. Forrás: Wikimedia Commons / Michał Kobylński

Csaba végre visszajött, és mire észbe kaptam, már meg is hívta velem Bohdant hozzánk estére. Na hiszen! Szegény szűkszavú pasi csak nem szabadul tőlem!

Míg átsétáltunk Csabával a Czytelnik kiadóhoz,⁷ megtudom, hogy Bohdan mindenkivel ugyanolyan szótlán, a hallgatása nem nekem szólt. Kő a szívről.

Aztán csak tátom a számat, amikor Csaba rákérdez szerény

személyemre, s elkezd sorolni, mi mindenre tart alkalmasnak, milyen publikációs lehetőségek nyílhatnak meg előttem, ha megfogadom a tanácsait. Gondoltam is, kár, hogy az Interpress korifeusai nem hallják – íme, Csaba nem a diplomát kéri rajtam számon, hanem az írástudói felkészültségre és a munkabírásra apellál. Az ügy szolgálatára, aminek a neve: lengyel-magyar kapcsolatok építése. Írjak riportot, publicisztikát mindenről, amiről úgy

érezem, hogy köze lehet hozzá. Kapacitál, hogy Beke György⁸ *Tolmács nélkül* című interjúgyűjteményéhez hasonló összeállítást készítek. Felsoroljuk azt a mintegy harminc legyen író, tudóst, művészt, akiről úgy véljük, van a magyarok számára is tanulságos mondanivalójuk. Írjuk a neveket, s melléjük az emberek életkorát. A legidősebbekkel kell kezdeni, mert bármikor itt hagyhatnak bennünket, s tudásuk visszahozhatatlanul elviszik a

⁵ Zadura, Bohdan (1945): lengyel költő, műfordító. A lublini Akcent szerkesztőbizottságának tagja, 2004-től a Lengyel Írószövetség *Twórczość* című folyóiratának szerkesztője. 1968 óta jelentek meg könyvei (a *Patrycja i chart afgański* – *Patricia és az afgán agár* 1976-ban), magyar nyelven 2005-ben jelent meg *Éles határok* című verseskötete. Magyarra többek között Madách *Az ember tragédiáját* és Babits *Jónás könyvét* fordította, az antológiában Bornemisza Péter, Rimay János, Áprily Lajos, Juhász Gyula, Szabó Lőrinc és Tóth Árpád verseit ültette át lengyel nyelvre. [Szalai Attila jegyzetei alapján.]

⁶ A varsói PIW (*Państwowy Instytut Wydawniczy*, Állami Kiadó Intézet) gondozásában megjelent, Kerényi Grácia által kezdeményezett magyar költészeti antológia: *Antologia poezji węgierskiej*. Szerk. Csapláros István – Kerényi Grácia – Sieroszewski, Andrzej – Jastrun, Mieczysław. Varsó, PIW, 1975.

⁷ 1944 októberében, Lublinban alapított, a következő évtől Varsóban működő kiadó.

⁸ Beke György (1927–2007): író, újságíró. 1974 és 1987 között a kolozsvári *A Hét* főmunkatársa. 1987-ben települt át Magyarországra. Több riportkönyve jelent meg, az 1972-es *Tolmács nélkül* című, a magyar-román kapcsolatokról szóló interjúkötete román nyelven is megjelent.

sírba. Csorba Tibor,⁹ Csapláros István,¹⁰ Ludwik Bazylow¹¹ például mind csaknem nyolcvanévesek. Lippóczy Norbert,¹² Andrzejewski¹³ és Iwaszkiewicz¹⁴ is benne vannak már a korban.

A felsőfokú tanulmányokkal kapcsolatos nyavalygásaimra ugyan nem legyint, de majdnem. Az egyetem, jegyzi meg, valójában csak arra jó, hogy megtanítson rendszerezni, s arra, hogy mit merre keress. Nem mondom, hogy hagyj fel az

igyekezettel. De ha a diákoskodás mellett elmulasztod az önművelést, fabatkát sem ér a diplomád. Az a lényeg, hogy tudd, mit akarsz elérni, s ennek rendelj alá olvasást, tanulást, mindent, azt szívd magadba, amire valóban szükséged van. Figyel egy ideje, teszi hozzá, s úgy látja, van bennem ambíció, s ami fontos: kitartás és íráskészség. Azért keresett meg, hogy biztasson, feladatokat adjon, s elősegítse az elvégzett munkák megjelentetését. Abban maradunk,

hogy elkezdem kipipálni a „penzumokat”, s hogy a kész írásokat – műfajuktól függően – Csaba elhelyezi a magyar sajtó különböző orgánumaiban.

No, fel van adva a lecke! Kezdek kijárni Kiss Gy. Csaba szemináriumát... Kovács Pistáéra¹⁵ beiratkoztam még Magyarországon, amikor a Mezőgazdasági Kutató Intézet martonvásári klubjának féllegális kultúrprogramjain¹⁶ összehozott bennünket a lengyel ügy. Ákos és

-
- ⁹ Csorba Tibor (1906–1985): festőművész, író. 1936 óta élt Lengyelországban, lengyel feleséget választott magának. 1945 és 1949 között magyar nyelvet és irodalmat oktatott Krakkóban, valamint az ottani Magyar Intézetet vezette. Egy hazalátogatása után nem engedték vissza, újra és véglegesen csak 1955-ben telepedhetett le Lengyelországban. [Szalai Attila jegyzetei alapján.]
- ¹⁰ Csapláros István (1910–1994): irodalomtörténész. 1931-től a wrocławai egyetemen tanult. 1948 és 1955 között a Varsói Magyar Kulturális Intézet vezetője, 1955 és 1961 között kulturális tanácsadója. 1951-ben a Magyar Filológiai Tanszék alapítója, 1971-től a tanszék vezetője. A Kerényi Grácia által kezdeményezett antológia egyik szerkesztője. [Szalai Attila jegyzetei alapján.]
- ¹¹ Bazylow, Ludwik (1915–1985): lengyel történész. 1975 és 1981 között a Lengyel Tudományos Akadémia szocialista országokkal foglalkozó intézetének igazgatója volt, és tagja volt az Akadémia Történettudományi Bizottságának.
- ¹² Lippóczy Norbert (1902–1996): borkereskedő, agrármérnök. A harmincas évek közepén telepedett le Tarnówban. 1940-ben tiltott határátlépési kísérletért a szovjetek öt év börtönbüntetésre ítélték. 1945 után szabadult onnan, ám Lengyelországba csak 1953-ban térhetett vissza. Miután 1956 őszén Tarnów lakossága hatalmas mennyiségű élelmet, ruhát, vért és pénzt gyűjtött a szabadságharcot vívó Magyarországnak, decemberben megalapította a Tarnóvi Bem József Magyarbarát Társaságot. Népművészeti gyűjteményét ekkor adományozta a tarnóviaiaknak.
- ¹³ Andrzejewski, Jerzy (1909–1983): lengyel író. Első műve, a *Ład serca* 1937-ben jelent meg a *Prosto z mostu* hasábjain. Leghíresebb műve az 1948-ban megjelent *Hamu és gyémánt*, amelyet Magyarországon a Magvető adott ki, 1962-ben. 1950-ben lépett be a Lengyel Egyesült Munkáspártba (LEMP), amelyből azonban 1956 októberében kilépett. 1964-ben a kultúra szabadságáért kiálló, Józef Cyrankiewicz miniszterelnökhöz címzett levél aláírója. 1965 és 1970 között írt *Miazga* című regénye a második nyilvánosságban 1979-ben jelent meg. 1976-ban aláírója és egyik megfogalmazója az alkotmánymódosítás elleni tiltakozásnak, majd a Munkásvédelmi Bizottság (KOR) alapító tagja, később a Szolidaritás támogatója. A *Zapis* szerkesztője. [Szalai Attila jegyzetei alapján.]
- ¹⁴ Iwaszkiewicz, Jarosław (1894–1980): lengyel író, költő. 1924 és 1939 között a *Wiadomości Literackie* munkatársa. 1939-től részt vett a lengyel földalatti állam tevékenységében. 1945–46-ban, 1947 és 1949, majd 1959 és 1980 között a Lengyel Írószövetség elnöke. 1956-tól a *Twórczość* főszerkesztője. Részt vett a Béke Világkongresszus tevékenységében, 1952 és 1980 között a szejm képviselője.
- ¹⁵ Kovács István (1945): költő, történész, polonista. 1966-tól a Kilencek költőcsoport tagja. 1972 és 1981 között az MTA kelet-európai irodalmak kutatócsoportjának munkatársa, 1973-tól a *Tiszatáj Kelet-európai szemle* című rovatának lengyel felelőse. 1986-ban az Írószövetség titkára, az ebben az évben megjelent *Felczak- emlékkönyv* egyik szerkesztője. 1990 és 1994 között a varsói magyar nagykövetség kulturális tanácsosa, 1994 és 1995, majd 1999 és 2003 között krakkói főkonzul. 2013 óta a Krakkói Tudományos Akadémia tagja. [Szalai Attila jegyzetei alapján.]
- ¹⁶ A martonvásári Mezőgazdasági Kutatóintézetben szerveződött, 1955 és 1992 között létezett Brunsvik Klub, valamint az 1970-ben alapított, de 1976-ban betiltott Széchenyi Klub a „szabadság kis köreként” teremtett korai fórumot a „máskéntgondolkodóknak”. Utóbbi tevékenységét Aczél György személyes, martonvásári fellépése után szüntették meg. Lásd: Somodi István: A szabadság egy „kis köre” mint a függetlenség végvára. A rendszerváltás előzményei a Martonvásári Kutatóintézetben. *Rendszerváltó Archívum*, 2020. október, 19–32.

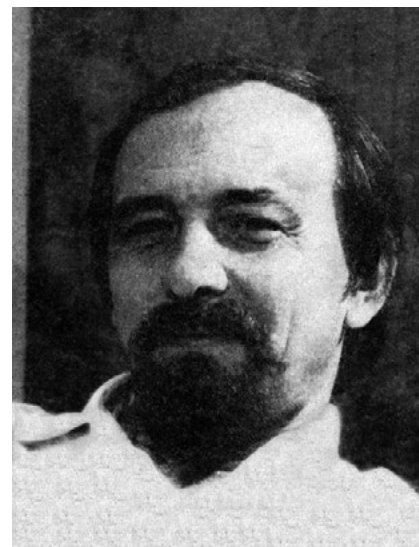
Jakubiuk,¹⁷ Jerzy Robert Nowak,¹⁸ Csapláros Pista bácsi „kursusaira” itt jelentkeztem. Lassan egészen különleges tanári kart szedek össze magamnak a céltudatos önműveléshez! [...]

1979. FEBRUÁR 2. VARSÓ

Napok óta az írószövetség könyvtárában dolgozom. Interjúkra készülök fel. Tadeusz Nowak,¹⁹ Jerzy Andrzejewski, Jarosław Iwaszkiewicz vannak soron, mindannyian a *Tiszatáj* hasábjain fognak megjelenni.²⁰

Hihetetlenül nehezen fegyelmezem magamat, különösen, ami Nowakot illeti. Itt áll körülöttem halomban a rengeteg újságkivágás, bírálat, kritika, versei, elbeszélései különböző folyóiratokban. A barátságai: Nagy László, Juhász Ferenc... S a csodálatos könyvei! Óvatlanul belemerülök valamelyik művébe, s végem van, másfél óra múltán riadok fel az élvezkedésből, ahelyett, hogy jegyzetelnék. A költészete sem piskóta, érzik benne a Tátraalja friss levegője, s frissen begyűjtött széna illata, a kaszát szorító inas, eres, szívós kéz ereje, a kemény, s mégis galamblekű, zsoldáros

paraszt egészséges kitartása mind a mellett, ami fontos. Mindenekelőtt a hagyományok mellett. „Végre kiteptem magamat onnét, valahára elszöktem” – mondja mintegy megkönnyebbulve a főhős a *Prófétában*. „Olyan nemzedék vagyunk, amely apáink, nagyapáink, ük- és szépapáink kezével ír” – nyilatkozta nemrégiben. Meg kell kérdeznem tőle: a következő nemzedékek vajon kinek a kezével fognak írni? Nem láttam még őt életben, csak telefonon beszéltem vele, mégis itt van előttem egy tiszta arc, egy kutatóan villanó szem, amely gyanakodva méregeti a hozzá beszélőt, hogy vajon megrezdül-e benne valami, ami közös érzelmi nyelvet teremthet a költő és olvasója között. Tizenöt éve, amikor első prózája, az *Obcoplemienna ballada (Idegen törzs balladája)* megjelent, amelyben az önmagát költőként megtagadni nem tudó Nowak tulajdonképpen verselve ír prózát (mint a későbbiekben is), a szerző azt nyilatkozta, hogy nagyon szórakoztatja a próza. „Legalább alaposan kidumálhatja magát az ember: pletykálhat, amennyi jólesik. Persze a legtöbbet önmagáról.”

„Olyan nemzedék vagyunk, amely apáink, nagyapáink, ük- és szépapáink kezével ír.” Tadeusz Nowak. Forrás: Wikimedia Commons / Ismeretlen fotós. (Nowak, Tadeusz: *Wiersze wybrane*. Varsó, LSW, 1978.)

Na, Szalai, itthon vagyunk! A szívemből szól Nowak...

Andrzejewski egészen más világ. Nobilis²¹ varsói polgárcsalád sarja, aki ifjúkori nézeteit mintegy otthonról hozta magával. A nemzeti demokrata beállítottságáról ismert Zamoyski Gimnázium után polonisztikát tanult. Első balos élményei egyetemi hallgató korában érik, hasonlatosan a konzervatív angol családok fiaihoz,

¹⁷ Jakubiuk, Jerzy: lengyel történész, irodalomtörténész. A Varsói Tudományegyetem Magyar Filológiai Tanszékének hallgatója, majd tanára. Számos alkalommal járt Magyarországon, egyszer magyar állami ösztöndíjjal is.

¹⁸ Nowak, Jerzy Robert (1940): lengyel történész, politológus. 1972 és 1974 között Lengyelország budapesti nagykövetségének másodtitkára volt, ezen minőségében többször bírálta a magyar kultúrpolitikát és bizonyos, általa lengyelellesnek tartott munkákat. Idő előtti hazarendelése után is számos magyar témájú tanulmányt, elemzést jegyzett, írásaiban gyakran vizsgálta a magyar és a lengyel nemzet kapcsolatát, egymás kölcsönös megítélésének alakulását. 1982 elején, a hadiállapot bejelentése után indított *Rzeczpospolita* beköszöntő számában méltatta a kádári konszolidációt. [Szalai Attila jegyzetei alapján.]

¹⁹ Nowak, Tadeusz (1930–1991): lengyel költő, műfordító. Munkásságában nagy hangsúlyt kaptak a népköltészeti és bibliai elemek. Többek között Arany János, Petőfi Sándor, Juhász Ferenc, Nagy László és Csoóri Sándor magyar fordítója, utóbbi kettővel közeli baráti kapcsolatban volt. Csoóri *Senkid, barátod* című, először a magyar emigrációban megjelent, Lengyelország iránt tisztelegő versét ő fordította lengyelre, az szamizdatban terjedt. Felesége, Szenyán Erzsébet számos művét ültette át magyarra, ő maga is rendszeresen járt Magyarországon. *Obcoplemienna ballada* című műve 1963-ban, a *Prorok (Próféta)* 1977-ben jelent meg Lengyelországban, utóbbi 1979-ben Magyarországon az Európa adta ki. [Szalai Attila jegyzetei alapján.]

²⁰ A Tadeusz Nowakkal készült interjú a debreceni *Alföld* folyóiratban (Szalai Attila: A dal ugyanaz, csak a hangszer más. Beszélgetés Tadeusz Nowakkal. *Alföld*, 1979. szeptember, 22–28.), a Jarosław Iwaszkiewicz-csel készült beszélgetés pedig a *Nagyvilágban* (Szalai Attila: Meg kell ismernünk a világot. Beszélgetés Jarosław Iwaszkiewicz-csel. *Nagyvilág*, 1979. augusztus, 1218–1220.) jelent meg. A Jerzy Andrzejewskivel készült interjú közlésének nem találtuk nyomát.

²¹ Nemes.

akik a konzervatívnak tartott Oxfordban válnak, mondjuk troc-kistává. Olyan romantikus balosokkal – a lenini „hasznos idioták” lengyel kiadásaival – barátkozik ekkor, mint Stefan Żółkiewski,²² Franciszek Siedlecki²³ vagy Ludwik Fryderyk.²⁴ Íróként a *Wiadomości Literackie*²⁵ jóvoltából debütál, irodalmi munkásságát aztán Stanisław Piasecki²⁶ szárnyai alatt folytatja, színházi tárcákat közöl a *Prosto z Mostu*²⁷ hasábjain. Ugyanitt adja közre részletekben első nagyobb lélegzetű munkáját a *Szív rendje* (*Ład serca*) címmel. Ekkor még viszonylag hű ifjúkori önmagához, hithű katolikusként mutatkozik meg, aki szívesen forgatja Mounier²⁸ vagy Maritain²⁹ műveit. Néhány évvel később az irodalomtörténész

Kleiner professzor³⁰ a lengyel Malraux-nak³¹ nevezi őt, a *Szív rendjét* pedig François Mauriac³² színvonalán álló könyvként aposztrofálja.

S ez a kivételes tehetségű ember a háború után egyszer csak felbukkan a marxista *Odrodzenie* (*Újjászületés*)³³ folyóirat szerzőjeként. Odaáll az új rendhez, 1950-ben meg is pecsételi a kirográfot³⁴ azzal, hogy belép a kommunista pártba, ahol azonnal kitüntetésekkel halmozzák el. Mindezért később meg is kapja a magáét érte Czesław Miłosztól,³⁵ aki a *Rabul ejtett értelem* című munkájának egyik jellegzetes főhősévé teszi. De ekkor még ő az ünnepelt író, a *Hamu és gyémánt* szerzője, aki átértékelte és átállt,

s a hozzá hasonló önkéteseket kellőképpen megbecsülte a rendszer. (Lásd még pl. Żukrowskit³⁶ a *Kőtáblákkal*, a *Lotnával* s egyebekkel.) Funkciókat is vállal: a Világ Béketanács³⁷ aktivistája lesz egy ideig.

A pártos, orwelli „újbeszél”³⁸ is megéri, sematikus marhaságot írt, s az ötvenes években a publicisztika számára olyan irányadást képes komolyan kiejteni a száján, hogy „gondolkodó értelemmel” kell írni... Majd később a *Hatékony harc* című pamfletjében arról bölcsekedik, hogy az önteli (*zadufek*) olyan ember, aki egyaránt vak az életre és a történelemre. Olyan, aki nem a szocializmust igyekszik megvalósítani,

²² Żółkiewski, Stefan (1911–1991): lengyel irodalomtörténész, kritikus, a Lengyel Munkáspárt (PPR) alapítója, 1957 és 1958 között a *Polityka* szerkesztője.

²³ Siedlecki, Franciszek (1867–1934): lengyel festő, grafikus.

²⁴ Fryderyk Hildt, Ludwik (1847–1919): lengyel festő, rovtartódós.

²⁵ *Wiadomości Literackie*: 1924 és 1939 között működő liberális kulturális hetilap.

²⁶ Piasecki, Stanisław (1900–1941): lengyel újságíró, politikus. 1935-ben alapította a *Prosto z mostu*. 1939-től náciellenes fordulatot vett, 1940-ben a Gestapo letartóztatta, 1941 júniusában megölték.

²⁷ *Prosto z Mostu*: 1935 és 1939 között működő lengyel jobboldali hetilap.

²⁸ Mounier, Emmanuel (1905–1950): francia filozófus, teológus, a neokatolikus *Esprit* c. lap alapítója.

²⁹ Maritain, Jacques (1882–1973): francia filozófus, a 20. századi francia katolikus gondolkodás egyik legmeghatározóbb alakja.

³⁰ Kleiner, Juliusz (1886–1957): lengyel filozófus, irodalomtörténész.

³¹ Malraux, André (1901–1976): francia író, politikus. 1945 után információs, majd kulturális miniszter volt.

³² Mauriac, François (1885–1970): francia író.

³³ *Odrodzenie*: A lengyel Népfrent (Nemzeti Egységfront – PJJ, majd 1982-től Nemzeti Megújulás Hazafias Mozgalma – PRON) lapja.

³⁴ Eredetileg hamisítás ellen védett, a pápa által aláírt okmány. Ebben az esetben valószínűleg: „hitelesítés”.

³⁵ Miłosz, Czesław (1911–2004): lengyel költő, író. Bár 1945 után diplomáciai szolgálatot vállalt a berendezkedő új hatalmi rendszerben, 1951-ben politikai menedékjogot kért Franciaországban. 1953-ban, már emigrációban jelent meg *Zniewolony umysł* (*A rabul ejtett értelem*) című esszéjű könyve, amelyben kifejezetten az emigráció számára kívánta megmagyarázni a kommunista rendszer működési mechanizmusát. (Magyarországon 1992-ben jelent meg az Európa kiadásában.) A kommunista hatalom árulónak bélyegezte, a '80-as évekig otthon a nevét sem lehetett leírni, művei szamizdatként terjedtek. 1980-ban irodalmi Nobel-díjjal tüntették ki. 1981-ben hazalátogathatott, ám verseit Lengyelországban ezután is csak a katolikus *Tygodnik Powszechny*ben engedte megjelentetni. [*Szalai Attila jegyzetei alapján.*]

³⁶ Żukrowski, Wojciech (1916–2000): lengyel író. 1945 után a Néphadsereg tisztje volt, tudósított a vietnami háborúból, diplomáciai szolgálatban dolgozott, és a Szejm képviselője is volt. *Kamienne tablice* (*Kőtáblák*) című könyve 1966-ban jelent meg – publikálását először a sztálinizmust bíráló és az 1956-os magyar forradalommal szimpatizáló részei miatt megtiltották, végül Władysław Gomułka közbenjárására jelenhetett meg. *Lotna* című, 1939 szeptemberében játszódó elbeszélését Andrzej Wajda filmesítette meg 1959-ben, kötetben 1969-ben jelent meg.

³⁷ Béke Világtanács: 1950-ben, Varsóban létrehozott, a Szovjetunió által irányított és befolyásolt, a szocialista blokk képviselőit tömörítő mozgalom.

³⁸ Újbeszél: George Orwell 1984 című művében, a totalitárius frazeológiára használt, a valóságot szándékosan és mesterségesen megváltoztató és ellenkezőjére fordító nyelvre használt kifejezés.

hanem ennek égisze alatt önnön beteges vízióit, miközben igazából részint vagy egészében reakciós indulatok fűtik. Az önteli ember általában meg van sértődve a társadalomra, a haladás eszméitől kiütéseket kap, ugyanakkor felkészületlenségét, ügyetlenségét és gyengeségét túlzó politikai, szakmai és pártéleti aktivitásával, saját személyének előbbre tuszkolásával, s ha lehet, ünnepelettelével igyekszik palástolni.

Hm. Az egyik kérdésem bizonyosan az lesz Andrzejewskihez, hogy ezeket a „zadufeket” napjainkban hogyan s milyenek látja. Hiszen tele van velük a világ, így a mai Lengyelország is.

1959-ben kilép a pártból, s 1964-ben már a szólásszabadság védelmében adja aláírását a „34-ek leveléhez”, amelyben vezető intellektüelek, művészek, írók emelik fel hangjukat a kulturális élet ellehetetlenítésével szemben. 1968-ban nyilvánosan tiltakozik Csehszlovákia megszállása ellen, 1976-ban pedig a lengyel alkotmányban tervezett módosításokat – például a lengyel-szovjet örök barátság „tényének” alaptörvényben történő rögzítését – bírálja száz más társával egyetemben (*Memoriał 101*).³⁹ Ugyanebben az évben egyik alapító tagja lett az

A *Hamu és gyémánt* Maciek Chelmickijét megszemélyesítő Zbigniew Cybulski síremléke. Forrás: Wikimedia Commons / „Plushy”

első komoly ellenzéki értelmiségi tömörülésnek, a Munkásvédelmi Bizottságnak (KOR).⁴⁰ Jelenleg a föld alatt megjelenő *Zapis* társadalmi-politikai-irodalmi folyóirat⁴¹ szerkesztőinek egyike.

Elég kacskaringós, ingamozgásos életút. Egyértelműnek látszik, de mégsem az: vajon most már tényleg utálja a bolsikat, végleg lelépett-e a lenini „hasznos idioták” járószalagjáról, vagy ez a mostani állapota is pusztán átmeneti – igaz, egyelőre nem tudjuk, merre, csak azt, hogy merről. Ezt persze így meg lehet kérdezni tőle, legfeljebb megsértődik, s a fejemhez vágja, hogy nagy embereknek szabad nagyokat tévedniük. De

főlöské, hiszen a cenzúra úgyszólván kiveszi a szövegből megjelenés előtt.

Azt viszont megkockáztatom majd, hogy rákérdezzek legismeretesebb regénye, a *Hamu és gyémánt* különböző változataira. 1946-ban kezdte írni az első verziót. Ebben egy becsületességéről ismert ügyvéd történetéből indul ki, akit a németek koncentrációs táborba zárnak, s ott a sors-társak által közutálatnak örvendő kápó válik belőle. A háború után azon igyekszik, hogy visszabújjon eredeti bőrébe – sorsán keresztül Andrzejewski az akkori idők Lengyelországának panorámáját próbálja megfesteni. A történetet már ekkor is uralja a

³⁹ Memoriał 101: 1976-ban módosították a Lengyel Népköztársaság alkotmányát. A módosítás rögzítette a Lengyel Egyesült Munkáspárt (LEMP) vezető szerepét, valamint a Szovjetunióval való „örök és megbonthatatlan barátságot”. A Jan Olszewski ügyvéd által indított tiltakozást 59 értelmiségi és művész írta alá, köztük Jerzy Andrzejewski, Stanisław Barańczak, Stefan Kisielewski, Zbigniew Herbert és Adam Michnik. [Szalai Attila jegyzetei alapján.]

⁴⁰ Komitet Obrony Robotników (KOR, Munkásvédelmi Bizottság): Elsősorban értelmiségiek által alapított szervezet, amelyet az 1976-os radomi és ursusi munkássztrájkok résztvevőinek védelmére hoztak létre. Még az év folyamán átalakult, és a Társadalmi Önvédelmi Bizottság KOR (Komitet Samoobrony Społecznej, KSS–KOR) nevet vette fel. Kezdeményezői között Jacek Kuroń és Antoni Macierewicz történészeket nevezhetjük meg.

⁴¹ Zapis: 1977 januárjában indult meg, az első lengyel szamizdat irodalmi folyóiratként. A szó jelentése: „feljegyzés”.

fiatal Maciek Chelmicki alakja, aki a Honi Hadsereg (AK)⁴² katonájaként azt a feladatot kapja, hogy lőjön le egy párttitkárt. Mint ismeretes, a korához képest tragikusan sokat tapasztalt ifjú őrlődik katonai esküjének körülményei, s a normális életbe való visszatérés vágya között. Az 1948-ban megjelent mű legalább akkora érdeklődést keltett, mint amennyi bírálattal érte. A szerzőt egyfelől történelemhamisítással vádolták, az AK méltatlan beszennyezését hányva a szemére, másfelől szerezcsenmosdatással a kommunista hatalomátvételt érintően, mivel ez utóbbit úgy mutatta be, mintha a nemzet kívánságára következett volna be, a keményvonalas komcsik szerint pedig Maciek alakja túlságosan rokonszenvesre sikeredett, s hiányolták a könyvből az új Lengyelország derűlátó vízióját is.

És Andrzejewski, úgy tűnik, lelkére vette a megjegyzéseket, különösen a vörös oldalról érkezetteket. Önkritikát gyakorolt, amelyben nyilvánosan elhatárolódott korábbi önmagától, elismerte a *Hamu és gyémánt*ban elkövetett hibákat, mint hangoztatta, mélyen elgondolkodott rajtuk, s e folyamat olyan éretté varázsolta, hogy végre valódi hívévé válhatott a marxizmus-leninizmusnak. (Hölgyeim és uraim, a gyengébb gyomrúak már itt bevehetik a Daedalon!)⁴³

1954-ben aztán át is írja a könyvet, tovább fokozva benne a történelem meghamisítását, tele-tűzdeli ideológiai definíciókkal, osztályharcos szövegrészekkel, s az orwelli „újbeszélre” emlékeztető elemekkel. Az új változat számtalan kiadást ért meg, s felvételre került a kötelező középiskolai olvasmányok sorába, decens jövedelmet biztosítva a szerzőnek, aki a jogdíjából manapság – ó, Istenek! – ellenziként is folyamatosan részesül. 1958-ban aztán ő írta Andrzej Wajda⁴³ számára a hasonló című film forgatókönyvét is, amellyel megteremtette a szöveg harmadik változatát – ezúttal javarészt megtisztítva a hazugságtól ominózus művét.

Kérdésem: melyik Andrzejewski az igazi? S a hatvanas évek derekán született, s azóta ugyancsak párszor átírt tragikomédia, a *Miazga* (talán „pempőnek” fordíthatnánk), amelynek eddig csak 1966-os és 1970-es megjelenésű részletei ismeretesek, s amely a lengyel társadalom, s a benne élő művészek sorsát, viselkedését igyekszik felvázolni egy új bronowicei esküvőn történelmi leírásával – azzal mi lesz? A lengyel történelmi sorskérdéseket tárgyalja újra Wyspiański⁴⁴ klasszikus műve alapján, csak épp nem Krakó, hanem Varsó alatt zajlik egy „vissza a gyökerekhez!” típusú menyegző. Paraszti

porta helyett arisztokratáktól elkommunizált kis kastélyban, ahol nem elpuhult entellektüel házasodik pirosposztag, egészséges parasztlánnyal, hanem magas állású pártapparatszik fia mazóviai munkáslánnyal. (*Nota bene:* a helyszín a protokollrendezvényekre használt jabłonnai palota, ahol magam is jártam már párszor különböző elvtársi delegációk tolmácsaként.) A helyzet poénok ezreit kínálja, vitriolos történet kerekedhet belőle. De vajon kihasználtnak-e a poénok? Révükön mit mond el önmagáról, s a hozzá hasonlókról az író? Vagy majd ezt is javítgatja mindhaláláig? Van-e Andrzejewskinek tartós erkölcsi normája? Nos, nem tudom, meg merem-e majd kérdezni mindezekről. S ha igen, ha érdemben válaszol, vajh az *Alföld* vagy a *Tiszatáj* ki meri-e nyomtatni?

1979. FEBRUÁR 10. VARSÓ

Tegnap hívott az anyóséknál Piotrowski úr, Iwaszkiewicz személyi titkára, hogy ma 13 órakor fogad az öreg. Na végre, akkor nem hiába volt a nagy felkészülés órá is.

Reggel átcsattogtam Hankához, telefonálni. (Azért mégis egy agyrém, hogy nincs telefonom! Nehezen vagyok elérhető, folyton csak üzeneteket közvetítenek nekem, naponta többször

⁴² Honi Hadsereg (*Armia Krajowa*, AK): A nemzeti függetlenségért harcoló, félmillió földalatti lengyel ellenállási szervezet, amely a londoni lengyel emigráns kormány „hazai” hadseregeként működött. Tagjai robbantották ki a szovjet hadsereg által elárult varsói felkelést. A második világháború után tagjai hátrányos megkülönböztetésnek és üldöztetésnek voltak kitéve, tevékenységüket elhallgatták, ennek ellenére a társadalmi emlékezetben megmaradt az AK nyoma. [Szalai Attila *Jegyzetei alapján.*]

⁴³ Wajda, Andrzej (1926–2016): lengyel filmrendező. A(z elhallgatott) lengyel történelmet bemutató „kultuszfilmjei” közül kiemelkedik a második világháború utolsó napjaiban játszódó, a szovjet megszállást is bemutató, Andrzejewski által írt *Hamu és gyémánt* (1958), a kommunista diktatúra hétköznapijait kritikával kezelő *A márványember* (1976) és a Szolidaritásnak emléket állító *Vasember* (1981). A lengyel irodalom klasszikusaiból – mint Stanisław Wyspiański *Menyegző* című drámájából (1972) – is készített filmet. Nyíltan kiállt a Szolidaritás tevékenysége és Lech Wałęsa mellett (akiről több filmet készített). 2000-ben életművéért Oscar-díjat kapott, a szovjetek által agyonlőtt lengyel katonák lemészárlását és a kettős megszállást bemutató 2007-es *Katyri*t Oscar-díjra jelölték.

⁴⁴ Wyspiański, Stanisław (1869–1907): lengyel költő, drámaíró. Leghíresebb, 1901-ben írt és a lengyel irodalom klasszikusának számító *Menyegző* című drámáját Andrzej Wajda filmesítette meg.

Waclaw Felczak emléktáblája a krakkói Jagelló Egyetemen. Forrás: Wikimedia Commons / „Cedro”

csörgetem fel telefonfülkéből az „ügynökeimet”, hogy volt-e valami, keresett-e valaki. Pár jól fizető tolmácmunkám is bánja a helyzetet!) Szerencsére elkaptam kedves barátnőmet, Marta Suchodolskát a Lengyel Rádió és Televízió Nemzetközi Kapcsolatok Igazgatóságán, és kisírtam tőle egy profi Uher riporter magnót az interjúhoz. Csuda rendes a nő: a saját nevére vehette csak ki a gépet, s ezért, mint utólag megtudtam, átbumlizott a tévé székházából a rádió Myśliwiec utcai épületébe, majd kivette az írószövetség kávézójába, ott adta le a ruhatárban a nevemre. Még csak át sem kellett cipelnem a városra!

Tíz perccel a megbeszélrt időpont előtt a beüzemelt magnóval a vállamon bandukoltam fel az írószövetségben az emeletre, s a lépcsőfordulóban elhaladva

három beszélgető ember mellett, láttam, hogy egyikük Karuzas asszony, a cég külkapcsolatos főnökasszonya. Udvariasan bólintva, hangtalanul köszöntem neki, nem akarván megzavarni őt, s a társaságát. Igen ám, de épp ekkor hallottam, hogy a nekem háttal álló férfiak egyike a nevemet mondja, érdeklődve, hogy a hölgy nem ismer-e véletlenül, mert interjúügyben kerestem levélben, s tájékozódni szeretne, kiféle, miféle volnék. Karuzas asszony elnevette magát, s felém mutatott. A pofa megfordult, ekkor már felismertem a fényképeiről: Tadeusz Nowak volt az. Pillanatokon belül meg is beszélünk az interjú időpontját – a jövő hét hétfőjére hívott, pontosan délre, merthogy ők akkor szoktak ebédelni. Meglepődtem, s ez nyilván látszott is rajtam, mert Nowak mosolyogva vállon veregetett:

hát persze hogy ebédre hív, üres gyomorral nem jó beszélgetni, meg aztán egy magyart ő bizony se be, se el nem enged méltó trakta nélkül. [...]

1979. MÁRCIUS 13. VARSÓ

Itt járt Kovács Pista. Utoljára még vagy három éve Martonvásáron találkoztunk a Mezőgazdasági Kutató Intézet klubjában, ahol félhivatalos vagy Aczél elvtársék⁴⁵ által a terjesztésből egészen kirekesztett szerzőkkel és műveikkel lehetett találkozni.

Elvodkázgattunk itt nálam hármásban Ákossal. A „keleti Golf-áram” sodrait vettük szemügyre közelebről, próbáltuk kideríteni, hogy mit visz a víz, dinnyehéjon kívül. Főképp, hogy a lengyelországi vízgyűjtő területen milyen előrejelzések tapasztalhatók. Ákos örökzöld megjegyzése, mármint hogy „a helyzet fokozódik”, Istvánt kellőképp felpizskálta. Irigykedett, hogy itt van a KOR, működnek földalatti kiadók, s nem is kerül olyan sok utánajárásba, hogy például a rangos lengyel emigráns folyóirat, a *Kultura Paryska*⁴⁶ hazai *underground* utánnyomásaihoz hozzáférjen az ember.

⁴⁵ Aczél György (1917–1991): politikus. A ’30-as években először egy cionista ifjúsági mozgalomhoz, majd a Kommunisták Magyarországi Pártjához csatlakozott. 1945-től a Magyar Kommunista Párt tagja. 1949-ben a Rajk-per egyik mellékperében életfogytiglani fegyházra ítélték, 1954-ben szabadult. 1956. október 31-én a Magyar Szocialista Munkáspárt alapító tagja, 1957-től a művelődésügyi miniszter helyettese. Ettől kezdve, folyamatosan „kinőve” magát, pozíciótól – MSZMP KB kulturális életet ellenőrző titkára, kultúrpolitikai munkaközösségének elnöke, a PB tagja, a Minisztertanács elnökhelyettese – függetlenül a Kádár-korszak kulturális életének meghatározó irányítója, ideológusa.

⁴⁶ *Kultura Paryska* (Kultura): Kezdetben Rómában, majd Párizsban 1947 és 2000 között megjelenő, vezető lengyel emigráns folyóirat. Többek között az irodalmi Nobel-díjas Czesław Miłosz is publikált a lapban.

Pista is felhívta a figyelmemet Waclaw Felczakra,⁴⁷ akiről már Csaba beszélt nekem. Csodálatos ember lehet, s még nagyobb csoda, hogy még él!

A Poznańi Egyetemen végzett, majd a 19. század első felének lengyel-magyar kapcsolataival kezdett foglalkozni. A háborút megelőző utolsó két „békés szemesztart” Budapesten töltötte az Eötvös Kollégium diákjaként. Legközelebb már a földalatti lengyel haderő katonájaként jelent meg Magyarországon, s 1940–44 között előbb a Varsó–Párizs, majd a Varsó–London között működő katonai futárszolgálat budapesti bázisának megszervezője, s egy ideig parancsnoka is volt. Négy testvérét a háború alatt, az ötödiket a háború után veszítette el, ez utóbbit a kommunisták gyilkolták meg. Gondolhatni, mennyire szerette mindkét totalitarizmust! 1948-ban még egy utolsó futárútra vállalkozott, hogy kihozzon egy veszélyben forgó családot a rohamosan bevörösödő Lengyelországból. A csehek elkapták, s átadták a lengyel ávosoknak, akik már

amúgy is halálra keresték. Kegyetlen kínzásokat élt át, de nem köpött. 1951-ben aztán bitóra ítélték. Évekig magánzárkában várta, mikor jönnek érte. Idővel közölték vele, hogy életfogytiglanra változtatták a büntetését. 1956 októberéig ült, két évvel később a neves krakkói történészprofesszor, Henryk Wereszycki⁴⁸ becsempezte őt a Jagello Egyetem Történettudományi Intézetébe tanársegédnek. Elmúlt negyvenéves, amikor újakezdhetette tudományos pályáját. Doktori értekezését a horvát-magyar kiegyezésről írta, nagydoktoriját pedig Magyarország történetéről.

Pista és Csaba összebarátkoztak vele, pár éve sikerült arra is rávenniük, hogy – magánemberként – ismét ellátogasson néha Budapestre. Most azon törik a fejüket, hogy fiatal barátainak is bemutassák, bizalmukba fogadott diákoknak – Felczak azonban még hezitál. Azt mondja, hogy őt még manapság is szemmel tartják a titkosszolgálatok. Betegeskedő ember, a börtön megtette nála a magáét,

ha ismét lecsukná, az talán az életébe kerülne. A tüdejével van baj, ezért is szerzett magának egy kis kulipintyót Zakopane mellett. A hegyi levegő jót tesz neki. No meg élnek még egy páran a tátrai zöldhatár egykori futárjai közül, akikkel közösen tett kockára mindent a Hazáért. Stanisław Marusz⁴⁹ például, a valahai négyszeres olimpiai síbajnok gurál.⁵⁰

Nyilván van miről beszélgetniük, vagy jóízűeket hallgatniuk az emlékek hosszú éjszakáin. Stasieket nem a komcsik, hanem a Gestapo kapta el, még 1940-ben. Krakóban „kezelték”, halálra is ítélték, de a derék fickó megszökött nekik. Átsurrant a zöldhatáron, s a háború végéig Magyarországon bujkált – Felczak parancsnok és barátai segítségével. A háború után visszatért a sporthoz: az 1932-es és az 1936-os győzelmeihez még két olimpiai csúcsot tett hozzá, 1948-ban és 1952-ben. Mindösszesen 30 éven át volt aktív sportoló, s negyvenévesen még simán lefőzte a nála két évtizeddel fiatalabbakat. Nem véletlenül ragadt rá a „Dziadek”

⁴⁷ Felczak, Waclaw (1916–1993): lengyel történész. 1938–39-ben a budapesti Eötvös Kollégium ösztöndíjasa. 1940-ben tért vissza Magyarországra a lengyel ellenállás képviselőjeként, az emigráns kormány és az otthoni, földalatti ellenállás közti kapcsolatot tartó budapesti futárbázis parancsnok-helyettese, 1943-ban a Honi Hadsereg magyarországi futárbázisának vezetője. A lengyel kommunista hatalomátvétel után a párizsi Sorbonne-ra iratkozott be, ám egy utolsó szánt családszöktetési kísérlet miatt 1948 karácsonya előtt a csehszlovák hatóságok letartóztatták. Lengyelországban életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. 1956. október 30-án helyezték feltételesen szabadlábra. 1958-tól tanít a krakkói egyetemen, ám egyetemi tanárrá csak 1993-ban nevezték ki. Doktori értekezését a magyar nemzetiségi politikáról írta, a horvát-magyar kiegyezésről kötete jelent meg. 1966-ban jelent meg először Magyarország történetét bemutató átfogó munkája. 1973-tól a Lengyel–Magyar Történész Bizottság tagja. A '70-es évek közepétől járt újra intenzívebben Magyarországra, itthoni előadásával és kapcsolataival hozzájárult a formálódó „máskéntgondolkodók” gondolkodásának alakulásához. 1987-ben ő vitt hírt az első lakiteleki találkozóról a krakkói *Tygodnik Powszechny* számára. [Szalai Attila jegyzetei alapján.]

⁴⁸ Wereszycki, Henryk (1898–1990): lengyel történész. 1947-től a wrocławai, 1956-tól a krakkói Jagello Egyetem tanára.

⁴⁹ Marusz, Stanisław (1913–1993): lengyel síversenyző, alpinista. 1932 és 1956 között öt téli olimpián vett részt. 1938-ban síugrásban világbajnoki ezüstérmét nyert. 1939 után csatlakozott a Honi Hadsereghez, 1940-ben azonban a németek elfogták, és halálra ítélték. Sikerrel megszökött, és a háború végéig Magyarországon tevékenykedett, több alkalommal teljesített futárszolgálatot Waclaw Felczak társaként. Sorsuk halálukban is összefonódott: 1993-ban Felczak zakopanei temetésén esett össze és halt meg.

⁵⁰ Lengyelország szlovák határánál élő nyugati szláv népcsoport.

(Tata) becenév. A húga sem piskóta! Helena Marusarzówna⁵¹ 1936–1939 között a legjobb lengyel síző volt, hétszeres országos bajnok műlesiklásban és szlalomban. A konspirációs lengyel katonai futárszolgálat tagja volt ő is, miként a bátyja, felváltva s együtt is járták a Tátra hágóit Budapest felé, vitték a postát, mentették az embereket. Helenát 1940-ben a németbérenc szlovák csendőrség kapta el, s adta át a Gestapónak. Egy éven át borzalmas kínzásoknak tették ki, de eredménytelenül: egy szó nem sok, annyit sem árult el semmiről. Végül kivégezték. Gondolom, Stasiek bácsi is legalább annyira szereti a bolsikat, mint a náci bandát.

Felczaknak és Dziadeknek valóban van tehát miről beszélgetniük s együtt hallgatniuk ott fenn, a Kasprowy alatt. Istenem, ha belehallgathatnék a hallgatásukba! Vajon leírták-e valódi történetüket ők ketten, s a harmadikról? Rejtegetik-e szénapadláson, veremben, akárhol? Megtehetnék, hiszen gyakorlott konspirátorok. Nem szabad, hogy elvigyék magukkal a sírba, amit tudnak!

Pistával és Ákossal ebben maradunk. S abban, hogy István megpróbál engem beajánlani Felczakhoz – hátha megnyílik valamennyire. Nem publikációs célból beszélgetném meg, hanem értékmegőrzés végett.

1980. OKTÓBER 11. VARSÓ

Czesław Miłosz kapta az idei irodalmi Nobel-díjat. Üzenetértéke nyilvánvaló. A rezsim bértollnokai nem is késlekedtek egymást túllícitálva szerepelni a rádióban, tévében, írott sajtóban, vitatkozván ennek az elismerésnek a „politikai feltételrendszerén”. Hogy milyen perfid, ám mégis árulkodó módon avatkozik bele a Nyugat Lengyelország, de „szélesebb aspektusban” a keleti blokk belügyeibe, mintegy biztatást adva a „felforgató mozgalmaknak” az efféle, „irodalmon messze túlmutató döntésükkel”. A svéd akadémia illetékesei türelmüket vesztvén a díj történetének során első ízben szivárogtattak ki információt a határozathozatal kulisszatitkairól: állításuk szerint Miłosz már négy éve szerepelt a jelöltek listáján.

Hogy aztán így van-e, az ördög tudja, de jó válasz volt, annyi szent.

1980. DECEMBER 10. LONDON

[...] A mai napon vette át Miłosz a Nobel-díjat Stockholmban... Lehet, hogy erről is kell majd szólnom a műsorban, úgyhogy figyelem a vonatkozó híradásokat.

A harmadik lengyel, aki irodalmi Nobelt kapott. Sienkiewicz⁵² a *Quo vadis*ért kapta 1905-ben, Reymont⁵³ a *Parasztok*ért 1924-ben, s most Miłosz, aki nem

Czesław Miłosz 1998-ban.
Forrás: Wikimedia Commons /
Mariusz Kubik

egy konkrét mű kapcsán díjazta, hanem az indoklás szerint „azért a kérlelhetetlen következetességért és elmélyülésért, amellyel feltárni igyekszik az ember fenyegetettségét erőszak és konfliktusok terhelte világunkban”. No, nesze neked, erre varrjál gombot! Próbálok megjegyezni a bonyolult és mellébeszélő mondatot, de nehezen megy.

A díj átvétele előtti felszólalásában Miłosz valami olyasmit mondott, hogy az, hogy odakerülhetett, ahol éppen most van, érvként szolgálhat mindazoknak, akik az élet Istentől eredő kiszámíthatatlanságában hisznek. Érdekes, hogy épp az Úrra hivatkozik az az ember, aki oly gyakran bírálta a patriotizmussal összefonódó mély lengyel katolicizmust, amelyet a lengyel felvilágosodás ismert szerzője, Stanisław Kostka

⁵¹ Marusarzówna, Helena (1918–1941): lengyel síversenyző. 1936 és 1939 között a legjobb lengyel síelő. 1939-től részt vett a lengyel ellenállásban, Magyarországon is titkos futártevékenységet folytatott. 1940 márciusában a szlovák katonai rendőrség elfogta, és átadta a Gestapónak. 1941-ben kivégezték.

⁵² Sienkiewicz, Henryk (1846–1916): lengyel író. 1896-ban fejezte be leghíresebb, *Quo vadis*, 1900-ban pedig *Kereszteslovagok* című munkáját. 1905-ben kapta meg az irodalmi Nobel-díjat „kiemelkedő epikai munkásságáért”.

⁵³ Reymont, Władysław Stanisław (1867–1925): lengyel író. 1904 és 1909 között írta *Parasztok* című regényét, amely miatt 1924-ben tüntették ki irodalmi Nobel-díjjal.

Andrzej Wajda 2012-ben.
Forrás: Wikimedia Commons /
Piotr Drabik

Potocki⁵⁴ nyomán előszeretettel illetett a pejoratív *ciemnogród* (sötétség vára) kifejezéssel. Ehhez képest – láthattuk a tévében – ott díszelgett a zakója hajtókáján a hazafias és vallásos Szolidaritás jelvénykéje. Persze azért eredeti önmagát sem tagadta meg: csupa olyan embert hívott meg Lengyelországból az ünnepségre, akik – bizonyos megnyilvánulásaikból úgy vélem – egytől egyig közelebb állnak a liberalizmushoz

és a balos eszmékhez, mint a nemzeti konzervatívokhoz, és az egyháznak is a szabadelvűnek mondott szárnyához húznak – mint például Jerzy Turowicz,⁵⁵ Stefan Kisielewski,⁵⁶ Stanisław Barańczak,⁵⁷ Jacek Woźniakowski⁵⁸ vagy Mirosław Chojecki.⁵⁹ Nincs nekem ezzel semmi bajom, a felsorolt urakat tisztelem, s némelyüket szeretem is, virágozzék minden virág, de számomra a tiszta képletek rokonszenvesebbek. Rühellem a megalkuvást, az „egyfelől-másfelől” nekem mindig gyanús. Nem lehet kicsit teherben lenni. És ha már az Istennél tartunk, az Írás is azt mondja: beszédetek legyen igen-igen, nem-nem – a langyosat az Úr is kiveti a szájából.

Abban maradok magammal, hogy nem szórakozom Miłosszal, ha szóba kerül. Mondok valami simulékonyat, hogy ne legyen kötözködés.

1981. SZEPTEMBER 10. LONDON

Wajda folytatta *A Márványember* történetét, a *Vasember* című filmet még július 27-én mutatták be Varsóban. Aztán Cannes-ban Arany Pálma-díjat nyert. Jarzembowskiék⁶⁰ valahogyan megszerezték WHS kazettán, és volt alkalmam megnézni. Egyszerűen hihetetlennek tűnik, hogy egy ilyen filmet el lehessen készíteni a kommunista blokk bármelyik országában, és mégis itt van!

Ha jól emlékszem, *A Márványember* 1976-ban készült, és már annak az egy évvel későbbi bemutatása is szenzációnak számított, és Cannes-ban akkor FIPRESCI-díjat kapott. 1979-ben Magyarországon telt házakkal ment. Az ötvenes évek első felében ünnepelt, a pártpropaganda által szinte végzetesen megmanipulált sztahanovista munkásról, Mateusz Birkutról egy végzős filmrendező szakos

⁵⁴ Kostka Potocki, Stanisław gróf (1755–1821): lengyel politikus, író. 1815 után több tisztséget betöltött a Sándor cár által uralt kongresszusi Lengyel Királyságban.

⁵⁵ Turowicz, Jerzy (1912–1999): lengyel újságíró, szerkesztő. 1945 és 1953 között a *Tygodnik Powszechny* katolikus hetilap szerkesztője. Mivel nem volt hajlandó méltató nekrológot közölni Sztálinról, leváltották. 1956-ban visszakérült a laphoz, amelynek ettől kezdve haláláig szerkesztője volt. 1956-tól a Szejm képviselője volt. 1964-ben a Józef Cyrankiewicz miniszterelnökhöz címzett levél aláírója. 1989-ben részt vett a kerekasztal-tárgyalásokon.

⁵⁶ Kisielewski, Stefan (1911–1991): lengyel író, politikus. 1964-ben a Józef Cyrankiewicz miniszterelnökhöz címzett levél aláírója. 1968 és 1971 között eltöltötték a publikálástól. Az 1976-os, alkotmánymódosítás elleni aláírásgyűjtés aláírója.

⁵⁷ Barańczak, Stanisław (1946–2014): lengyel költő, esszéista, műfordító. 1968 és 1976 között a lengyel Új Hullám meghatározó képviselője. Miközben otthon nem, 1976-ban a *Tiszatáj* lengyel számában megjelenhettek versei. Az 1976-os, alkotmánymódosítás elleni aláírásgyűjtés aláírója. [Szalai Attila jegyzetei alapján.]

⁵⁸ Woźniakowski, Jacek (1920–2012): lengyel író. 1948 és 1953 között a *Tygodnik Powszechny* szerkesztőségi titkára, 1957 és 1959 között a *Znak* havilap főszerkesztője, 1959 és 1990 között a Znak Kiadó alapító főszerkesztője. 1988-ban az Állampolgári Bizottság tagja, 1989-ben a kerekasztal-tárgyalások résztvevője. 1990–91-ben Krakkó polgármestere.

⁵⁹ Chojecki, Mirosław (1948): lengyel kiadó, producer. Az 1968-as hallgatói sztrájkokban való részvétele miatt kizárták a varsói Műszaki Egyetemről. 1976 júniusában kiállt az ursusi és rdomi munkástiltakozás mellett, ezért elbocsátották a Nukleáris Kutatási Intézetben viselt állásából. Ebben az évben részt vett a KOR megalapításában. 1977 szeptemberében megalapította a legnagyobb, állami hatóságoktól független kiadót, a NOWA-t. 1980-ban több alkalommal letartóztatták, felfüggesztett börtönbüntetésre ítélték. Ebben az évben belépett a Szolidaritásba. Külföldön tartózkodott a hadiállapot bejelentésekor, emigrációban folytatta tevékenységét. 1990-ben tért haza.

⁶⁰ Jarzembowski, Tadeusz (1933–2007): lengyel politológus, újságíró. Londoni emigrációban élt, 1956-ban fegyveres önkénteseket akart szervezni a magyar forradalom mellett. A Szolidaritás londoni irodájának munkatársa. Bővebben lásd: Szalai Attila: Naplójegyzetek, 1981. *Rendszerváltó Archívum*, 2017. október, 69–77.

hallgató, Agnieszka dokumentumfilmeket akar forgatni. A kommunista apparátcsikok gáncsoskodása azonban ezt csaknem lehetetlenné teszi. A *Vasember* az előző történet folytatása, ugyanazokkal a főszereplőkkel – Jerzy Radziwiłowicz,⁶¹ Krystyna Janda⁶² –, és a létező legaktuálisabb: az 1980-as sztrájkokat és eseményeket a Szolidaritás megalakulásáig, azaz tavaly augusztus 31-ig követi. E történetben már házaspárként találkozunk Agnieszkával és Maciekkal, Birkut fiával. Gdańskban élnek. Egy Winkel nevű újságírórt pártvonalból való sugalmazásra látszólag azért küldenek oda, hogy riportot készítsen a sztrájkoló munkásokról. Azt, amit elvárnak tőle, képtelen teljesíteni, mert ugyan alkoholist, és retteg az állása elvesztésétől, de a totális hazudozás alól megpróbál kibújni. Csakhogy hamarosan kiderül: valójában nem is a riport a lényeg, hanem hogy adatokat gyűjtsön a sztrájkoló vezetők közé tartozó Maciekről. Winkel tiltakozik, ezt végképp nem akarja elvállalni, ám több tekintetben kompromittáló múltja van, amivel a felettesei megzsarolják. Az újságíró kényszeredetten igyekszik eleget tenni az utasításnak, de minél inkább elmélyed Agnieszka és

Maciek múltjában, annál jobban növekszik benne az ellenállás, nem tudja elszánni magát arra, hogy ártson nekik. A rendezőnt kirúgták a tévéből, mivel nem adta fel a sztahanovista munkás történetének felgöngyölítését, megtudja, miként halt meg Birkut, hogyan s miként elmeógyintézetbe a fia, Maciek, Angieszka pedig börtönbe. A néző végigkísérheti közben a tavalyi sztrájkmozgalmakat, megismerkedhet a magát alakító Lech Wałęsával⁶³ is. Winkelnél végül elszakad a cérna, meg akar tisztulni, bejelenti a feletteseinek, hogy felmond, és megkönnyebbülten odaáll a jogos követeléseket hangoztató munkások mellé. Csakhogy kiderül: őt is figyelik. A sztrájkbizottság és a kormánydelegáció közötti tárgyalások lezárása, és a dokumentumok ünnepélyes aláírása után még ott téblábol a tanácssteremben, amikor egyik kollégája gúnyosan előhúzza a felöltője alá rejtett mikrofont, amelyről elfeledkezett. Kétségbeesetten tiltakozik, hogy neki nem voltak hátsó szándékai, tagadja, hogy titokban készített volna felvételeket. Azonban nem hisz neki senki. Lógó orral távozik. Az udvaron odalép hozzá egy vaskalapos apparátcsik, amolyan helyi vörös báró, és megveregeti

a vállát: ne keseregen, az imént aláírt megállapodás nem egyéb, mint egy darab értéktelen papír, amit a hatalom pusztán kényszer hatására írt alá. Winkel indulatában leköpi.

Istenem, de jó volna elhinni, hogy nem egy darab értéktelen papírról van szó!⁶⁴ Az elmúlt egy év eseményei sajnos mégis azt mutatják, hogy igen. Soha semmilyen megállapodást nem tartottak be a komcsik, mindig mindenért újra és újra küzdeni kellett és kell, bármit ígérnek is meg, bármire adják is a szavukat, olyan, mintha kéménybe korommal vagy víztükörre pálcával írták volna.

1988. ÁPRILIS 30. VARSÓ

Ryszard Kapuścińskit⁶⁵ olvasom. A törvényességen melázik a kitűnő riporter és író. Lám csak, nem vagyok egyedül a háborgásaimmal! Íme: „Az önkény korában a törvények és rendeletek csapdait olyan sűrűn helyezik el, hogy naponta esel (gyakran öntudatlanul és észrevétlenül) egy-egy ilyen csapdába. Vagyis akaratlanul naponta meg kell sértened valamilyen jogszabályt. A cél ugyanis az, hogy állandóan erőidet gyengítő büntületben élj.

⁶¹ Radziwiłowicz, Jerzy (1950): lengyel filmszínész. A *Márványember* és a *Vasember* főszereplője.

⁶² Janda, Krystyna (1952): lengyel színművész. Andrzej Wajda több filmjének (*A Márványember*, a *Vasember*, *A remény embere*) szereplője.

⁶³ Wałęsa, Lech (1943): lengyel politikus. A gdański Lenin hajógyár villanyszerelője. Az 1970-es tüntetések idején részt vett a munkástiltakozásokban, sztrájkbizottsági tagsága miatt egyéves börtönbüntetésre ítélték. 1976-ban aláírásokat gyűjtött a meggyilkolt munkások emlékművének létrehozására, ezért elbocsátották állásából. 1980 augusztusában egyik főszereplője volt a gdański hajógyári sztrájkknak, amelynek következményeként lehetővé vált a szabad szakszervezetek működése. A megalakuló Szolidaritás szabad szakszervezet elnöke. 1981. december 13-án, a hadiállapot kihirdetése után letartóztatták, és Délkelet-Lengyelországba internálták. 1982 novemberében szabadult. 1983-ban Nobel-békedíjat kapott. 1989-ben a Szolidaritás Szabad Szakszervezet Állampolgári Bizottságának alapítója és vezetője. 1990 és 1995 között Lengyelország elnöke. 2008-tól több történeti munka jelent meg róla, amelyek bizonyították, hogy 1970 és 1977 között együttműködött a lengyel belügyi szervekkel. [Szalai Attila jegyzetei alapján.]

⁶⁴ Utalás az 1980. augusztus 31-én aláírt gdański megállapodásra, amely biztosította a szabad szakszervezetek működését. Az 1981. december 13-án bevezetett hadiállappal gyakorlati érvényessége megszűnt.

⁶⁵ Kapuściński, Ryszard (1932–2007): lengyel riporter, publicista. Az egyik leggyakrabban idegen nyelvekre fordított lengyel szerző. Több sajtóorgánium tudósítójaként járta be a világot, többek között közép-amerikai, ázsiai és afrikai országokból tudósítva. A '70-es évektől számos alkalommal járt Magyarországon, szerzői esteken, könyvbemutatókon vett részt, több kötete magyar nyelven is megjelent. [Szalai Attila jegyzetei alapján.]

Így aztán a hatalommal szembe-sülve, vagy akár csak a hatalom gondolatára is szorongást, félelmet, alázatot fogsz érezni. [...] A hivatalos önkény megingásunk, dezorientáltságunk ilyen pillanataiból táplálkozik. [...] A hatalom tudja, hogy naponta elkövetesz valamilyen törvénysértést, s hogy ily módon bűnöző vagy. De a hatalom kivár, mert ravasz és magabiztos. Figyeli, nézi a mozdulataidat, hallgatja a szavaidat. Ne tévesszen meg az, hogy viszonylag szabadon mozogsz, hogy egyelőre nem ülsz lakat alatt, mert egyszerűen csak kegyelmet élvezel. De vigyázz! Csak addig mozoghatsz, amíg olyan lépést nem teszel, amelyet a hatalom megkérdőjelez, amelyet ellenségesnek tart. Akkor aztán lecsap rád. És megtudod, hogy életed megbocsáthatatlan hibák és büntetendő, veszélyes vétségek sorozata volt.”

Hacsak – teszem hozzá én – nem építed ki magadban a meggyőződést, hogy a hatalom által hozott törvények és rendeletek az állampolgári és emberi jogokkal teljes mértékben összeegyeztethetetlenek, és így lelki-furdalás nélkül veszed semmibe, hágod át őket. Önvédelmi reakció ez, amely erőt és szabadságot ad. Csakhogy még a legtotalitáriusabb hatalom uralta országban, rendszerben, társadalomban is születnek olyan törvények, amelyek a társadalmi együttélésben nélkülözhetetlenek. Például a közlekedési rendet szabályozók, s hasonlók. A tragédia: mivel a jogtípró és embertelen, a megalázó és felháborító rendelkezések vannak többségben, az ember egy idő után elveszíti a józan tájékozódási érzékét, minden szabályozást a hatalom önkényének tart, aminek egyenes következménye, hogy a hasznos törvényeket

sem tartja be. Márpedig ezek semmibevétele alkalmasint magát a társadalmi együttélést veszélyezteti, s mert azonos tapasztalataink vannak, tasztítjuk egymást, akár az azonos töltésű részecskék. Ez pedig a társadalom széthullásához vezet, vissza a barbársághoz.

És megint Kapuściński. „A barbárság fokozatai: először azokat pusztítják el, akik értékeket hoznak létre. Aztán elpusztítják azokat is, akik tudják, mi az érték, s azt is, hogy akiket előttük pusztítottak el, éppen azok hozták létre az értékeket. A valódi barbárság akkor kezdődik, amikor már senki sem tudja megítélni, hogy amit művel, az barbárság. [...] Amikor olyan kérdések merülnek fel, amelyekre nincs válasz, akkor következik be a krízis. [...] Nincs rosszabb kapcsolódás, mint a fegyver, az ostobaság és a félelem összekapcsolódása. Ilyen esetben a legrosszabbra lehet számítani. [...] Minél magasabb szinten követnek el egy bűntényt, annál nagyobb a valószínűsége, hogy nem bűnténynek, hanem elkerülhetetlen politikai lépésnek fogják minősíteni.”

A szarháziak! Az életünk megy rá a szemétségeikre. Mivel biztassam a gyermekemet? Mit mondjak nekik? Hogyan ígérhetnék szép holnapot annak tudatában, hogy az ő életüket is ugyanaz az elv, ugyanabból a fészekből valók fogják irányítani, akik tönkretették apám és a mi nemzedékünk életét? [...]

„Az autoriter rendszerek alapvető célja az idő megállítása, mivel az idő változásokat hoz” – állapítja meg Kapuściński. Mi tehát egy olyan rendszerben élünk, amelynek a stagnálás a célja.

S akkor még egyszer: mit mondjunk a gyermekeinknek? Hogy a stagnálás vár rájuk? Hogy már nem lesz érdemes integrálniuk se a világ vonata után, mert mire felnőnek, az olyan messze lesz, hogy azt se fogjuk tudni, merre ment?

Egy ideillő keserű vicc. 2050-et írunk. A kisgyerek kérdezi a nagyapját, ugyan mondaná meg, mi az a kommunizmus. A válasz: – Látod, fiam, benne élsz, és már magad sem tudsz róla...

Szörnyű kép. Szovjetek, leninisták, sztálinisták, kommunisták – az emberiség legnagyobb bűnözői vagytok!

Külön szörnyű, hogy bárhonnét indulok, a végén mindig idejutok. Olyan ez, mint egy furunkulus az ember nyakán: akármilyen inget veszel fel, ugyanúgy kínozni fog a gallérja.

Az eredeti megjelenés helye: Szalai Attila: *Lengyel földön. Emlékek, naplók, 1976-1990.* Budapest. Magyar Napló, 2018, 107-108., 136-140., 144-145., 240., 252., 304-305., 664-665.

Juhász-Pintér Pál

„Cselekvéseinket, felelősség- érzetünket, kötelességtudá- sunkat ne a remény motiválja, hanem a tisztesség!”¹

Fekete Gyula (1922–2010)

Tisztelt Olvasó!

Folyóiratunk újabb, ezentúl rendszeresen megjelenő rovattal kíván hozzájárulni ahhoz a munkához, amelyet már évek óta végzünk annak érdekében, hogy a rendszerváltás folyamatának újabb és újabb elemeit tárjuk tudományos megalapozottsággal olvasóink elé. Meggyőződésünk, hogy a rendszerváltás történetének megértéséhez – de általános érvennyel mindennapjaink megértéséhez is – elengedhetetlen a tágabb összefüggések, előzmények, esetünkben legalább a 20. századi Magyarország sorsát befolyásoló tényezők ismerete. Most induló rovatunkkal időben egy tágabb spektrumot kívánunk átfogni azzal a kiindulóponttal tehát, hogy az elmúlt bő évszázad ismerete híján a harminc évvel ezelőtt lezajlott események is csak hiányosan érthetők meg. A 20. század (h)arcai rovat mindezek figyelembevételével kifejezetten olyan életpályákat – vagy legalábbis ezek olyan részleteit – kíván felvázolni, amelyek az adott személy bemutatásával párhuzamosan alkalmasak arra, hogy gazdasági, társadalmi, politikai vagy épp művelődéstörténeti összefüggésekbe is bepillantást engedjenek. Keresztmetszeteket keresünk tehát, olyan pontokat, ahol – ha lehet így fogalmazni – a történelem és egy-egy emberi sors összeérnek, és ha nem is arányos módon, de hatnak egymásra. Olyanokra igyekszünk a figyelmet irányítani, akiknek „közük volt” a történelemhez, belülről élték át a korszakos társadalmi változásokat, sok esetben személyes részt vállalva a küzdelmekben. Az ő életútjuk, adott esetben egy-egy részletének felvillantása nemcsak cél számunkra, hanem eszköz is; arra, hogy rajtuk keresztül összefonjuk azokat a térben és időben különbözőképp kiinduló szálatokat, amelyek együttesen kirajzolják számunkra a történelem szövetét. Rovatunk első közleményeként Fekete Gyulát mutatjuk be.

Regényíró, szociográfus, publicista, '45-ös földosztó, 1956-os forradalmár, a magyarság súlyosbodó demográfiai helyzetét, erkölcsi gondjait feltáró közíró, rendszerváltó, az Írószövetség, a Magyarok Világszövetségének és a Százak Tanácsának vezető személyisége. Egy emberi élet eredménye persze nem foglalható össze sosem egy mondatban – akkor főképp nem, ha valaki mögött olyan sűrű, küzdelmes, sokszor drámai életút van, mint Fekete Gyula esetében. Nemhogy egy mondat, de jelen írás sem tud mindenre kiterjedően képet adni erről az életpályáról, úgy, hogy

abból ne maradjanak ki fontos vagy kevésbé fontos mozzanatok. Olyan pontokra kívánunk fókuszálni, amelyekben a magyar történelem és Fekete Gyula életének fontos mozzanatai összeérnek, és – megengedve ezt az állítást – kölcsönösen hatnak egymásra, így alakítva egy élet és a nemzet útját.

Fekete Gyula írói, közéleti pályája számos tanulsággal, tanúságtétellel szolgál számunkra, akik megismerni, megérteni próbáljuk a 20. századi magyar történelmet. Élete számos ponton metszette azokat a történelmi

pillanatokot, amelyek sorsfordítónak bizonyultak a magyar társadalom számára. Pályafutása lépten-nyomon rávilágít azokra az eseményekre, folyamatokra, sok esetben társadalmi megrázkódtatásokra, amelyek ismerete nélkül csak bizonytalanul tájékozódnánk az elmúlt évtizedek történelmi sodrában.

Fekete Gyula annak a „derékhad nemzedékének” a tagja, amelyről szólva Cseres Tibor úgy vélekedett: „egy harcra ítélt nemzedékről van itt szó, melynek tagjai, fiai szüntelen felderítés és harc közben nyomultak előre

¹ Az idézett gondolat Fekete Gyula Csurka Istvánnak írt 1994-es leveléből származik. Csurka István: Fekete Gyula (1922–2010). *Magyar Fórum*, 2010. 01. 21. 1.

az időben, s az utakon és harc-tereken mindenütt célzott és tüzelt rájuk a megvakult történelem”.² Úgy is mondhatjuk, a derékhad íróinak „közük volt” a történelemhez, belülről élték át a korszakos társadalmi változásokat, sok esetben személyes részt vállalva a politikai küzdelmekben. Ennek a nemzedéknek tagja Fekete Gyula is, sok egyéb pályatárs mellett Örkény Istvánnal, Karinthy Ferencsel, Cseres Tiborral, Urbán Ernővel, Mesterházi Lajossal, Nemes Györggyel és Dobozy Imrével együtt.

A GYÖRFFY KOLLÉGIUMTÓL A FORRADALOMIG

Fekete Gyula két évvel Trianon után, 1922-ben született, Mezőkeresztesen. Felsőfokú tanulmányait 1942-ben kezdte meg a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemen közgazdász hallgatóként. Pályájának meghatározó pontja volt, hogy tagja lehetett annak a Györffy Kollégiumnak, amely kiemelkedő szellemi-kulturális műhelynek bizonyult, és amely számos kortársára gyakorolt nagy hatást. A népi kollégiumok gondolata a két világháború közötti Magyarország népi íróitól származott. 1939-ben

jött létre a paraszt- és munkás származású diákoknak egzisztenciális lehetőséget és társadalmi felemelkedést biztosítani kívánó Bolyai Kollégium, amely 1942-ben legfőbb támogatója és mentora, a néprajztudós Györffy István professzor nevét vette fel. Alapszabálya értelmében „a Györffy István Kollégium társadalmi diákjóléti intézmény, amely a tehetséges és arra szoruló, elsősorban falusi származású felsőiskolás ifjúság részére egészséges és megfelelő kényelemmel berendezett otthonokat létesít”. A Bolyaiba, illetve aztán a Györffybe kerültek nagyrészt a paraszti származás és/vagy a népi mozgalommal való szimpátia jellemezte. A kollégisták tagjainak mindennapjait áthatotta a politika – elég csak kiemelnünk az 1943-as szárszói konferencián való részvételüket.³ Fekete Gyulára is nagy hatással volt ez az időszak: „Mint Györffy-kollégista sokat sündörögtem a népi írók körül, személyesen ismertem, azt mondhatom, mindegyiküket.”⁴

Az 1945-ös év fontos feladatokat hozott számára is. Már januárban megbízást kapott a Nemzeti Parasztpárt Központi Titkárságától, hogy „a Nemzeti Parasztpárt helyi szervezeteit a Vöröshadsereg által

felszabadított területeken megalakítsa és a népgyűlést megtarthassa”.⁵ Fekete jelentős feladatokat kapott a Nemzeti Parasztpártban, mint annak észak-magyarországi titkára, nyilvánvalóan bízva a többpárti, demokratikus berendezkedés kibontakozásában. De persze más illúziók is éltek a magyar társadalomban ekkor.

Ahogy az azt megelőző évtizedekben, úgy a két világháború közötti időszak társadalmi feszültségforrásai közül is az egyik legjelentősebb a földkérdés megoldatlansága volt. Nem meglepő tehát, hogy a földtulajdonviszonyok átalakítása, a nagybirtokok felosztása és a földnélküliek minél szélesebb körének a földhöz juttatása napirenden volt 1945 előtt is, azt követően pedig valamennyi politikai párt programjában szerepelt. Ezek közül a legradikálisabb álláspontot a Nemzeti Parasztpárt képviselte.⁶ Az 1945. március 17-én kihirdetett, 600/1945. számú földreformrendelet megfogalmazásakor lényegében a parasztpárti javaslatokat követték. Ennek végrehajtásából Fekete Gyula is kivette a részét, mint egyébként sok más egykori Györffy-kollégista is. Fekete ennek a munkának mint Borsod megyei biztos láthatott

² Idézi: *A magyar irodalom története, 1945–1975. III./1–2. A próza.* Szerk. Béládi Miklós – Rónay László. Budapest, Akadémiai, 1990, 767. <http://vmek.niif.hu/02200/02227/html/03/585.html> (Utolsó letöltés: 2020.12.02.)

³ Papp István: *A népi kollégiumi mozgalom története 1944-ig. Népi tehetségek gondozása vagy tudatos elitnevelési kísérlet?* Budapest, Napvilág, 2008, 293.

⁴ Fekete Gyula: Szellem és hatalom. In: *Bibó Emlékkönyv II.* Szerk. Kenedi János. Budapest, Századvég, 1991 [1979], [29–42.] 29.

⁵ A Nemzeti Parasztpárt Központi Titkárságának megbízólevele Fekete Gyula részére (1945. január 31.) In: *Sej, a mi lobogónkat fényes szelek fűjják... Népi kollégiumok 1939–1949.* Szerk. Kardos László. Budapest, Akadémiai, 1977, 44. sz. melléklet

⁶ „Az MKP vezetése tudatában volt annak, hogy az 1919-es Tanácsköztársaság idején végrehajtott földnacionalizálás miatt a parasztság bizalmatlan irántuk. Azt tervezték, hogy megegyeznek a szegényparasztságot képviselő Nemzeti Parasztpárttal, s majd a Parasztpárt terjeszti elő a kommunista földreformtervezetet. Ez meg is történt 1945. január 14-én. Ezzel a taktikai lépéssel egyrészt az volt a cél, hogy a földreform kommunista koncepcióját olyan politikai erő hozza nyilvánosságra, amely élvezzi a szegényparasztság és a földnélküliek szimpátiáját, másrészt pedig az, hogy az igen jelentős tömegbázissal és régóta kidolgozott földreform-elképzelésekkel bíró Független Kisgazdapárt lépéshátrányba kerüljön.” In: Varga Zsuzsanna: *Földreformok a II. világháború után Közép- és Kelet-Európában. Történelmi Szemle*, 2015/4 (október–december), [583–606.] 589.

neki.⁷ Történeti jelentősége mellett azonban a földosztás torzó maradt a magyar politikatörténetben. Az újonnan földhöz juttatott gazdák jelentős része eszközök és ismeretek tekintében sem tudott megfelelni az önálló gazdálkodás feltételeinek. Ennek az állapotnak a korrekciója nem történt, nem történhetett meg, mivel a hamarosan egyeduralomra jutott Magyar Kommunista Párt magában a földreformban is elsődlegesen a hatalom megragadásának eszközét látta, és a törekvései ellentétben álltak a magántulajdonon alapuló gazdasági termeléssel.⁸

A rövid időre kialakult új, többpártrendszerű struktúra lebontása nem hagyta érintetlenül a Fekete Gyulát soraiban tudó Nemzeti Parasztpártot sem. A kommunisták számára egyáltalán nem volt kívánatos, hogy a Parasztpárt összefogja a szegényparasztságot, a kis- és középparasztság széles rétegeit, így e párt lebontása is megkezdődött. Más pártoktól eltérő módon hivatalosan sokáig nem szűnt meg a Parasztpárt, de működését a gyakorlatban – a pártvezetés, a regionális és helyi szervezetek terén – beszüntette.⁹ Bár voltak olyan parasztpártiak, akikre a kommunista hatalom számíthatott a későbbiekben, Fekete Gyula közvetlen politikai szerepvállalása hosszú időre megszűnt, és írói, publicisztikai tevékenysége került előtérbe. 1947-től 1953-ig szerkesztője

volt a Magyar Diákok Nemzeti Szövetsége által kiadott *Március Tizenötödikének*. Felelős szerkesztője volt ezen kívül a Nemzeti Parasztpárt egyik regionális lapjának, a *Miskolci Szabad Szónak*, majd a *Szabad Szónak*, a *Világosságnak* és az *Esti Budapestnek*.

Fekete Gyula életének meghatározó terepe volt a Magyar Írószövetség, amely a 20. századi magyar történelemben több esetben jelentős szerepet játszott. Az 1945-ben megalakult Magyar Írók Szövetségében (1989-től Magyar Írószövetség) 1949-ig valamennyi irodalmi irányzat, csoportosulás képviseltethette magát. A következő éveket már a kommunista kultúrpolitika határozta meg, ám a magyar írók így is részt vettek az 1956-os forradalom és szabadságharc szellemi előkészítésében. 1956. szeptember 18-án az Írószövetség új elnökségének ülésén Fekete Gyulát a prózai szakosztály titkárává választották.¹⁰ Ő maga így emlékezett vissza az őszi, forradalmi eseményekre: „Mondhatom, hogy sok tekintetben nemcsak a szellemi mozgások, hanem a közéleti mozgások élén is ott található az Írószövetség végig. Központ volt akkor a Szövetség. Nem lehetett elférni a Titkárságon, ott keresztelkedtek az utak. Csak jellemzésül említem, hogy Nagy Imre elküldte a vejét, Jánosi Ferencet, ott tárgyalt a Szövetségben a fegyveresekkel. Akkor volt nálam Pongrácz Gergely, és ott

volt Dudás József felesége is. Egymást érték a küldöttségek, munkások, munkástanácsok...”¹¹ Az Írószövetség nevezetes utolsó, 1956. december 28-i taggyűlésén olvasta fel Tamási Áron a *Gond és hitvallást*, a magyar írók nyilatkozatát, melyben a nemzet, a nép, a magyarság érdekeire hivatkozva tett hitet a forradalom mellett, s ezzel a többség érzéseit öntötte szavakba.¹²

A Kádár-kormány a szabadságharc vérbefojtását követően megkezdte azoknak az alkotóknak a felelősségre vonását is, akik szembe fordultak a kommunista rendszerrel, és kiálltak a forradalom mellett. 1957. január 17-én a kormány rendeletben oszlatta fel a Magyar Írók Szövetségét, a következő indoklással: „nyíltan szembehelyezkedtek a konszolidációs törekvésekkel, a Magyar Népköztársaság érdekeivel ellentétes tevékenységet fejtettek ki”.¹³ Az Írószövetségben és azon keresztül az 1956-os eseményekben való részvételéért Feketét is letartóztatták 1956. december 9-én. Nagyjából egy hónapig a szovjetek fogságában volt, ezután került át a magyar hatóságokhoz. A Legfelsőbb Bíróság Népbírósági Tanácsa előtt folyt le az ún. *kis íróper*, amelynek vádlottjai között Varga Domokos, Tóbiás Áron és Molnár Zoltán társaságában ott volt Fekete Gyula is. Az egyhetes tárgyalás után 1957. október 9-én hirdetett ítéletet a bíróság. Bűncselekmény hiányában ugyan elrendelték szabadon

⁷ Pál Gyula: A hazai agrárvilág – átmeneti korban. Fekete Gyula válaszol. *Forrás*, 1986. január, 3.

⁸ Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a 20. század második felében*. Budapest, Osiris, 2011, 191.

⁹ Szeredi Pál: *A Parasztpárt két évtizede. A Nemzeti Parasztpárt története 1939–1960*. Pilisszentkereszt, Barangoló, 2014, 355.

¹⁰ Az Írószövetség elnökségének ülése. *Népszava*, 1956. 09. 19. 1.

¹¹ Tóbiás Áron: A forradalom vádlottjából a nemzet lelkiismerete lett. Fekete Gyula életútja. *Kapu*, 2012. március, [62–65.] 63.

¹² A Magyar Írószövetség története. <http://www.iroszovetseg.hu/old/tortenet.html> (Utolsó letöltés: 2020. 12. 02.)

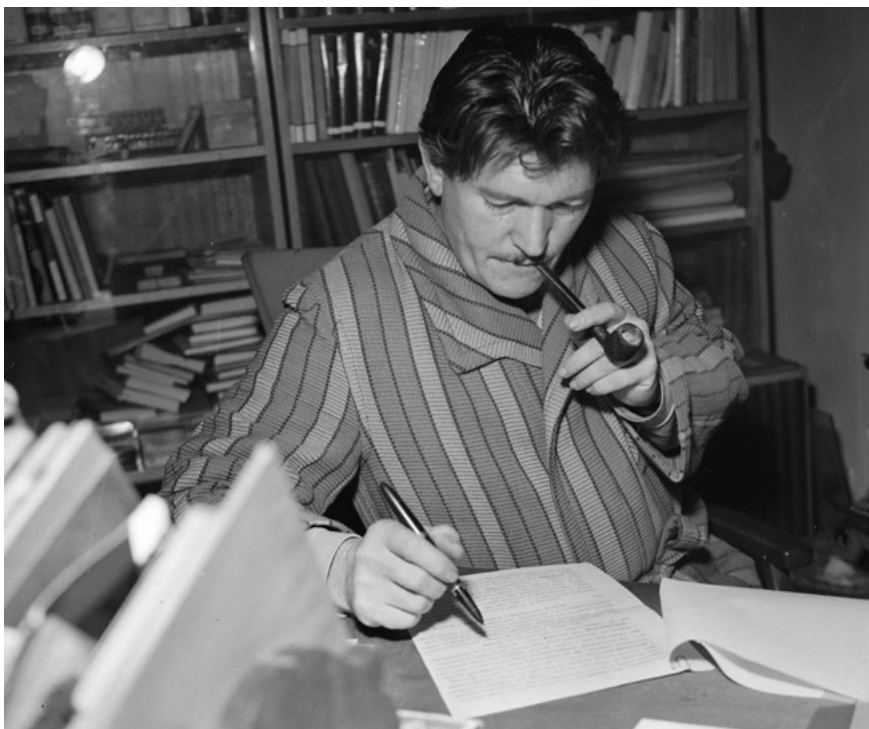
¹³ Gergely András: *Írók a vérbírók előtt* In: <https://www.kello.hu/magazine/konyvultura/2017/10/iropert> (Utolsó letöltés: 2020.12.02.)

bocsátását,¹⁴ ám a hatalom állambiztonságának figyelmét a következő évtizedekben is érezhette: Gulyás „fedőnéven” követték minden lépését.¹⁵

A SZÉPÍRÓI KITELJESÉDÉS

Az ötvenes évek közepe-vége Fekete Gyula pályájában is fordulatot hozott. Ekkor vált igazán íróvá, aki önmagát kifejezve és kiteljesítve tud a társadalom számára értékes és eligazító mondanivalót kialakítani, s aki művészi alkotómunkája révén foglal állást, és hallatja szavát a közélet vitáiban. 1952-től folyamatosan jelentek meg kisregényei, elbeszélései, szociográfiai munkái. Tudatosan vállalta a népi írók örökségét, törekedve a szociográfiai hitelességre.¹⁶ 1963-ban jelent meg a korszak egyik legnagyobb hatású regénye, *Az orvos halála*, amelyet Páger Antal főszereplésével meg is filmesítettek.

Fekete Gyula érdeme, hogy a mindennapi emberi élet értékességét állítja műve középpontjába, annak a meggyőződésnek adva hangot, hogy valójában az ilyen jeltelen sorsok, a névtelen milliók munkája viszi előre a közösség, az emberiség ügyét. Vasy Géza irodalomtörténész mindezt így fogalmazta meg: „A Rákosi-kor ideológiája az új társadalmi rend pozitívnak minősített, új típusú hőseit kívánta középpontba állítani. [...] A rendszer iszonyatos torzulásainak, a hazugságoknak, majd a forradalom leverésének is szerepük volt abban, hogy az ötvenes évek derekán még

Fekete Gyula 1970-ben.

Forrás: FORTEPAN / Hunyady József, 107011-es számú fotó

csak feltűnt, majd 1960 után el is terjedt a feszes szerkezetű kisregényforma. Ebben központi szerepet kapott az a műtípus, amely az életforma kérdésre figyelt, hangsúlyosan foglalkozva annak erkölcsi vonatkozásaival. [...] A Rákosi-kor regényeiben a főszereplők elvártan »különleges emberek«, kommunisták, pártemberek, munkások voltak. Ennek szinte ellenpólusaként jelentek meg a hatvanas évek kezdetére az értelmiségi szereplők, köztük művészek, tudósok, orvosok. Fekete Gyula regénye sem egy különleges személyiséget kíván bemutatni, hanem egy »szürke« átlagembert.¹⁷ *Az orvos halála* kétségtelenné tette Fekete Gyula tehetségét, a mű értékét Pomogáts Béla irodalomtörténész a magyar valóság feltárásában Darvas József *Részeg esője*, Sarkadi Imre A

gyávája, Sánta Ferenc *Húsz órája*, Fejes Endre *Rozsdatemetője* mellé helyezte.¹⁸

A kiemelt és hosszabban taglalt regény mellett Fekete Gyula írói pályáját természetesen további kisregények, regények, irodalmi szociográfiák, rádiós sorozatok teszik teljessé.

SORSKÉRDÉSEK VONZÁSÁBAN - A LEHETETLEN OSTROMA

Szépirodalmi munkássága mellett a hatvanas évektől Fekete Gyula ismét a publicisztikában és a szociográfiában kereste azt a formát, amely által állást foglalhat a magyar társadalom időszerű kérdéseiben és vitáiban: „Nincsenek illúzióim, amikor ezt a verekedős publicisztikát elkezdtem, számoltam a következményekkel: én is kapok.

¹⁴ Szijártó István: *Húszéves a Százak Tanácsa. „Vállunkra kell vennünk a hazát!”*. Lakitelek, Antológia, RETÖRKI Könyvek 29., 2018, 188.

¹⁵ Tóbiás Áron: A forradalom vádlottjából a nemzet lelkiismerete lett Fekete Gyula életútja. *Kapu*, 2012. március, 65.

¹⁶ *A magyar irodalom története... i. m.* 1990, 930. (Utolsó letöltés: 2020. 12. 03.)

¹⁷ Vasy Géza: Fekete Gyula: Az orvos halála. MMA Lexikon. <https://www.mmalexikon.hu/kategoria/irodalom/az-orvos-halala> (Utolsó letöltés: 2020. 12. 01.)

¹⁸ Pomogáts Béla: Fekete Gyula írói pályája. *Forrás*, 1974. május-június, [91–94] 93.

Már az is bizonyos: azokkal lesz a legtöbb bajom, akik kifogytak vitaképes érveikből. A tarthatatlan érv hamarabb elfogy, mint a tarthatatlan hit, szemlélet, életfelfogás. Néhány élesebb vitacikkem óta különösen sok rosszindulattal, kicsinyes bosszúval, gánctvetéssel, mőszerolással találkozom, de mondom, számoltam ezzel s még egyebekkel is, amikor olyan messzire kimerészkedtem az író-tűvészt megillető, jobban álcázott fedezékből.¹⁹ A magyar társadalom neuralgikus pontjaihoz férközött mindezzel, amelyek közül az egyik mindenképpen a népesedés, a demográfiai viszonyok alakulása és a család ügye volt.

Fekete Gyula munkásságával, éleslátásával, szenvedélyességével megkerülhetetlen szereplője volt a magyarországi népesedési ügyek vitájának.²⁰ A 20. század magyar nemzeti sorskérdései között kétségtelenül – és tárgyilagosan is megállapíthatóan – az egyik legjelentősebb a népesedés alakulásának ügye. A népi írók már a két világháború közötti időszakban nagy hangsúlyt fektettek a népesedés ügyére, elsősorban a parasztság népesedési problémáira: elég csak kiemelni az „egykézés” jelenségének kialakulását és szociográfiai vizsgálatát. A népesség jelentős csökkenésének veszélye elsősorban a hatvanas évek

elejétől kezdte ismét mind jobban áthatni a közgondolkodást. A népesedéssel kapcsolatban a hivatalos politikai intézkedések mellett társadalmi párbeszéd alakult ki, jelentős részben a népi-nemzeti szellemi kört képviselő értelmiségiek vezetésével. A súlyos problémát a hatvanas évektől legmélyebben talán Fekete Gyula művei, illetve publicisztikája vizsgálta. Nemcsak a magyarság fogyásának drámai következményű tényeit tárta fel, hanem a politika cinikus felelőtlenségét is elemezte. Az 1962-ben bekövetkezett születési mélypontra a hivatalos statisztika csak belső anyagokban reagált. A problémát a társadalom szélesebb rétegei felé az írók közvetítették, ők emelték be a vitatémák közé.

1962-ben Magyarországon 130.053 gyermek született, 42 százalékkal (több mint 93.000-rel) kevesebb, mint 1954-ben, a természetes szaporodás aránya pedig az 1954. évi 12 ezrelékről 2,1 ezrelékre csökkent. Ugyanebben az évben 163.656 művi abortusz történt.²¹ Ez a tendencia ösztönözte írásra Bor Ambrust, aki *Több kenyér – kevesebb gyerek* című, 1963. december 14-én az *Élet és Irodalom*ban megjelent cikkével indította el a hetilapban hónapokig zajló népesedési vitát.²² A szerző azt az ellentmondást vizsgálta, hogy bár

Magyarországon nő az életszínvonal, ezt nem követi pozitív népesedési folyamat, ellenkezőleg, csökken a születések száma. A vitorozatba sokan bekapcsolódtak, így például Bozóky Éva,²³ Jobbágy Károly,²⁴ Veres Péter,²⁵ Erki Edit²⁶ és természetesen Fekete Gyula is, aki *Árnyékbokszolás – tizenkét menetben* című, szenvedélyes írásában tizenkét pontban szedte össze azokat a közbeszédben elterjedt nézeteket, amelyek a népesedéssel kapcsolatos aggályok felmerülése esetén gyakran felvetésre kerültek. Fekete Gyula cikkében szinte egy teljes társadalmi vita lefolytatását végezte el egyedül a népességügygel kapcsolatban, írásában olyan megállapításokat tett, amelyek mai napig érvénnyel bírnak azok számára, akik a magyarság lélekszámának megtartását, gyarapodását közügynek tekintik. Az egyén és közösség közötti felelősségrendszer talán Fekete Gyula fogalmazta meg a vitorozatban a legmarkánsabban azon érvek ellenében, amelyek szerint mindenkinek joga van szabadon dönteni arról, hogy legyen-e utódja. Az író szerint minden ember tartozik a társadalomnak önmaga folytatásával: életéért és neveltetéséért mindenki adós, és ezt az adósságot – normális esetben – utódok létrehozásával és nevelésével törlesztheti.²⁷ Tiszta, kemény mondatok,

¹⁹ Uo. 94.

²⁰ A Kádár-korszakban zajlott népesedési vitákról lásd bővebben: Juhász-Pintér Pál: „Magánügy vagy közügy?”. Viták a magyarság népesedési gondjairól. In: *Forrásvidék. A nemzeti demokratikus gondolkodás a magyar folyóiratok tükrében (1956–1987)*. Szerk. Nagymihály Zoltán – Szekér Nóra. Lakitelek, Antológia, RETÖRKI Kötetek 26., 231–251.

²¹ Pótó János: A kommunizmus „ígérete”. Életmód-viták az 1960-as években. *História*, 1986. május–június, 26–29.

²² Bor Ambrus: Több kenyér – kevesebb gyerek? *Élet és Irodalom*, 1963. 12. 14. 5.

²³ Bozóky Éva: Magánügy vagy a köz gondja? *Élet és Irodalom*, 1964. 01. 11. 7–8.

²⁴ Jobbágy Károly: „Ezer év”. *Élet és Irodalom*, 1964. 02. 08. 5.

²⁵ Veres Péter: A születésszabályozás és ami belőle következik. *Élet és Irodalom*, 1964. 03. 14. 5–6.

²⁶ Erki Edit: Ok vagy okozat? *Élet és Irodalom*, 1964. 03. 21. 5–6.

²⁷ Fekete Gyula: Árnyékbokszolás – tizenkét menetben. *Élet és Irodalom*, 1964. 03. 28. 5–6.

amelyek a közösség továbbélé- séért aggódó, azért felelősséget érző személytől származnak.²⁸

A hetvenes évek elején a *Nők Lapja* is indított egy sorozatot a népesedés kérdéskörének vizsgálataira. Széles körű vita volt ez – ezúttal elsősorban „laikusok” között. Az újság számos olvasói levelet jelentetett meg. Amíg korábban a problémát elsősorban értelmiségi szerzők boncolgatták, a *Nők Lapján* keresztül hangsúlyosabban nyílt meg a lehetőség a széles közvélemény számára, hogy hozzá- szóljon a vitához, kifejtse véleményét. Ebből a sorozatból állította össze Fekete Gyula 1972-ben az *Éljünk magunknak?* című szocio- gráfiát a *Magyarország felfedezése* sorozat részeként.²⁹ Több mint 700 levélíró véleményét válogatta, rendszerezte egy szervezető, vitázó, valamint egy statisztikai összefoglaló kíséretében. Ebben a népeség-növekedés visszaesésének okait két tényezőben látta és láttatta. Az egyik a gyermeknevelés anyagi feltételrendszerének hiányossága, a másik pedig a morális, eszmei zavarokban keresendő. Ahogy a kötet címválasztása is sugallja, Fekete az utóbbiakat ezúttal is hangsúlyo- sabb problémának értékelte. A levélírói véleményeket is felhasználva ismételtén javaslatot tett egy arányos közteherviselés koncepciójának kidolgozására és bevezetésére. Ennek kiinduló- pontja, hogy az igen alacsony családi pótlék mellett a gyer- mekvállalás anyagi hátrányt jelent, amelyet annak emelé- sével a társadalomnak fel kellene számolnia, mivel a mai

UTÓHANGOK
A „MAGYARORSZÁG FELFEDEZÉSE”
SOROZATHOZ

FEKETE GYULA

ÉLJÜNK MAGUNKNAK?

Témám „utóélete” a könyv előlé- tével kezdődött: 1970-ben indítottam a vitát a *Nők Lapjában* a többszer- mes családok népszerűsítéséről, és arról: mi lehet az oka, hogy újabban az anyaság „ünnepe” és köznapi jel- mára közt olyan szavakra és meredő- az ellenmondás. (Évek óta napiren- den volt már ez a kérdés; Veres Pé- ter, Illés Gyula, Bor Ábrahám és mások külön hangszóval foglalkoz- tak vele.) Mindegy kétszer hozzá- szólás érkezett be, a ennek a *Háború* és béke terjedelmű anyagnak csak alig öt-hat százezret kötözhette a lap, kegyetlen rövidítésekkel. Mi- előtt a Vitázó megírásába kez- tem, minden levelet előolvastam – és már nem szabadulhattam a ha- táruk alól. Egyéb munkáikat hanyag- olva csak ezzel foglalkoztam, óra- tónál és szerkesztés nélkül; a sem- miféle ítélettel, üres vissz- hangzókat kicselezve 738 levél maradt fenn a roston. Minden íte- ző okfejtés, érv és ellenérv eredeti fo- galmazásában szót kapott: tönkél- vel a hamis elfogult vélemények is. Azon az elven: az igazságot nem kell félteni; minél szabadabb öko- zéseikben születik, annál teljesebb és társadalmi értékű.

Már kétszázötödöt vittem be a ki- adónak. Erdői Ferenc lett a bábája; lektor jelentős címen szüle egy kis tanácsmányt írt – pár betétet a hála- la előtt.

Könyv formájában 1972 tavaszán jelent meg a vita anyaga. Utóéle- tének több kilényi dokumentációjá- ból az alábbi kivonatolás vázlatnak is elég lesz.

„Érdigi legfontosabb könyvem”

„Az Éjszák megunknak”, úgy ér- zem, eddigi legfontosabb könyvem. Nem szapirodalom; szerepe, funkció- ja – tehát fontossága is – más más nem, mint amilyen a stop- prózák lehet... Közvetlen és köz- vetlen beleszólás legfontosabb kö- nyvembe.” – A *Központjában* írt- am ezt, a megjelenés táján. Ma ugyanígy írhatnám, nagyobb nyo- matokkal.

Vihart kavart már annak idején a vita is; lapangó feszültségeket szült ki, a társadalmat átírni behá- lózó, idült ellenmondásokat lököt feliszára. Az újabb, még sokkal vé- szesebbek: igazságot vihar előléte- korán megcsapott, így aztán elebe- mentem. Szétkülömt a könyvet 500 példányban. Közös gondjainkról dedikációval megkapták a Központi Bizottság, az Élnők Tanácsa, a Mi- nisztertanács, a KÉP tagjai, az or- szágvezérségi képviselők, a püspökök, a főrabbi és néhány író, főszerkesz- tő a munkáit.

Mindegy felszóló olyan sajtóbeli bi- rálatról tudok, amely – egészenben vagy részleteiben foglalkozott a könyvvel. Először a hangszóvalon elismerő és a hangszóvalon elutasító bírálatok között úgyszólván nem volt átmenet. Az elismerést főként

Írtam neki egy fejtegetést, 84 o- dalas; mondatról mondatra kiter- tem a bírálatok minden elvetései- re, vadjára, félreírására, félrema- gyarazására. Külön eleméztem azokat a bírálatokat, amelyeknek a szerző nemcsak hogy nem ismerette a köny- vet, de bele sem igen olvastak. Dar- vas megírta a vitakérdést, de nem küldötte. Fél év múlva, amikor visszakértem tőle a fejtegetést, csak annyit mondott: fanyorg mosolyal! – Lebeszéltek én az elismerő, csak egyeztet kaptam szót, de ellenpéldák voltak ezek az esetek is – más vál- tozatban volt az a vita dematamusa- ra. Egyebéket illetően szakember – demográfus, közgazdász, statisztika- s – bírási megjegyzéseket, elve- téseivel ez ideig nem találkoztam. Szakmaiag helytálló, konkrét el- vetéseket sem, az elismerésből bírálatokban.

Most újraolvastam a könyvnek azokat a részeit, amelyek egyál- tán átfogalmazhatók, ha szűkebb ér- zésem is dokumentumok nem ide tartoznak; eredetiüként őrzöm. Min- den elemzést, okfejtést, következtet-ést ma is vállalok: természetesen ma már élesebben fogalmaznám egyike-másikat. S a vállalással együtt: továbbra is kézen a vitára e témakörben bármilyen fórumon – feltéve, ha a velem folytatott vitá- ban azért én is szót kaphatok. Egyetlen halálöszt szándakot ta- láltam, amely (az 1. kiadással) hi- bás; a szakönyvben is abszontan átvettém, a hivatalos statisztikai ki- adványban is, ahol ellenőrztem, ugyancsak hibás volt.

A 2. kiadás 1974-ben jelent meg. Együtt a példányszám 22 ezer.

Talán ide tartozik: megszerettem ezt a fajta szociográfiát, és a médi- fal változó, társadalmi kéze- zés szándékainak, a közvélemény- kultúrának, a szociológiai feltérle- nek több, lehetséges, kipróbált, álta- lan és véglegesből – módszerrel ez többet ígér. Milyen ér el a sajtó; az ország minden zugába, minden korosztályhoz, foglalkozá- sához, társadalmi csoportjához, minden műveltségi szintre eljut. Olyan tö- meghez, amelyet sohasem lehetné, s olyan személyhez, akét alig lehetne kérőívvekel, interjúkkal megvilátni. S ha ezer közül csak egy ragad is ki, azaz azt belőlről fe- zősi a fontosnak érzett mondanó- mikömben hovenen érvel, vitázik, tá- roni keserűséget, fölkajlja indala-

Fekete Gyula megkerülhetetlen szereplője volt a magyarországi népesé- si ügyek vitájának. Az „Éljünk magunknak?” gondolatnak önálló könyvet szentelt, az abból kibontakozó disputához több alkalommal hozzászólt. (Új *Tükör*, 1978. 05. 21. 7–9.). Forrás: Arcanum Adatbázis

gyermektelenek és egykések helyett a többgyerekesek nevelik fel a jövő generációit, és az ő munkájuk eredményeként kerül ki a nyugdíjak fedezete.³⁰

Már a hatvanas években, a szakértők előtt, aztán velük is vitakozva felismerte tehát a magyar társadalom rossz demo- gráfiai folyamatait, úgymint a csökkenő születési számokat, az előregedést és a népességfo- gyást. Harcát a magyar megma- radásért élete végig folytatta:

nemcsak a hatalommal, de a társadalom közönyével és értet- lenségével, gyakran fanyalgásával szemben is helyt kellett állnia.³¹ Ebben a kiállásában ugyancsak tetten érhető, hogy Fekete Gyula a népi mozgalom eszméin, a nép és nemzet sorskérdései iránt fogékony szellemén, erkölcsén nevelkedett.

A RENDSZERVÁLTÁS ÚTJÁN

A rendszerváltás folyamatának megkerülhetetlen formációja volt

²⁸ Juhász–Pintér i. m. 2017, 237.

²⁹ Fekete Gyula: *Éljünk magunknak?* Budapest, Szépirodalmi, 1972.

³⁰ Juhász–Pintér i. m. 2017, 244.

³¹ Bíró Zoltán: Fekete Gyula nemzetébredő szenedélye. *Magyar Nemzet Magazin*, 2001. 12. 22. 28.

Az első lakiteleki találkozón elnöklő Fekete Gyula, 1987. szeptember 27-én.
Forrás: Lakiteleki Rendszerváltó Archívum

a Magyar Demokrata Fórum és az alapítását előkészítő szellemi kör, amelyben jelentős szerepet játszott Fekete Gyula is. Ennek gyökereit keresve egészen a hatvanas évekig visszamehetünk, amikor az első olyan szellemi-baráti kör (az ironikusan „Nagy Népi Hurálnak” nevezett kezdeményezés) megalakult, amely az MDF majdani szervezői közül már többeket magába foglalt. Több-kevesebb rendszerességgel megfordult körükben Fekete Gyula is.³²

1979. május 18–19-én Lakitelek adott otthont a Lezsák Sándor közreműködésével létrejött a fiatal írók *Korszerű nemzeti önismeret* című tanácskozásának, amelynek többek között Illyés Gyula is résztvevője volt. Az egyik

meghatározó megszólalás Fekete Gyuláé volt, aki a tőle megszó- kott vehemenciával ostromozta a politikát, amely véleménye szerint a nemzeti tudat rombo- lását végzi.³³ A népi-nemzeti ellenzék öndefiniálásának több más meghatározó állomása is volt, amelyekben Fekete Gyula is fontos szerepet játszott. Utalhatunk itt a tizenkilencek levelére,³⁴ amelyben a magyar- országi népi ellenzék vezető képviselői kísérletet tettek arra, hogy legfontosabb céljaik telje- sítéséhez megnyerjék a kádári hatalom támogatását. A beadvány tizenkilenc aláírója legfőképp a határon túli magyarság érdek- képviselőit igyekezett előmoz- dítani, amikor egy, a kisebbségek ügyeivel foglalkozó államtitkárság létrehozását sürgette. A Bethlen

Gábor Alapítvány megalapítását, valamint a *Hitel* c. folyóirat akkor már évek óta húzódó engedé- lyezését ismételten a pártállam kulturális döntéshozóinak emlékezetébe idézték. Emellett sürgették egy, a határon túli területeken is fogható, magyar nyelvű tévéadás megindítását, de a Magyarságtudományi Intézet megalapítását is. „A levél elküldése után Aczél György tárgyalt az aláírókkal, és bizonyos kérdésekben történtek is lépések: a Bethlen Gábor Alapítványt – amely pontosan a határon túli magyarság segítésére jött létre, és alapítása óta komoly hátor- szágát jelentette a nemzetben gondolkodó köröknek – enge- délyezték, az *Erdély története* c. háromkötetes munka pedig 1986-ban megjelent.”³⁵ Az a csoport, amelyhez Fekete Gyula is tartozott, arra törekedett, hogy a megoldatlan kérdésekre tegyen javaslatokat, keresse az összeköt- hető szálakat, építkezzen a lehető- ségek keretein belül. Számukra és a magyar rendszerváltás számára is kiemelkedő év lett 1987. Ekkor döntöttek arról, hogy megszer- vezik saját találkozójukat, ahol maguk dönthetnek a számukra vállalható programról és a további politikai tevékenységük jellegéről. E találkozó helyszínéül is Lakiteleket választották. Fekete Gyula is az alapító szervezők között volt, Bíró Zoltán, Csoóri Sándor, Csurka István, Für Lajos,

³² Bővebben lásd: Szécsi Árpád: A „szabadság kis köreitől” a választási győzelemig. A Magyar Demokrata Fórum története a korai kezdetektől 1990. március 25-ig. ELTE ÁJK, Tudományos diákköri dolgozatok, 2001/2, [188–232.] 190.

³³ Fekete Gyula felszólalását lásd: Fekete Gyula: A jövő kizsákmányolása. *Forrás*, 1979. szeptember, 74–76. Értékelését lásd: Szeredi Pál: *A nemzetépítő demokratikus ellenállás a Kádár-korban 1956–1987*, Barangoló kiadó, Pilisszentkereszt, 2015, 285.

³⁴ A levelet lásd: A tizenkilencek levele Kádár Jánoshoz, az MSZMP KB első titkárához. *Rendszerváltó Archívum*, 2017. szeptember, 42–49. A levél aláírói Sinkovits Imre, Gombos Katalin, Madaras József, Csoóri Sándor, Vekerdi László, Csurka István, Czine Mihály, Fekete Gyula, Für Lajos, Kiss Ferenc, Nagy Gáspár, Bíró Zoltán, Lezsák Sándor, Zelnik József, Bakos István, Sára Sándor, Ilia Mihály, Halász Péter és Kodolányi Gyula voltak.

³⁵ Nagymihály Zoltán: Áttörő szavak „a résnyre felhúzott zsilipen”. A határon túli magyarság kérdése az 1956 és 1987 közötti magyar sajtónyilvánosságban. In: *Forrásvidék. A nemzeti demokratikus gondolkodás a magyar folyóiratok tükrében (1956–1987)*. Szerk. Nagymihály Zoltán – Székér Nóra. Lakitelek, Antológia, RETÖRKI Könyvek 26., 2017, [197–230.] 225–226.

Kiss Gy. Csaba és Lezsák Sándor társaságában.³⁶ A rendszerváltás szimbolikus összejövele, a lakiteleki találkozó 1987. szeptember 27-én zajlott, közel kétszáz résztvevővel. A házigazda Lezsák Sándor, a levezető elnök Fekete Gyula volt. Ebből következően Fekete volt az, aki indítványozta, hogy Bíró Zoltán egy, rendszeres fórum létrehozását javasoló felszólalását és a találkozót tervezett zárónyilatkozatát fektessék írásba, egyúttal javaslatot tett a szövegezők személyére is. A dokumentumot – a *Lakiteleki Nyilatkozatot* – a résztvevők elfogadták. Ebben leszögezték, hogy „a magyarság történelmének egyik súlyos válságába sodródott... Csak a társadalom részvételével lehet megoldani a válságot, mégpedig mind a társadalom, mind az ország politikai vezetőinek részvételével. A politikai és társadalmi szervezetek jelenlegi rendszerében nincs biztosítva az önálló és független nézetek kifejtése. Ezért javasolják a Magyar Demokrata Fórum létrehozását, amely a folyamatos és nyílt párbeszéd színtere lehetne...”³⁷ A *magyarság esélyei* címmel Lakiteleken megtartott tanácskozás egyik fő eredménye, hogy társadalmi mozgalomként létrejött a Magyar Demokrata Fórum, amelyet az alapítók olyan keretnek szántak ekkor, amely társadalmi-politikai kérdések, valamint országos és helyi ügyek megvitatására teremt alkalmas

platformot. Messzemenő hatása volt az 1988. szeptember 3-án megtartott második lakiteleki találkozóknak is, amelyen immár független társadalmi szervezetként, szellemi-politikai mozgalomként határozta meg magát a Magyar Demokrata Fórum. A mozgalom alapítói között, illetve elnökségében természetesen ott találjuk Fekete Gyulát is Bíró Zoltán, Csegey Dénes, Csoóri Sándor, Csurka István, Für Lajos, Joó Rudolf, Kiss Gy. Csaba és Lezsák Sándor társaságában. Ideiglenes elnökséget jelentett ez ekkor a szervezet életében, az állandó testületet az I. Országos Gyűlés választotta meg, amelynek szintén tagja lett Fekete, így a szervezetnek – mint annak alapítója és 1990-ig elnökségi tagja –, egyúttal a magyarországi rendszerváltásnak is meghatározó szereplője volt. Fekete emellett az 1988 novemberében útjára indult *Hitel* című folyóiratnak is szerkesztőségébe tartozott, amely lap a különböző ellenzéki erők egyik első legális fórumaként kívánt megjelenni.

1990-ben Feketét megválasztották az 1989 nyarán újjászerveződött Magyar Néppárt elnökének, amely párt magát a harmincas évek végén indult Nemzeti Parasztpárt (és az 1956-os Petőfi Párt) utódszervezetének tekintette. Apárt azonban az 1990-es országgyűlési választásokon mindössze a szavazatok

0,75%-át érte el,³⁸ amely – a saját maguk támasztotta elvárásokhoz képest – kudarcot jelentett.

FEKETE GYULA SZÜLETÉSÉNEK SZÁZADIK ÉVFORDULÓJA ELÉ

A rendszerváltást, az azt követő folyamatokat Fekete Gyula érezhetően csálódottsággal élte meg. Ennek ellenére – vagy éppen ezért – továbbra is kitartott évtizedeken keresztül vallott elvei, eszméi mellett, kiállva a magyarságért és a valódi demokráciáért. Közéleti szereplésével nem hagyott fel. Fontos feladatokat látott el az összmagyarság érdekében újjászerveződött Magyarok Világszövetségében, egy ideig a szervezet elnökségi tagja is volt.³⁹ Létrehozója volt 1997-ben a Százak Tanácsának azzal a céllal, hogy az a „nemzeti sorskérdésekben, a legfontosabb közéleti ügyekben-gondokban nyilatkozataival, állásfoglalásaival legjobb tudása, jó lelkiismerete szerint hitelesen képviselje a civil társadalmat”.⁴⁰

Életműve az egymás iránt és a hazáért érzett felelősség mindenképp elé helyezésétől, a közösség javára végzett alázatos munkáról szól. Talán nem túlzás, ha azt állítjuk, „prófétai szerep volt az övé, kinek intésére például a népességfogyás ügyében kevesen figyeltek oda, de az idő őt igazolta”.⁴¹ Életfelfogását, *ars poeticáját* jól jellemzik azok

³⁶ A lakiteleki alapítókról és a találkozó háttéréről lásd többek között: Für Lajos: „Fölrepülni rajban”. *Utak a Fórumba*. Budapest, Püski, 2007, 362–402.

³⁷ *A magyarság esélyei. Lakitelek, 1987 – A tanácskozás hiteles jegyzőkönyve*. Szerk. Agócs Sándor – Medvigy Endre. Lakitelek, Antológia – Püski, 1991.

³⁸ Wiener György: Választás és rendszerváltás. In: *Parlamentari választások Magyarországon, 1920–2010*. Szerk. Földes György – Hubai László. Budapest, Napvilág, 2010, 328.

³⁹ Bakos István: „Hármas kis tükör” a Magyarok Világszövetségéről. Részletek. *Hitel*, 2018. augusztus, [45–58.] 50.

⁴⁰ Fekete Gyula: A Százak Tanácsa létrejött. In: <http://www.szazaktanacs.hu/szazak-tanacs/a-szazak-tanacs-latrejotte/> (Utolsó letöltés: 2020. 12. 08.)

⁴¹ Részlet Szentmártoni János költő 2016. december 9-én (ekkor a Magyar Írószövetség elnöke), a Fekete Gyula tiszteletére állított emléktábla avatásán elmondott beszédéből.

a gondolatok, amelyeket 1994 novemberében Csurka Istvánnak írott levelében fogalmazott meg: „...a reménynek itt legfeljebb is mellékszerep juthat: cselekvéseinket, felelősségérzetünket, kötelességtudásunkat ne a remény motíválja, hanem a tisztesség, a lelkiismeret. Ha szikrányi remény sem volna már, az sem mentesítene a cselekvés felelőssége, kötelessége alól.”⁴²

Fekete Gyula 2010. január 16-án hunyt el Budapesten. Jókai Anna 2012-ben, születésének 90. évfordulóján a Magyar Írószövetség által rendezett emlékestén így idézte fel az író alakját: „Leghíresebb regényét, *Az orvos halálát* tulajdonképpen saját halálával hitelesítette. Úgy ment el, hogy mindent megtett, hiszem azt, hogy gyógyított, de valójában a világ nem válaszolt neki.”⁴³ Hogy Fekete Gyula gyógyított, nem vitás, azt, hogy a világ milyen mértékben reflektált erre, már nehezebb megválaszolni. A magyar társadalom egyes szerveződései mindenképpen ismerik, elismerik munkásságát, érdemeit, mindazt, amit 1956-ban a nemzeti szabadságért, később a magyarság demográfiai állapotáért aggódva, vagy éppen a rendszerváltáshoz vezető úton megcselekedett. A magyar társadalom válaszána elégségessége ugyanakkor kérdéses és megfontolásra érdemes. Különösen akkor, amikor a nemzet népesedési ügyei újfent (aktualitását tulajdonképpen sosem veszve) a közbeszéd előterébe kerültek, amikor közeledünk az 1956-os forradalom és szabadságharc hatvanötödik és Fekete Gyula születésének századik évfordulója felé.

Fekete Gyula 2016-ban avatott emléktáblája a budapesti Kecskeméti utcában. Forrás: Wikimedia Commons / „Globetrotter19”

⁴² Idézi: Csurka i. m. 2010, 1.

⁴³ Dudar Fanni: Megmarad-e még a magyarság? Kilencven éve született Fekete Gyula. *Valasz.hu*, 2012. 03. 01. <http://valasz.hu/kultura/soha-olyat-nem-hallottam-tole-amit-ne-akart-volna-megcselekedni-46405> (Utolsó letöltés: 2020. 12. 04.)

Az elveszett, de megkerült napló

Halzl József: 1956-os napló (részlet)

Halzl József – a Rákóczi Szövetség nemrégiben elhunyt, 1991 és 2018 közötti elnöke – a Budapesti Műszaki Egyetem ötödéves gépészmérnök hallgatójaként részt vett az 1956-os forradalom budapesti eseményeiben, és élményeiről naplót vezetett. Az édesanyjai aggodás hatására és évfolyamtársai, barátai letartóztatásának hírére a naplót és a felemelő napok újságkivágásait 1957 tavaszán elégette. A történet 1981-ben folytatódott, amikor Halzl József lakásán szűk baráti körben megünnepelték a forradalom huszonötödik évfordulóját és kiderült, hogy az egyik barát, Wollemann Walter az elégetés előtti nap lemásolta, és megőrizte a napló legfontosabb részeit. Halzl József ekkor – a megmaradt címszavakból és emlékeiből kiindulva – kiegészítette feljegyzéseit. Az 1956-os napló a rendszerváltás után nyomtatásban is megjelenhetett. Most a „megkerült napló” eredetiben fennmaradt, október 22–23-i részeit közöljük újra rövid, értelmező jegyzetekkel kiegészítve. A jegyzetek és a válogatás Nagymihály Zoltán munkája. Ezúton köszönjük a Rákóczi Szövetség szíves engedélyét a közléshez.

1956. OKTÓBER 22. (HÉTFŐ)

A viszonylag nyugodt vasárnap után a már amúgy is felizgatott légkörben mindenki nagy érdeklődéssel olvasta az Egyetemen azokat az öles falragaszokat, amelyek hírül adják, hogy a Budapest Építőipari Műszaki Egyetem nagygyűlést rendez az Egyetem Aulájában délután három órakor. Háromnegyed háromkor a központi („K”) épületen belül, különösen az Aula körül már alig lehet közlekedni. Az Aulában zsúfolásig megtöltött padosorok nyújtózkodnak, a folyosókon pedig a szomszédos termekből kihozott asztalokon állnak az emberek. Senki sem tudja biztosan, hogy mi lesz, de mindenki igen izgatott. Sűrűn lehet évfolyamtársakkal találkozni, ezúttal egyiknek sem áll szándékában előadásra menni. Az előadótermekben állítólag nagybetűkkel fölírták a táblára: „Mindenkinek menjen az Aulába, érdekeinket védjük”. Délután három és öt óra között

évfolyamunknak „Energiagazdálkodás” órája lett volna, de a három órás kezdési időpontban egy lélek sem tartózkodott az előadóteremben.

Ugyanerre az időre az Aulában már hatalmas tömegek gyűltek össze, és várták a gyűlés megkezdését. Nem lehetett közlekedni a lépcsőkön a zsúfoltságtól. Végre valaki a mikrofon elé lép, és bejelenti a nagygyűlés megkezdését. Már az első percekben tapasztalni lehet, hogy olyan jellegű gyűlésre van kilátás, amelyhez hasonló hosszú évek óta nem tartottak az egyetemen. „Éljen a MEFESZ” [a Szegedi Egyetemen október 16-án alakult Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége]¹ – harsogja a tömeg kórusban, mindenki hangosan beszél, a kényszerhallgatás ideje egy csapásra megszűnt. Csak nagy nehezen kap szót az Ideiglenes Diákbizottság megbízottja, hogy ismertesse az általa összeállított határozati javaslat pontjait.²

¹ A Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége 1956. október 16-án, a Szegedi Egyetemen alakult meg, ahol a diákgyűlés résztvevői kinyilvánították kilépésüket a Dolgozó Ifjúság Szövetségéből (DISZ). A MEFESZ megalakulása futótűzként terjedt az egyetemeken országsszerte, október 22-én a Műegyetem mellett Miskolcon, Pécsen és Sopronban is tartottak hasonló szellemiségű diákgyűléseket.

² Az előkészítő bizottság huszonöt pontos határozati javaslatot fogalmazott meg. Batalka Krisztina: Az 1956-os forradalom és szabadságharc eseményei a Budapesti Műszaki Egyetemen és az Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetemen. In: *Magyarországi felsőoktatási intézmények az 1956-os forradalomban és szabadságharcban*. Szerk. Osváth Zsolt – Zsidi Vilmos. Budapest, Magyar Felsőoktatási Levéltári Szövetség, 2007, [71–101.] 73.

A határozati javaslat pontjainak felolvasását általános taps fogadta, eltekintve az utolsó két ponttól, amely azt javasolja, hogy a Műegyetem ne csatlakozzék a MEFESZ-hez, hanem a DISZ-en [a Dolgozó Ifjúság Szövetsége]³ belül keresse a további kibontakozást.

Zajos tiltakozás és füttykoncert volt a válasz, ezt követően pedig percekig tartó kiáltozás. „Halljuk Szegedet!” – hangzott a követelés kórusban. A tömeget nem lehetett leszerelni, végül is bejelentették a mikrofonnál, hogy küldöttséget menesztenek a szegediek egyik Pesten tartózkodó képviselőjéért.

Ami a határozati javaslatot illeti, az lényegesen többet tartalmaz, mint a műegyetemi diákszállóban előző szombaton tartott gyűlés követelése. Általános, titkos választójogot követel több párt részvételével és a szovjet-magyar viszony rendezését az egyenjogúság alapján, valamint az összes szovjet csapat kivonását az országból. Ehhez járultak még az egész egyetemi életet felölelő kérdésekben támasztott követelések.

Az egyes pontok felolvasása után a hozzászólások következtek. Midőn a szovjet csapatok kivonulására vonatkozó pontra került a sor, a tömeg érzelmi kitörése nem ismert határt. „Menjenek haza!” – visszhangozták a falak perceként át. Mindnyájan éreztük, hogy megtaláltuk hangunkat és bátorságunkat, és szinte nem tudtunk betelni az örömmel. Valamiféle hősies pátosz érződött a vitavezető hangjából, amikor a karzat tiltakozására, hogy egyesek fényképeznek, így válaszolt: „De hát gyerekek, kitől félünk?” A kérdésre, „És ha a kormány mégis rendszabályokat foganatosít ellenünk szókimondásunkért?” – az utolsó pont válaszolt, amely szerint egymásért valamennyien szolidaritást vállalunk. „Srácok, ha azért, amit itt most mondunk, valakinek valami baja lesz, olyan oltári bulit csinálunk, amilyen még nem volt” – kiáltotta közbe valaki, nagy helyeslés és derültség közepette.

A MEFESZ-szel kapcsolatos vita nem tartott sokáig. A nagygyűlés egyhangúan elhatározta, hogy kapcsolatait a DISZ-szel megszakítja, és megalakítja önálló MEFESZ szervezetét. Ennek megfelelően a határozati javaslat már említett két utolsó pontját megváltoztatták.

Hozzászólt ehhez a kérdéshez a budapesti jogi kar egy hallgatója is, aki a MEFESZ-t támogatva azt egy „második szegedi gondolat” megnyilvánulásának nevezte. A beállítás vegyes visszhangot keltett, mérsékelt taps mellett füttyülés is hallatszott, én úgy láttam, a hozzászóló ismeretei az első szegedi gondolatról elég fogyatékosak lehettek.⁴

Heves vita alakult ki sok más, itt nem részletezendő pontban is, ami egyes pontok megfogalmazásának megváltoztatását vonta maga után. Megérkezett a szegedi egyetemisták képviselője, óriási taps fogadta a kicsit fölényeskedő, de jó kiállású fiatalembert.⁵ Ismertette a szegedi eseményeket, az ottani MEFESZ megalakulását, és csatlakozásra szólított fel bennünket. Ezután a mieink néhány megbízottjával együtt a DISZ központi székházába ment tárgyalni a DISZ központi vezetőségével.

Közben akadt egy kis idő terepszemlére az Aulában. A hallgatóságon kívül többen az oktatók közül is – főleg a fiatalabbak – jelen voltak. A legnagyobb érdeklődéssel a Marxizmus és a Politikai Gazdaságtan Tanszék tanársegédeit figyeltem. Mind Pataki elvtárs, mind pedig a többi elvtárs és elvtársnő baljóslatú arckifejezéssel, halálos komolysággal tekintett szét maga körül. Nem lehetett sok örömük abban, amit láttak és hallottak.

³ 1950-ben alapított, a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) ifjúsági szövetségként működő szervezet.

⁴ Utalás a „szegedi gondolatra”, amelyik a Tanácsköztársaság elleni kezdeti szerveződések kezdőpontjára reflektálva a Horthy-korszak „hivatalos ideológiáját” jelentette.

⁵ Kiss Tamás, a helyi MEFESZ egyik vezetője beszélt a szegediek küldötteként. 1956-ban másodéves volt a Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán. A MEFESZ alapítója. A szabadságharc napjaiban részt vett a tüntetéseken, a nemzetőrség tagja lett, november 4-e után röplapokat állított elő és terjesztett. 1958-ban első fokon nyolc, 1959-ben másod fokon öt év börtönbüntetésre ítélték. 1960 áprilisában szabadult.

Közben elmúlt hat óra. A Rádióra és sajtósabadságra terelődött a szó (ez is egyike volt a „pontoknak”). A nagygyűlés követelte, hogy a sajtó és rádió az igazságnak megfelelően tájékoztassa a közvéleményt az elhangzottakról. Hamarosan kiderült, hogy a jelenlévő riporterek „megléptek”, tehát a *Szabad Népre*, az akkori idők legnagyobb befolyású napilapjára⁶ nem lehetett számítani. Megingott a bizalom a Rádióban is, és felmerült annak a lehetősége, hogy a nagygyűlés maga gondoskodjék a határozati javaslat kinyomtatásáról és közzétételéről.

Sok hozzászóló új javaslatokat is terjesztett elő: a hadifoglyok kérdésének rendezése, vagy Rákosinak a Szovjetunióból történő hazahozatala és bíróság elé állítása ügyében.

Eközben más egyetemekről való diákok is megjelentek, és az esti képzésen tanuló egyetemi hallgatók is szép számban gyülekeztek. Utóbbiak egy képviselője lépett a mikrofonhoz, és nemcsak az estiek, de az üzemek munkásai nevében is támogatásáról biztosított bennünket. Durva és éles arcvonású középkorú férfi, kifejezetten forradalmár típus volt a felszólaló, és amit ezután mondott, az minden eddigi képzeletet felülmúlt. Részletesen beszámolt a lengyel eseményekről, és kifejtette, hogy a Kossuth adó eltitkolja az igazságot, vagy tudatosan elferdíti azt. A bejelentést tomboló tapsvihár fogadta. Azután elképesztő nyíltsággal számolt be a szovjet csapatmozgásokról, a lengyel hadsereg összevonásáról, Hruscsovék varsói útjáról és annak kudarcáról, Rokossowski és a többi sztálinista eltávolításáról a Politbúróból stb.⁷ A tömeg hangulata érezhetően szinte a végletekig felszökött. Füttykoncert és szovjetellenes tüntetés volt a válasz az elhangzottakra, és pedig olyan kéjjel, amilyen nagy örömet csak az jelenthet, ha valami olyasmit teszünk, amit nem szabad. Egy láthatóan egyszerű családból származó hadmérnök hallgató csodálkozva jegyezte meg mellettem: „Hát ezt bizony nem is gondoltam volna”. Olyan embernek

Műegyetemisták felvonulása a Bem tér felé, 1956. október 23-án. Forrás: FORTEPAN / Faragó György, 128736-os számú fotó

a reakciója volt ez, akit egész életében hazugsággal tápláltak, és most először az igazat hallja. Mindezzel a nyugati rádióállomások is megszegyenítő lázító szónoklat még nem ért véget. A felszólaló azzal fejezte be, hogy most rajtunk van a sor „...most vagy soha, ki kell vívnunk függetlenségünket”. A tömeg tomboló éljenzéssel válaszolt. Egyhangú lelkesedéssel hangzott minden torokból: „Lengyel-magyar barátság, lengyel-magyar barátság!” Csak megilletődve lehetett arra gondolni, hogy a két nemzet sorsközössége sohasem volt még ennyire élő valóság, mint most.

⁶ 1942 és 1956 között működő napilap, 1945-től nyíltan a Magyar Kommunista Párt (MKP), majd a Magyar Dolgozók Pártjának lapja. A szabadságharc idején október 27-éig jelent meg. November 2-ától *Népszabadság* néven jelent meg.

⁷ Lengyelországban 1956. október 19-ére hívták össze a Lengyel Egyesült Munkáspárt (LEMP) Központi Bizottságának 8. plenumát, ahol nem titkoltan az elmúlt években megbélyegzett és háttérbe szorított Władysław Gomułkát tervezték megválasztani a párt első titkárává. A megnyitás napján bejelentés nélkül Varsóba érkezett a Hruscsov vezette szovjet küldöttség, amely mindenáron meg kívánta akadályozni a személyi változásokat. A barátságtalan hangnemben kezdődő tárgyalások végül a lengyel reformerek sikerével zárultak: a lengyel pártvezetés összeharását és a társadalom forrongását látva a szovjetek leállították a Varsó felé induló csapatokat. Gomułkát – aki előre bejelentette: csak úgy vállalja a tisztséget, ha eltávolíthatja a keményvonalas sztálinistákat – megválasztották. Konsztantyin Rokosszovszkij szimbolikus alakja volt a keményvonalasoknak: szovjet marsall létére lengyel nemzetvédelmi miniszterként és a LEMP Politikai Bizottságának tagjaként is funkcionált.

A hangulat még tovább fokozódott, amikor egymás után álltak a mikrofon elé tervezőintézetek, gyárok (köztük a Csepeli Vasmű) alkalmazottai, és lelkesen támogatták követeléseinket. Kérték, hogy sokszorosítsuk a határozati javaslatot, ők is szeretnének magukkal vinni a nyomtatványokból. Hasonlóképpen nyilatkozott egy bányász is a dorogi bányászok nevében. Mindnyájan lelkes tapsot kaptak. Megígértük, hogy személyesen is ellátogatunk az üzemekbe és elmondjuk mindazt, amiről ma itt szó volt.

Ekkor került sor arra a javaslatra, hogy az egyetemi ifjúság kedden (másnap) rendezzen szimpátiatüntetést a lengyel függetlenségi mozgalom mellett a Bem-szobornál Budán. A javaslatot először a Magyar Írószövetségnek tulajdonították, ami élénk vitára adott alkalmat, végül azonban a nagygyűlésre megérkezett Kuczka Péter költő⁸ ezt megcáfolta.

Kuczka, aki korábban a Rákosi-rendszer egyik leghűségesebb lakója volt, újabban ellenzéki hangokat ütött meg. Hozzászólását éppen ezért nagy érdeklődés előzte meg. Fekete bőrkabátban, sállal a nyaka körül lépett a mikrofon elé. Szemmel láthatóan zavarban volt, amikor ennyi lelkes, harcias hangulatú fiatalember előtt kellett beszélnie. Különösen nyilvánvalóvá vált ez, amikor első, semmitmondó szavai után a társaság zajos tüntetésbe kezdett. Kuczka azonban nem volt hajlandó az ifjúság követelése mellett kiállni. Diplomátikus mellébeszélés és a konkrétumok óvatos kikerülése jellemezte beszédét, amely végül is teljes kudarcba és ellenkezésbe fulladt. Ezek után az egyetemisták hozzákezdtek a határozati javaslat végleges megfogalmazásához az elhangzott észrevételek alapján.

Eközben Marián alezredes, a Páncélos Tanszék vezetője⁹ szólt néhány szót a tervezett keddi felvonulással kapcsolatban. Szólt azokról a veszélyekről, amelyek egy ilyen utcai tüntetéssel együtt járnak, és amelyek elsősorban abból származnak, hogy az utcán sokan csatlakozhatnak hozzánk, akik a tüntetést saját céljukra kívánják felhasználni. Ezek között Marián a sztálinistákat és az

ellenforradalmárokat említette. A veszély elhárítása mellett a legnagyobb fegyelmezettségre intett mindenkit, és azt javasolta, hogy a felvonulásnak néma tüntetés-jellege legyen. Marián beszéde nem tetszett nekem túlzottan. Igen meggyőzően és higgadtan beszélt, de az volt a benyomásom, hogy hatalmát a tömeg fölött annak leszerelésére kívánja felhasználni.

Ismét felszólalt az egyetem rektora¹⁰ is. Korábbi két felszólalása még az opportunizmus jegyeit viselte magán, de amikor harmadszor is szólásra emelkedett, már látszott rajta, hogy a lelkesedés tüze őt is magával ragadta. Támogatta azt a tervet, hogy nyomtassuk ki határozati javaslatunk pontjait, és közölte, hogy hajlandó követeléseinket Nagy Imrének előterjeszteni, és ennek érdekében még a mai napon telefonon érintkezésbe lép vele.

A hallgatóság azonban nem elégedett meg ezzel, most már személyesen szeretne volna hallani Nagy Imrét. Éppen ezért elhatároztuk, hogy küldöttséget indítunk útnak Nagy Imre lakására, és megkérjük, jöjjön el nagygyűlésünkre.

Ezután ismételten Marián alezredes kért szót. Hangsúlyozta, hogy mindent elveszíthetünk, ha engedünk a provokatív fellépés csábításának, és alkalmat adunk a karhatalom fegyveres beavatkozására. Közben az idő múlt. Este tíz óra lehetett már, amikor megérkezett a Rádió képviselője. A flegma képű, fölényes hangú riportert ösztönös ellenszenvvel és felháborodással fogadtuk. Mindenki egyetértett abban, hogy az összes hivatalos médium között a legszennesebb, legvisszataszítóbb szerepet a hazug Kossuth adó játszotta már évek óta. A Kossuth adó ezúttal is hű maradt önmagához. Munkatársa képmutató módon azt állította, hogy a Kossuth adó *Esti híradó* című műsorában beszámolt a nagygyűlés eseményeiről. „Helyszíni közvetítést követelünk!”, „Olvassák be határozati javaslatunkat!” – kiáltotta mindenki. A Kossuth adó küldötte a követelés teljesítését határozottan megtagadta. Miközben szánszólóan bizonygatta, hogy egyes pontjainkat a Rádió

⁸ Kuczka Péter (1923–1999): író, költő. 1947 után az MDP kultúrpolitikai osztályának munkatársaként és a Magyar Írószövetség szervező titkáráként jegyezte propagandisztikus és sematikus, rendszerhű műveit. 1954-es *Nyírségi Napló* című munkája – melyben a parasztság nyomorát mutatta be – jelezte kiábrándulását a rendszerből. 1956-os szerepe miatt nyolc évig nem jelenhettek meg művei.

⁹ Marián István (1924–2004): katonatiszt. 1951-től Piliscsabán ezredparancsnok volt, majd 1952-től vezette a BME páncélos tanszékét. Az 1956. október 22-ei és 23-ai megmozdulások egyik fontos szereplője és szervezője, a forradalom napjaiban a Műegyetem nemzetőrségének vezetője, a Forradalmi Honvédelmi Bizottmány tagja. 1957 márciusában letartóztatták, és életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. 1963-ban amnesztiával szabadult.

¹⁰ Cholnoky Tibor (1901–1991): építőmérnök. 1954 és 1957 között a Műszaki Egyetem rektora.

közölte, határozottan visszautasította legfontosabb, legnagyobb lelkesedéssel kinyilvánított követelésünket, a szovjet csapatoknak az ország területéről való kivonásával kapcsolatos pontunknak a közzétételét.

Ezzel szemben terjedelmes beszámolóba kezdett a lengyel ügy fejleményeiről, azzal kezdve, hogy Varsóban nyugalom uralkodik. A szónok minden mondatát, amelyekben csak úgy hemzsegték a jól ismert halandza beszéd szavai és a szokásos semmitmondó frázisok, füttykoncert és gúnyos nevetés fogadta. Végül is megszégyenülve távozott a mikrofontól.

Nemsokára visszaérkezett az a delegáció, amelynek feladata Nagy Imrének a nagygyűlésre való meghívása volt. Bejelentették, hogy Nagy Imre lakását nem tudták megtalálni, bár többfelé keresték és kérdezősködtek. Valaki megjegyezte, hogy Nagy Imre állítólag vidéken tartózkodik.¹¹

Ezalatt a tömeg egyre hangosabban követelte a végleges megszövegezés alatt álló határozati javaslat pontjainak felolvasását. Szabó Iván,¹² egyik barátom a nagygyűlés egyhangú kívánságára lediktálta a szöveget.

Hátra volt még a sokszorosítás kérdése. Utolsó kísérletképpen felhívtuk a *Szabad Ifjúság* (a DISZ központi lapja)¹³ szerkesztőségét, hajlandó-e leközölni a követeléseket. A válasz kiábrándító volt: nem hajlandók közölni a szovjet csapatok kivonásával kapcsolatos pontot.

Az egész hallgatóság hangulata forrpontra emelkedett. Sem a Rádió, sem a *Szabad Nép*, sem a *Szabad Ifjúság!* – de elmúlt már az az idő, amikor az önkény tétlenségre tudta kárhóztatni a lázadókat. Az általános zűrzavarban és felháborodás közepette valaki a mikrofonhoz lépett, és izgatott hangon azt javasolta: „Menjünk a Nyomdához! Ha a márciusi ifjak is ennyit haboztak volna 1848-ban, sohasem vívták volna ki a sajtószabadságot!”. A történelmi analógia felvillanyozólag hatott mindenkire. Egyhangúan elhatároztuk, hogy a nagygyűlés befejezéseként elénekeljük a *Himnusz*t, majd pedig

mindnyájan (nagyjából háromezren) együtt az Athenaeum Nyomdához vonulunk, és követeljük a határozati javaslat kinyomtatását. A *Himnusz* utolsó hangjainak elhangzása után megindulunk. De ebben a pillanatban megérkezett Marián alezredes, aki a központi Diákszállóból jött, és amikor megtudta szándékunkat, minden ékeszólását felhasználva eltérítette szándékától a társaságot. De attól még így sem voltunk hajlandóak elállni, hogy még az éjjel több ezer példányt sokszorosítsunk a javaslatból, és így másnap reggel minél több üzemet ellássunk propagandaanyaggal. Elhatároztuk, hogy kedden hajnalban négy órakor a Kollégiumban már mindenki talpon lesz, és az addigra elkészített sokszorosított lapokat elviszik a nagyobb üzemekbe, különös tekintettel Csepelre, amely az egész ország nehézipari központja.

Egyetemi vonatkozású követeléseink közül egyik legfontosabb az egyetemi autonómia biztosítása volt. Annak demonstrálására, hogy kívánságunkat máris megvalósítjuk, rendfenntartó csoportokat szerveztünk azzal a feladattal, hogy a következő napon már megakadályozzanak mindenkit az Egyetem területére való behatolásban, aki nem rendelkezik diákigazolvánnyal.

És ezzel éjjel előtt tíz perccel véget ért a nagygyűlés, elbúcsúztunk, de csak néhány órára, hiszen mindenki már a holnap lázában égett. A Gellért tér ilyentájt már elhagyatott szokott lenni, így volt ez most is. És ekkor egyszerre csak, mintegy gombnyomásra, fiatal emberek ezreivel telt meg a budai éjszaka. Imponáló, vagy akár szinte vészjósló lehetett ez a kép a néhány éjszakai járókelő számára. A sűrű mozgó árnyak valami megfoghatatlan baljóslatú hangulatot sugároztak. Aztán megállt a 63-as villamos. Néhányan utaztak csak rajta. Az utazóközönség feszülten figyelte a kocsikat megrohanó sokaságot. A figyelem csodálattal vegyes megrökönyödéssé változott, amikor a villamoson, amely eddig a céltalan munkában elfásult emberek egymásközi és a kalauz meg az utasok közötti veszekedések színtere volt, most a korábban elfojtott szólásszabadság gyakorlásának terepévé vált, ahol a várható eseményekre vonatkozólag a legszélsőségesebb feltételezések is elhangzottak.

¹¹ Nagy Imre október 22-én Badacsonyban tartózkodott szüreten, ahonnan késő este tért vissza a fővárosba.

¹² Szabó Iván (1934–2005): mérnök, politikus. 1952-től tanult a Műszaki Egyetem híd- és szerkezetépítő szakán. A forradalom idején a BME Forradalmi Diákbizottságának és a MEFESZ-nek a vezetőségi tagja. A rendszerváltás idején bekapcsolódott a politikába: 1988-ban lépett be a Magyar Demokrata Fórumba, 1990 és 1998 között országgyűlési képviselő (MDF, majd Magyar Demokrata Néppárt), 1991 és 1993 között ipari, 1993 és 1994 között pénzügyminiszter. 1996 és 1998 között az MDNP elnöke és frakcióvezetője volt.

¹³ A DISZ 1950 márciusa és 1956. október 30-a között megjelent heti-, majd napilapja.

A lelkesedés és a bizakodás kezdett már átragadni az utazóközönségre is. Egy középkorú férfi izgattan fogta meg a karomat: „Jól van gyerekek, csak így tovább, holnapután már egész Európa rólatok fog beszélni!”. Vajon igaza lesz-e?

1956. OKTÓBER 23. (KEDD)

Déli 12 órakor az előadások befejeződtek a délutáni felvonulásra való tekintettel, de még a tegnapi gyűlésen leszögeztük, hogy hajlandók vagyunk az elmaradó órákat későbbi időpontban bepótolni. A felvonulással egyidőben nekünk például „Történelmi materializmus” előadásunk lett volna.

A gyülekezés a felvonulásra az egyetem udvarában fél háromra volt megbeszélve, így tekintélyes idő állt rendelkezésemre, hogy közben körülnézzek az egyetem épületében és környékén. Az egyetem területén belül, ahová a mai napon már csak diákigazolvánnyal lehetett belépni, egyre nagyobb számban jöttek az egyetemi hallgatók, legtöbben nemzetiszínű kokárdával. Az egyetem udvarán, ahol több mint tizenötezer ember fér el, serényen szerelték fel a hangszórókat. Az egyetemen kívül a Budafoki úton és a Bartók Béla úton több helyen, hirdetőoszlopon és a falakon, sokszorosított röplapjainkat látom kiragasztva. Ugyanez látható a Gellért téren. Minden ilyen helyen érdeklődő emberek nagy csoportja gyűlt össze, sokan pedig, látva rajtunk a nemzetiszínű kokárdát, tőlünk kértek röplapokat.

Eközben ismerősök – akik tagjai voltak az üzemekbe a Műegyetemről kiküldött delegációknak – mesélték, hogy ahol a munkásokkal találkozni tudtak, azok kivétel nélkül nagy lelkesedéssel fogadták követeléseinket. Sokan kifejezték kívánságukat, hogy szeretnének velünk jönni a felvonulásra. Egyes helyeken azonban a párttitkárok nem engedték meg követeinknek, hogy a munkásokkal közvetlen kapcsolatot teremtsenek, sőt Csepelen egyes DISZ-vezetők olyan félrevezető híreket terjesztettek a munkások között, hogy az egyetemisták a munkásság ellen lázítanak.

És akkor kb. negyed kettőkor futótűzként terjedt el a hír, hogy a rádió közölte: Piros László belügyminiszter¹⁴ betiltotta felvonulásunkat a közlekedés biztonsága érdekében. A hírt

leírhatatlan felháborodással fogadta mindenki. Tudtuk mindnyájan, hogy Piros elszámolta magát. Ez az intézkedés senkit sem fog befolyásolni, vagy eltántorítani.

Két óra. Az egyetem kertje zsúfolásig megtelve. Az emelvényhez elég közel álltam. Se vége, se hossza a tömegnek. Nemcsak a Műegyetem, de az Agrártudományi Egyetem és a Kertészeti Főiskola hallgatói is megérkeztek.

Ekkor Marián alezredes állt a mikrofon elé, és mindenekelőtt a belügyminiszteri rendelet ellen emelte fel tiltakozó szavát. Határozati javaslatot terjesztett elő, amelyben tiltakozásunkat fejeznék ki az önkényes, alkotmányellenes lépés ellen. A javaslat értelmében követeljük a tiltás azonnali visszavonását, és kijelentjük, hogy addig nem hagyjuk el az egyetem területét, amíg ez meg nem történik. A határozatot egyhangúlag elfogadtuk, egyúttal megválasztottuk azt a delegációt, amely döntésünkről a belügyminisztert tudósítja. A küldöttség gépkocsival eltávozott, majd ezek után egymás után következtek a felszólalók az emelvényen: főként gyári munkások, akik legteljesebb szolidaritásukról biztosítottak bennünket. A Honvédtisztai Főiskola szintén üdvözölte kezdeményezésünket. Ezután felolvasták a Miskolci Műszaki Egyetem táviratát, amely az ottani egyetemisták követeléseit foglalta magába. Ezek a követelések sok tekintetben megegyeztek a műegyetemiekkel, mint újdonság szerepelt azokban a Varsói Szerződés felmondása.

Eközben felvetődött az a gondolat, mi történjék, ha a tiltó rendelkezést nem oldják fel. Úgy döntöttünk, hogy a tüntetést ebben az esetben is megtartjuk. Ez az eset azonban nem állt elő, mert csakhamar megkaptuk az értesítést, amely szerint Piros belügyminiszter mégis engedélyezi a felvonulást. A bejelentést nagy taps fogadta. A taps azonban nem Pirosnak szólt, hanem inkább nyugtázása volt annak az erőnek, amellyel máris rendelkezünk, és amivel ezt az eredményt elértük.

Ekkor váratlanul megjelent a belügyminiszter helyettese, Fekete János,¹⁵ és néhány hangzatos szövegekben bővelkedő mondatával igyekezett lehűteni a kedélyeket. Ehelyett azonban csak néhány sértő közbeszólást sikerült kiváltania úgy,

¹⁴ Piros László (1917–2006): politikus. 1948 és 1956 között az MDP Központi Vezetőségének tagja és póttagja, 1954 és 1956 között belügyminiszter. 1956. október 28-án a Szovjetunióba távozott, ahonnan hosszabb időre csak 1958 augusztusában térhetett haza.

¹⁵ Helyesen: Fekete Károly (1920–2004) 1955 decembere és 1958 februárja között volt belügyminiszter-helyettes.

hogy végül is Marián alezredes lépett közbe, és azzal igyekezett a nyugalmat helyreállítani, hogy: „Barátaim, ne bántsuk a Fekete elvtársat, hisz a tiltást nem a Fekete adta ki, hanem a Piros.” (Erre persze óriási nevetés tört ki.) Végül az Orvosi Egyetem egy megbízottja adta hírül, hogy 1400 hallgatójuk már el is indult a Petőfi-szoborhoz.

Marián utolsó felszólítása után, melyben kérte, hogy a felvonulás során a hangos megnyilatkozásoktól tartózkodjunk, rendezett sorokban elindultunk. Már az egyetem előtt a Budafoki úton megteltek a házak ablakai kíváncsi lakókkal, és tapsal – mennyi minden volt ebben a tapsban! – köszöntötték nemzetiszínű zászlókkal ékesített felvonulásunkat. Később hallottam, hogy kb. tizenégyezer-ötszázan voltunk, amire az egyetemet elhagytuk. A villamosok megálltak, és a járdákon összeverődő csoportok figyelték vonulásunkat, ámuldozva, hiszen oly régen nem láttak ehhez hasonló attrakciót Budapest utcáin.

Ahogy továbbhaladtunk, az ablakokban egyre sűrűbben jelentek meg a piros-fehér-zöld zászlók. Erre viszont mi válaszoltunk tapsal. Néhány zászlón a szovjet mintájú címer volt látható, de elég volt néhány kézmozdulattal kifejeznünk tiltakozásunkat, és a zászlót felcsavarták annyira, hogy a címer ne látszódjék. Ennél szellemesebb volt az a honpolgár, aki a zászló közepéből kivágta a címet. A lyukas zászlónak nagy sikere volt, és a kezdeményezésnek sok követője akadt. Eközben több helyen a „Pontokat”¹⁶ tartalmazó nyomtatványokat osztogattunk, az emberek egymás kezéből kapkodták ki azokat. Így haladtunk a Margit híd felé, fegyelmetlenül, a tapsot leszámítva hang nélkül. Már messziről lehetett látni, hogy a Margit hídon is nagy tömegek özönlenek Budára, de hogy diákok, vagy munkások-e, azt nem tudtuk megállapítani.

Végre megérkeztünk a Bem-szoborhoz, illetve odajutottak azok a szerencsések, akik a sorban elől voltak. Hogy lássak valamit, két barátommal előre tolakodtam. Megszámlálhatatlan sokaságú tömeg szorongott a téren. Nagy taps közepette körülhordozták a téren a lyukas zászlót, majd pedig a Kossuth-címet a lengyel címer mellé helyezték. Ekkor a tömeg a lengyel-magyar barátságot éltette, és elénekelték a *Himnusz*t. Egy, a közelünkben álló teherautót annyira elleptek az emberek a jobb kilátás érdekében, hogy komolyan aggódnunk kezdünk a kocsis és a rajta lévő emberek

Tüntető a Bem-szobornál. Forrás: FORTEPAN / Faragó György, 128730-as számú fotó

épségéért. A környező fákat fiatalok lepték el, akik a villamosvezetéket veszélyesen megközelítették. Félóra múlva tovább indultunk. Itt ismeretlen csoportba kerültünk, ami azzal az előnnyel járt, hogy aggodalom nélkül beszélhettünk bármiről. Igaz, a hídtól kezdve már mindenki fennhangon olvasta az egyre szaporodó röplapokat. A hídon széles áradatban hömpölygött a tömeg. A forgalom teljesen leállt, a Margit híd tele volt veszteglő villamosokkal. A pesti hídfőnél is minden irányból áramoltak az emberek. Átérve Pestre még többen csatlakoztak a felvonulókhoz.

Kezdett szürkülni, a néma tüntetés pedig egyre inkább kezdett átcsapni hangos demonstrációba. „Ki a zászlókkal!” – visszhangzott a Szent István körút házai között, és a zászlók méltóságteljesen bújtak ki az ablakokból. A Bajcsy-Zsilinszky úton, majd az Alkotmány utcán vezetett az utunk. Itt már hangosan énekeltük: „Kossuth Lajos azt üzenté...”, „Fel-fel vitézek a csatára!” Az embereken boldog, felszabadult érzés vett erőt. Politikai jellegű

¹⁶ A Műszaki Egyetem elfogadott 14 pontját többek között lásd: Batalka i. m. 2007, 73–74.

A Sztálin-szobor maradványa a mai Ötvenhatosok terén (akkor: Sztálin tér).
Forrás: FORTEPAN / Rátonyi Gábor Tamás, 116405-ös számú fotó

megjegyzések, kiáltások itt még nem hangzottak el. Még nem láttam ennyire boldog, szinte gyermekként örülni képes embereket. Egy előttünk haladó férfival megállapítottuk: „Október 23-át nemzeti ünnepként fogják a jövőben ünnepelni!” Egyre sötétebb lett, úgy fél hat lehetett.

Végre megérkeztünk a Parlamenthez. Meglehetősen meglepett, amikor azt láttam, hogy már sok tízezres tömeg áll a Parlament előtti téren. Nyilvánvaló, hogy egyetemistákon kívül már munkások és egyéb, alkalmoszerűen odavetődött személyek is voltak a tömegben. Igyekeztünk beljebb hatolni, hogy megtudjuk, mi folyik itt. A Parlament lépcsőit is zsúfolásig ellepte a tömeg, a piros-fehér-zöld zászlókat és a lengyel címet még ki tudtuk venni a sötétben. Már megérkezésünkkel működött a szavalókórus, először gyengébben, később egyre hangosabban lehetett hallani, és egyre nagyobb tömegek csatlakoztak hozzá. Amit hallottam és láttam, az minden elképzelést felülmúlt. Megszakítás nélkül és tajtékzó haraggal ordította a százezres néptömeg politikai követeléseit. A Parlament előtti teret a sokaság teljesen ellepte, nem is láttam a végét. A szavalókórusokba való bekapcsolódás először bátortalan és szórványos volt az újonnan érkezetteknel, mindenki vigyázott arra, hogy a tömeggel együtt kiáltson, ne önállóan. A tizenkét éves megfélemlítés nyomokat hagyott az emberekben. Nehéz szavakat találni annak bemutatására, ami ezekben a pillanatokban a Parlament előtt álló emberek lelkében lezajlott. Túlságosan rabjai, megszállottjai voltunk a pillanatnyi helyzetnek, semhogy lelkünk teljes mélységéig átértéztük volna azt az átalakulást, ami bennünk végbement.

A hosszú évekig visszafojtott keserű gondolatból szó, kiáltás lett – öntudatunk egy fájdalmas szülés perceit élte át. Percekig, negyedórákig tartott, amíg megértettük, hogy immár félelem, tartózkodás nélkül ordíthatunk, először óvatosan, majd egyre merészebben, végül úgy, ahogyan fellázadt, minden egyébről megfélelkezett lelkünk parancsolta, és ahogyan torkunk bírta. Kéjes öröm, gyönyör volt ez, állandóan ismételtük: „Hát eljött végre ez a régóta várt óra? Megvalósult-e az a vágy, amely eddig legfeljebb álmunkban jelent meg?”

Míg korábban tétován azt találgattuk: „Tíz, húsz év múlva lesz vége a rabságunknak?” Most már tudtuk, pontosabban: éreztük, hogy vége! Mint a beszélő tanuló kisgyermek ajkára, tódultak túlcserduló érzéseink szájunkra: „Nem csak álmodunk?” – kérdeztük egymástól.

Senki sem volt erre felkészülve, senki sem gondolt ilyesmire. Megszólt a ketrecébe zárt oroszlán! És hogyan, micsoda erővel!

Fenyegető, a rendszer alapjai ellen irányuló demonstráció kellős közepébe kerültem, amelyről – ideértve a felvonulás viszonylag békés lefolyását is – korábban nem is mertem álmodni. Ez már valóban forradalom volt! Az emberek közül egyesek a villamos tetejére másztak, hogy többet lássanak, más csoportok pedig teherautókról – melyek nyilván üzemből származtak – üvöltöttek forradalmi jelszavakat. Már jó ideje álltunk az üvöltő tömegben. Egy szavalókórus-jelmondat „élettartama” kb. fél perc volt, azután következett az egy-két perces szünet, majd a Parlament felől új

jelmondat, dühkitörés hangjait vettük ki, és vettük át. Ekkor hátulról tülkölés hallatszott. A tömeg utat engedett a cammogó tempóban közeledő teherautóknak. Ezeket a szó szoros értelmében teljesen ellepték a 14-18 év közötti munkásfiatalok, akik szintén kórusban kiáltottak. Ekkor még nem tudtuk, hogy ezek a fiatalok lesznek a fegyveres felkelés hősei, és a magyar zászlós fiatalokkal megrakott száguldó tehergépkocsik a forradalom szimbólumai lesznek.

A jelszavak maguk helyett beszélnek: „Vesszen Gerő!”, „Mondjon le a Kormány!”, „Rákosinak kötelet!”, „Le a vörös csillaggal!”, „Szabad választásokat!”. A lehangosabban és legfenyegetőbbben a „Vesszen Gerő!” követelést harsogták. „Vesszen az ÁVO!” kiáltások is elhangzottak. Ezután többször elénekelték a magyar himnuszt. Olyan nagyszerű volt minden, hogy az embernek az volt a benyomása, jó volna itt maradni másnap reggelig, és figyelni az emberi indulatoknak ezt a vulkánját.

Néhány zsúfolásig megtelt teherautó egy idő múlva (kb. fél hétkor) megfordult, és a rajtuk ülők kórusban kiáltották, hogy a Rádió stúdiójához mennek (mint kiderült azzal a szándékkal, hogy kényszerítsék a Rádiót: tartson helyszíni közvetítést a tömegtüntetésről). Más teherautók viszont a Sztálin tér felé vették útirányukat azzal a céllal, hogy ledöntsék a Sztálin szobrot. „Ledöntjük a Sztálin-szobrot! Ledöntjük a Sztálin-szobrot!” – kiáltották ütemesen, kórusban. Az autók az utcákat ellepő tömeg és a nagy terhelés miatt egész lassan haladtak. Miután nem tudtuk, lesz-e még valami érdekes esemény a Parlament előtt, csatlakoztunk egy ilyen teherautóhoz, és hol leszakadva, hol felzárkózva lépésben, illetve futólépésben követtük őket, és mi is elindultunk a Sztálin tér¹⁷ felé. Az út elején csak pár százan lehettünk, de mire kiértünk, már több ezerre nőtt a létszámunk. Természetesen a Bajcsy-Zsilinszky úton szó sem volt már villamosközlekedésről, és a hangulat ekkor már egészen más volt, mint egy-két órával ezelőtt: az emberek már cselekedni akartak, részt venni a bekövetkező eseményekben. Senki sem tudta, hogy mi lesz, a tömeg vezető nélkül állott, és a pillanatnyi benyomásoknak engedelmesskedett. Minden gát leomlott, ami minket a szabadságtól elválasztott, az utca a nép birtokában volt. A megrakott teherautók egymástól kb. 50 méteres távolságban haladtak a Nagymező utcán és az Andrássy úton a Sztálin-szobor felé. A

teherautók köré csoportosultak a gyalogosok, így a szavalókórus megerősödött. Ezt az utat sohasem fogom elfelejteni. A máskor nyugodt és csendes belváros és az Andrássy út vad forradalmi kiáltásoktól és énekektől visszhangzott. A rekedtségig kiabáltuk, saját hangunktól megrészegülve: „Aki magyar velünk tart!”, „Le a Sztálin szoborral!”, „Ki az orosz csapattal!”, „Ruszkik haza!”, „Vesszen Gerő!”, „Vesszen az ÁVO!”.

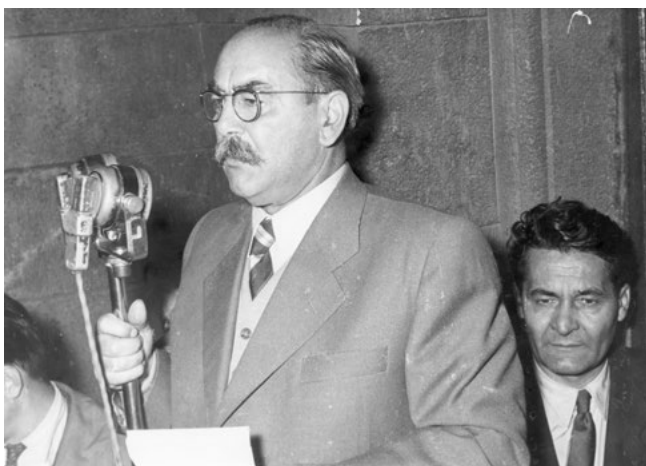
Eközben egyre többen és többen csatlakoztak a menethez. Nehéz minden mozzanatról számot adni, de az volt az érzésem, életre keltek azok a képek, amelyek a történelemkönyvekben a forradalmakról festenek.

Fél nyolckor érkezünk meg a Sztálin térre, ahol a véreskezű diktátor hatalmas szobra áll. Amíg közeledtünk feléje, visszaemlékeztem arra, hányszor vonultam el a felvonulások alkalmából e kolosszus előtt, leróva a szolga kötelező hódolatát a mindenható „Bronzisten” előtt. A keserves emlékek csak növelték a várható élmény nagyszerűségét. Ütött az utolsó órád, vén postarabló!

A szoborhoz értünk. Még magasan állt, a bölcs tanítómesterhez illő pózban. Körvonalai még mindig fenyegetően rajzolódottak ki a sötétben. Nem mi voltunk az elsők a szobornál, a korábban érkezett forradalmárok szép számú csoportja már ott gyülekezett. Az öröm, a kék és bosszú lázas delíriumában mindenki. Fiatal srácok másznak fel most hallatlan ügyességgel a szoborra. Egy palló segítségével előbb a karjára, majd a vállára. Diadalittasan figyel mindenki, amikor a hurok a nyakára és a kezére kerül. Kezdődhet is már a nagy vállalkozás, amit most már több tízezres tömeg figyel lélegzetvisszafojtva. A vontató elindul, a kötelet maga után húzza. Egy nagy roppanás, mintha a Föld indulna meg, de csak a szobor rázkódik meg iszonyatos hangerővel. Az embernek a hideg fut végig a hátán a gyönyörűségtől, és aztán – a kötél elszakad.

Más módszerhez kell folyamodni. A szobor talapzata igen szilárdan áll, célszerű volna a térdénél lánghegesztéssel meggyengíteni, azután már könnyebben menne a dolog. A hegesztőpisztoly hamar előkerül, a kék fény megvillan az éjszakában. Kicsit hosszadalmasnak ígérkezik a vállalkozás, de a proletár ifjúság néhány bátor képviselője gondoskodik eközben is szórakozásról. A szemben lévő Rózsa

¹⁷ Ma: Ötvenhatosok tere

„A népnek már Nagy Imre is kevés volt, nem beszélve Erdei Ferencről...”. A volt és későbbi miniszterelnök, 1956. október 23-án, a Parlament erkélyén. A háttérben: Erdei Ferenc. Forrás: FORTEPAN / Album023, Franz Fink, 141576-os számú fotó

Ferenc Kultúrotthon¹⁸ tetején tündöklő ormótlan vörös csillag eltávolításához kezdtek hozzá. A csillag lemezből készült, vaskerettel bíró alkotmány, amely a lemez hajlíthatósága folytán csak igen keservesen, kalapálással volt leverhető. Mindazonáltal nagy zaj közepette, részletekben, lassanként mégis csak aláhullott, minden ágának pusztulását taps és a *Himnusz* eléneklése követte.

Már negyed kilenc is elmúlhatott, amikor – most már egyszerre három kötéllel – nekiláttak a hegesztéssel meggyöngített Sztálin-szobor ledöntésének. Kínos meglepetésként hatott, amikor a kísérlet ismét sikertelenül végződött. Újabb hegesztés indult meg, a tömeg már kezdett türelmetlen lenni, és egyre sűrűbben lehetett hallani az általános sztrájkra való felhívás jelszavát.

A tömegben mesélik, hogy nyolckor Gerő a rádióban provokatív hangú beszédet mondott. Pimasz hangon kijelentette, hogy nem fogják eltérni a sovinszta uszítást, és hogy az ifjúságot félrevezették.¹⁹

Sajnos eközben egyre hidegebb lett, én pedig kabát nélkül jöttem el a felvonulásra, mert igazán nem tudhattam, hogy idáig jutunk el este nyolc óráig. Éppen ezért barátaimmal úgy határoztunk, hogy háromnegyed kilencig várunk és utána hazamegyünk, bármi is történjék. A kötelek azonban a harmadik kísérletnél is elszakadtak, hiába, az öreg Sztálin halálában is épp oly kemény és makacs maradt, mint volt életében. Így hát a fő attrakció nem várva be, távoztunk a térről, pedig bizony a szobor zuhanásának felemelő pillanatát nem pótolhatja semmi sem. Amint később hallottam, fél tíz körül végre mégis siker koronázta a szobordöntők erőfeszítését, a zsarnokság szobra ledőlt és azt az ujjongó tömeg traktorral a város közepéig vontatta be.

Hazafelé menet eleinte kicsit nyugodtabbnak tűnt minden, de már az Oktogonnál száguldó teherautókkal találkoztunk. „Vesszen Gerő!” – halljuk egy pillanatra, és egy perccel később már az *Irodalmi Újság* rendkívüli számát²⁰ olvashatjuk a magyar forradalomról.

A 6-os villamoson már más eseményekről beszélnek lázasan. A Parlament előtt, miután elmentünk onnan, a néptömeg erélyesen követelte, hogy Nagy Imre jöjjön oda és tartson beszédet. A kívánság végre teljesült. Nagy elkezdte: „Eltársak!” A közönség tiltakozva zúgott. Harmadszorra végre így kezdte: „Barátaim!” Erre hagyták beszélni. De még ezután is többször elhallgattatták, hiába, a népnek már Nagy Imre is kevés volt, nem beszélve Erdei Ferencről és néhány más elvtársról, akik egy pillanatra sem jutottak szóhoz.

A Rádió stúdiójánál viszont eldördültek az első fegyverek. Az ott összegyűlt tömeg állítólag megostromolta a bejáratot, miután az általa beküldött delegáció nem tért vissza, és erre az ÁVH-s őrség a fegyverét használta. A gaztett híre azonnal elterjedt a városban.

¹⁸ Később: a Magyar Építőipari Munkások Országos Szövetsége (MÉMOSZ) székháza, ma Liget Center irodaház.

¹⁹ A belgrádi tárgyalásokról hazatérő Gerő Ernő, az MDP első titkára rádióbeszédének vonatkozó részlete így hangzott: „...amikor fennen hirdetjük, hogy hazafiak vagyunk, egyben határozottan leszögezzük azt is, hogy nem vagyunk nacionalisták, sőt! Következetes harcot folytatunk a sovinizmus, az antiszemitizmus és minden egyéb reakció, népgyűlölő, embertelen irányzat és nézet ellen. Ezért elítéljük azokat, akik ifjúságunk körében a sovinizmus mételyét igyekeznek terjeszteni, s a demokratikus szabadságot, amelyet államunk a dolgozó népnek biztosít, nacionalista jellegű tüntetésre használták fel. Pártunk vezetését azonban ez a tüntetés sem ingatja meg abban az elhatározásában, hogy tovább haladjon a szocialista demokratizmus fejlesztése útján.” In: Gerő Ernő: Rádióbeszéd. *História*, 1988. június, 4-5.

²⁰ A Magyar Írók Szövetsége 1950 novemberében indult havilapja, melynek utolsó itthoni száma 1956. november 2-án jelent meg. Az október 23-ai különszám a magyar írók kiáltványát közölte. 1957. március 15-étől Londonban, majd Párizsban az egyik legfontosabb emigráns lapként jelent meg.

Ilyen hírekkel érkeztünk haza tíz óra után. A tegnapi és mai napra érdemes volt várni tizenegy évig. De mit fog szólni mindehhez a kormány?

Hazaérkezve az egész házat felbolydulva találtam. Apám, továbbá Őszi bácsi és Ica (apám testvéröccse és felesége Csehszlovákiából)²¹ éppen akkor érkeztek haza az Erkel Színházból, és ottani élményeikről számoltak be. Őszi bácsi első magyarországi látogatása volt ez azóta, hogy valamikor 1948-ban hároméves orosz hadifogság után Magyarországra érkezett és bennünket meglátogatott. Utána visszaindult az időközben újra Csehszlovákiának visszaadott szűkebb hazájába, Észak-Komáromba, de ott már nem kapott állást, még szerencséje volt, hogy Naszvadon (az érsekújvári járásban) körzeti orvosi kinevezést kapott. Miután jóval negyvenen felül nőülésre adta a fejét, ide vitte újvári feleségét, és itt élt azóta két kisfiával, akik közül az egyikben keresztfiamat tisztelhettem. Személyes találkozásra a rokonokkal 1948 után gondolni sem lehetett. A vasfüggöny nemcsak Nyugat felé ereszkedett le a határon, hanem az északi szomszédal is megszakadt az érintkezés lehetősége. Amikor 1951-ben apai nagyanyám – akit 1945 után lányával és vejével a csehszlovák hatóságok Magyarországra telepítettek át – Bátaszéken meghalt, Őszi bácsi nem kapott engedélyt arra, hogy édesanyja temetésére odautazhasson.

Most hát itt voltak, gyanútlanul jöttek, két sportesemény ürügyén, a nagy sportdrukker, aki számára a sportszeretet egyszerre volt a hivatásából adódó elkötelezettség, vonzalom az akkor még nemes és tiszta vetélkedés iránt és a nemzeti öntudat forrása. Egy-egy végigizgult sportesemény után a magyar győzelem hetekre szóló lelki táplálék volt számára, az a táplálék azonban, amit a következő napok nyújtottak, nem hetekre szólt, és bőven kárpótolta a látogatás ürügyül szolgáló, október 28-ra tervezett magyar-svéd futballmeccs elmaradásáért.

Október 23-án a *Traviata* szerepelt az Erkel Színház műsorán. Az előadást Ferencsik János²² vezényelte. A karmester felállt a pódiumra, meghajolt, majd a zenekar felé fordult – és ekkor szokatlan dolog történt. A karmester intésére az egész zenekar felállt. A néma csend pillanatai után a karmester kinyújtotta karját, és a *Traviata* előjátéka helyett a *Himnusz* hangjai csendültek fel. A közönség felállva hallgatta. Megkezdődött az operaelőadás. Az egyik énekes színrelépésénél a zenét váratlanul tapsvihar hangos közbeszólások akasztják meg „Miért tapsolnak és éljeneznek?” – kérdezi apám a szomszédjától. „Hát nem tudják? Ez az énekes első fellépése azóta, hogy a börtönből kiszabadult.” Emelkedett hangulatban ért véget az első felvonás.

Szünet után a közönség újból elfoglalja a helyét a nézőtéren. Ami azonban a színpadon ezután következik, az nem a *Traviata* második felvonása. Féltucatnyi csapzott hajú fiatalember lép fel a színpadra, az egyik kezében tépett nemzetiszínű zászló. „Maguk itt szórakoznak, amikor az utcán magyarok vére folyik?” Pillanatok alatt teljes zűrzavar a nézőtéren. Az emberek a ruhatárhoz és a kijárat felé tódulnak. Vége az előadásnak. Tumultus a buszmegállónál, az utazás alatt többször is puskaropogás hallatszott.

Eddig a családtagok beszámolója. Én a saját élményeimet éjfélig meséltem.

Az eredeti megjelenés helye: Halzl József: *1956-os napló*. Budapest. Rákóczi Szövetség, 2006, 12–32.

²¹ Halzl József családja apai ágról a felvidéki Szencről származott.

²² Ferencsik János (1907–1984): karmester. 1957 és 1973, majd 1978 és 1984 között az Operaház főzeneigazgatója.

Szeredi Pál

Előkészületek a Magyar Írók Szövetsége 1981. december 12–13-án megtartott közgyűlésére

Az 1945 utáni magyar történelem, az 1989–1990-ben lezajlott rendszerváltás megismeréséhez nélkülözhetetlen forrást jelent a magyar író-társadalom, a kulturális élet egyik legfontosabb intézménye, a Magyar Írók Szövetsége történetjének felderítése. Az Írószövetség karakteres szervezet volt a nemzet forradalmi, reformista, ellenzéki törekvéseinek megjelenítésében. Legendáriummá vált az írók lázadása az 1956-os népfelkelést és szabadságharcot megelőző szellemi ellenállásban, majd a felkelés leverését követő utóvédharcokban.¹ Közismertek az 1986-os írószövetségi közgyűlésen történtek, amikor az értelmiség lázadása roppantotta meg az addigi merev kultúrpolitikai rendszer falait.² Kevésbé ismertek viszont az Írószövetség 1981. december 12–13-án megtartott közgyűlésének eseményei, pedig akkor mind a Szövetség, mind a magyar értelmiségi társadalom életében mérföldkőnek számító változások zajlottak le.

2020 őszén megjelent a közgyűlés teljes jegyzőkönyve,³ illetve a közgyűlést előkészítő írószövetségi választmányi ülések jegyzőkönyvei,⁴ így a nyilvánosság előtt zajló események már megismerhetők.

Ugyanakkor a zaklatott előkészületek számos irata még feltáratlan. Az általunk közlésre kerülő dokumentum 1981 szeptemberében készült, a közgyűlésre készülődő írószövetségi vezetők megbízásából. Akkor Dobozy Imre⁵ volt a Szövetség elnöke, Garai Gábor⁶ a főtítkára. Az úgynevezett „szűk titkárság” – mely az írószövetségi apparátus vezetőiből állt –, érzékelve a lázongó író-társadalmon belüli feszültséget, úgy döntött, az előkészületek során megbízta Fodor András⁷ – aki osztatlan népszerűségnek örvendett az írók körében –, hogy beszélgesse el a hangadó írókkal, törekvéseik, a közgyűléssel kapcsolatos elvárásaik feltérképezésére. A konzultációval azt kívánták elérni, hogy a közgyűlésen majdan elhangzó felvetésekre előzetesen fel tudjanak készülni.

Az Írószövetség közgyűléseit ötvenként tartották, az esedékes tanácskozást 1981 májusában kellett volna megrendezni. Összehívása azonban az állampárt döntése alapján húzódott, mert féltő volt, hogy a közgyűlésen olyan kérdések merülnek fel, melyek felvetése nem volt kívánatos a nyilvánosság előtt.

¹ Pomogáts Béla: 1956 – írószövetség és forradalom. Személyes tükörben. *Kisebbségkutatás*, 2016/4 (október–december), 9–30.; Standeisky Éva: Az Írószövetség 1956-ban. *Alföld*, 2007. március, 39–46.

² *A másik Magyarország hangja. Dokumentumok az Írószövetség 1986-os közgyűléséről*. Szerk. Kiss Gy. Csaba – Szilcz Eszter. Lakitelek, Antológia, RETÖRKI Könyvek 16., 2016.

³ *Jegyzőkönyv a Magyar Írók Szövetsége 1981. december 12–13-i közgyűléséről*. Szerk. és a bevezető tanulmányt írta Szeredi Pál. Pilisszentkereszt, Barangoló, 2020.

⁴ *A Magyar Írók Szövetsége 1981 őszi választmányi üléseinek jegyzőkönyvei*. Szerk. Szeredi Pál. Pilisszentkereszt, Praesidium, 2020.

⁵ Dobozy Imre (1917–1982): író. 1959 és 1973 között a Magyar Írók Szövetségének főtítkára, majd 1975 és 1981 között elnöke.

⁶ Garai Gábor (1929–1987): költő, író. 1964–1968 között a Magyar Írószövetség titkára, 1972–1976 között főtítkár-helyettese, majd 1976-tól a főtítkára volt.

⁷ Fodor András (1929–1997): költő. 1957-től szabadfoglalkozású író. 1958-ban kiadott második kötetét politikai jellegű bíráló érte, emiatt 2-3 évre újra kiszorult az irodalmi életből. 1959-től az Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központjának főmunkatársa, az *Új Könyvek* című időszaki kiadvány alapító szerkesztője. 1973-tól a kaposvári *Somogy* című folyóirat rovatvezetője, 1983-tól a *Kortárs* szerkesztője, a Magyar Írók Szövetsége költészeti szakosztályának a vezetője. 1981–1986 között az Magyar Írók Szövetsége alelnöke volt.

Számos belső és külső válság nehezítette az állampárti és kulturális vezetés helyzetét 1981 tavaszán. Ronald Reagan 1980-as amerikai elnökké választásával kiújult a két világrendszer közötti hidegháborús feszültség. Reagan elnök keményvonalas politikát folytatott a Szovjetunió ellen, térdre akarta kényszeríteni a kommunista rendszert. Az általa gerjesztett fegyverkezési verseny az ortodox szovjet vezetést kilátástalan helyzetbe sodorta, a Szovjetunió képtelen volt anyagilag finanszírozni a növekvő katonai kiadásokat. A szorult helyzetben egyre szigorúbb feltételekkel kellett szembenézniük a szocialista tábor tagjainak, kiszámíthatatlanná váltak a kommunista nagyhatalom lépései. Tovább rontotta a helyzetet, hogy Lengyelországban, 1980 augusztusában sztrájkok törtek ki az északi tengerparton fekvő hajógyárakban, megalakult a Szolidaritás elnevezésű független szakszervezeti tömörülés, a lengyel állampárt tárgyalásokra kényszerült a munkások szervezetével. Lengyelországban forrpontig hevültek az indulatok, tartani lehetett egy az 1968-as csehszlovákiai válsághoz hasonló helyzettől, a szocialista országok újabb fegyveres beavatkozásától.

A hazai állapotok is bizonytalanná váltak. Magyarország gazdaságát válságos helyzetbe hozta az 1970-es évek végi olajválság, a Kádár-korszak vívmányának tekinthető folyamatos életszínvonal-emelkedés megtorpant. A rendszer gazdasági és társadalmi ellentmondásai egyre nyilvánvalóbbá váltak. A tehetetlen politikai vezetéssel szemben megszerveződött – elsősorban a budapesti értelmiségiek által – a rendszerkritikusok csoportjából kiváló rendszerellenzék, mely illegális kiadványokkal, rendezvényekkel már a szocialista társadalmi forma alapjait, létjogosultságát támadta. Különösen érzékenyen érintette a politikai vezetést, hogy az értelmiségi ifjúság körében az ellenzéki gondolkodás táptalajra talált, a rendszerellenzék törzsét már a szocializmusban szocializálódó ifjúság képezte. Riasztó jele volt ennek a F fiatal Írók József Attila Köre (FIJAK) által 1980 októberében Szentendrére szervezett tanácskozáson elhangzott néhány gondolat.⁸ A FIJAK tagjai nyíltan bírálták a szocializmus torz gazdasági

„Osztatlan népszerűségnek örvendett az írók körében.”
Fodor András költő 1983-ban. Forrás: Vahl Ottó. (Szép versek, 1983. Szerk. Bata Imre. Budapest, Magvető, 1984. 19. számú kép.)

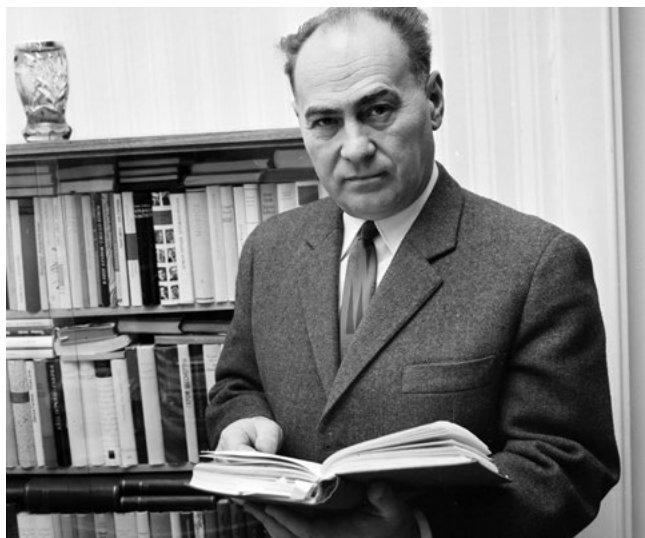
és társadalmi rendszerét, irányításpolitikáját, még az érinthetetlennek számító Kádár János főtitkárt is.

Az Írószövetséghez tartozó fiatal írók lázadása, önálló, független szervezet alakítására, saját könyvkiadó és folyóirat alapítására, működésüknek a politikai irányítástól való elszakítására tett kísérlete megrémítette és egyben meg is keményítette a kultúrpolitikai vezetést és az Írószövetség irányítóit. 1981 tavaszán betiltották a FIJAK működését,⁹ amely mélyreható ellenállást váltott ki az írói társadalomban, és merőben szokatlan módon a Szövetség vezetése által hozott döntés visszavonását eredményezte.¹⁰ A presztízsvesztes mellett a Szövetség tagjainak egyre élesebb kritikájával is szembe kellett néznie az Írószövetség vezetésének, miközben zajlott a Művelődési Minisztériumot irányító Pozsgay

⁸ *Jegyzőkönyv a F fiatal Írók József Attila Körének 1980. október 30–31-i tanácskozásáról.* Szerk. Szeredi Pál. Pilisszentkereszt, Drop-Link Bt., 2020.

⁹ A betiltásról az Írószövetség 1981. március 23-i titkársági ülése döntött. In: *Az Írószövetség titkársága 1981. március 23-i ülésének jegyzőkönyve.* RETÖRKI Archívum, Írószövetségi anyagok, Titkársági dokumentumok, 72/1. ő. e.

¹⁰ A tiltó határozat visszavonásáról az Írószövetség választmányának 1981. július 9-i ülése döntött. In: *Az Írószövetség választmánya 1981. július 9-i ülésének jegyzőkönyve.* RETÖRKI Archívum, Írószövetségi anyagok, Titkársági dokumentumok, 72/1. ő. e.

Dobozy Imre 1968-ban. Forrás: FORTEPAN / Hunyady József, 106402-es sz. fotó

Imre és a párt kulturális apparátusát kötőféken tartó Aczél György közötti érdekharc.¹¹

Fodor András 1981 júliusában, Jovánovics Miklóssal¹² egyetemben, megválasztották a Szövetség titkárává. A nyár végére nyilvánvalóvá vált, hogy a közgyűlés összehívása nem halasztható tovább, az előkészületek célegyenesbe fordultak. Fodor András és Csák Gyula,¹³ a Szövetség másik titkára megbízást kapott a Szövetség titkárságától, hogy a legfontosabb kritikai kérdésekről konzultáljanak a Szövetség tagjaival. Fodor és Csák Gyula az egyeztetés során feltették a kérdést az általuk kiválasztott írótaiknak, hogy milyen problémákat látnak az Írószövetség működésében, melyek azok a területek, amelyek leginkább foglalkoztatják őket, véleményük szerint hogyan lehetne változtatni az Írószövetség társadalmi szerepén, továbbá hogy magától a közgyűléstől mit kívánnak az írók. 30–40 írótaikkal beszélgettek el. A megkérdezettek összetétele reprezentálta a különböző csoportokat, megszólították a párttagsággal rendelkező kommunista írókat, a nemzetépítő demokrata csoporthoz tartozókat, a polgári értékeket vallókat és a fiatal radikális írócsoport tagjait is.

Fodor a beszélgetés tapasztalatait egy dokumentumban foglalta össze, melyet átadott Dobozy Imrének. A feljegyzést egyetlen testület sem tárgyalta

meg, azt Dobozy Imre a saját elnöki beszámolójához használta fel. A Fodor András által készített összefoglaló érzékletesen bemutatja, mik foglalkoztatták leginkább az írótaadalom tagjait 1981 kora őszen. A dokumentumban felvetett gondolatok számos elemét felhasználták az Írószövetség vezetői a közgyűlés előkészülete során, de gyanítható, hogy a minisztériumi és pártapparátusi illetékesek is megismerték, és annak alapján készültek fel a közgyűlésen várható összecsapásokra.

Az 1981. december 12–13-án megtartott közgyűlés végül rendezetten lezajlott, annak ellenére, hogy számos kisebb-nagyobb konfliktusra sor került. Még az sem okozott nagyobb zavart, hogy a közgyűlés második napjára virradóan hirdették ki Lengyelországban a szükségállapotot. A vezetőségválasztás eredménye a nemzetépítő demokraták elsőpró sikerét hozta, Fekete Gyula személyében alelnököt adtak a Szövetségnek, Nagy Gáspár került az egyik titkár funkcióba, a 18 fős elnökségbe bekerült Béládi Miklós, Cseres Tibor, Csoóri Sándor, Csurka István és Domokos Mátyás. Az Írószövetség elnöke Hubay Miklós, a másik alelnök Fodor András lett. Figyelmet érdemel, hogy sem az elnök, sem az alelnökök nem voltak tagjai az állampártnak. A választmány megválasztása során kikerültek a régi választmányból olyan rendszerhű személyek, mint például Gyurkó László, Király István, Koczkás Sándor, Nagy Péter, Pándi Pál és Szabolcsi Miklós. Mind a Szövetség vezetése, mind a választmány jelentősen megfiatalodott.

Elmondható, hogy az 1981. decemberi írószövetségi közgyűlés kezdete lett egy erjedési folyamatnak, melynek eredményeként megerősödtek a rendszerkritikus erők, felgyorsultak a rendszerváltoztatást előidéző társadalmi folyamatok.

A közölt dokumentum az Írószövetség archívumában található. Az Írószövetség archívumának dokumentumai 2019 őszen kerültek a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archívumhoz (RETÖRKI). A nehezen áttekinthető anyag első körű rendezését a RETÖRKI Archívumában elvégezték, a hatalmas anyag szakszerű felmérése, pontosítása folyamatban van.

¹¹ Az Írószövetség felügyeletét a Művelődési Minisztérium látta el, természetesen a pártapparátus kulturális osztályával közösen. A Minisztériumot Tóth Dezső miniszter-helyettes, a pártapparátust Agárdi Péter politikai munkatárs képviselte a Szövetség testületi ülésein. A nemzetépítő demokratákkal szimpatizáló Pozsgay és a polgári csoportokkal kiegyensúlyozottabb kapcsolatot ápoló Aczél György közötti szemléleti különbségek a két apparátust képviselők nem egyszer ellentétes megnyilatkozásaiban is tetten érhetőek voltak.

¹² Jovánovics Miklós (1932–2002): újságíró, kritikus. 1957–1964 között az *Élet és Irodalom* munkatársa, 1964–1968 között szerkesztője, 1974–1986 között főszerkesztője volt. 1968–1974 között az *Új Írás* főszerkesztőjeként dolgozott. 1981–1986 között a Magyar Írószövetség főtitkára volt.

¹³ Csák Gyula (1930): író. 1974 és 1983 között az Írószövetség külügyi titkára.

Fodor András

Jelentés az egyéni elbeszélgetésekről¹⁴

(1981. IX. 6–14.)

Szigorúan bizalmas

1.

Az eszmék hiánya miatt nincs a személyiségeknek rangja. Csoórral lehet vitatkozni, de elveit tehetségesen és tisztességesen képviseli. Alig vannak már hozzá hasonlók, vigyázni kellene rájuk.¹⁵

A közismert anyagi kiszolgáltatottság miatt is össze vannak keverve a műfajok. A szellemi élet nem óv meg a bővli ellen. Szabad teret kap mindegyik művészeti ágban a hülyéskedés, a felelőtlenység, a lilaság.¹⁶

A pedagógia sivár helyzete következtében az ifjúságban igazi érdeklődés nem ébred. A rossz oktatási rendszer csak a pontgyűjtést szorgalmazza. Csoda-e, ha az ifjoknak fogalmuk sincs, hol van az ország közepe, hogy igazi kultúra híján sötétek, mint az éjszaka?¹⁷

Az írói gondokat nem lehet mindettől elválasztani. Mit ér a látszatra bármilyen szép ház, ha nem vagyunk otthon benne?

2.

A közgyűlésen elsősorban gyakorlati dolgokról kell beszélni.

A külkapcsolatok fejlesztésénél fontos a PEN és az Írószövetség összhangja. Fontos, hogy a napidíjainkat emeljék fel végre tisztességes szintre.¹⁸ Kicsinyes és megalázó arra számítani, hogy majd a másik fél fizet.

Szervezeti életünk javítására szolgálnának a más művészeti ágakkal való jobb kapcsolatok. (Színházművészeti Szövetség, MUOSZ¹⁹) Különösen a sajtóval való jobb együttműködést kellene megteremteni. Az újságíró jól keres, az író nem. Támogatni kellene például a tárcanovella műfaját.

Több, folyamatos jellegű pályázatra lenne szükség, esetleg kiadókkal karöltve, viszonylag állandó irodalmi zsűrivel.

¹⁴ A dokumentum megtalálható: RETÖRKI Archívum, Magyar Írószövetség iratai, Titkárság, 51. doboz 2. ő. e.

¹⁵ Csoóri Sándor a nemzetépítő demokrata csoport vezető képviselőjének számított, Illyés Gyula a népi írók között őt tekintette utódjának. Csoóri azonban már egy új generáció reprezentánsa. Míg Illyés a politikusokkal, Aczéllal, Kádárral fenntartott személyes kapcsolatai révén próbálta a nemzetépítő demokraták törekvéseit érvényesíteni, addig Csoóri a nyilvánosságban, tanulmányokban, esszéiben fogalmazta meg politikai felfogását és a csoport követeléseit. Aczél soha nem tudott olyan kapcsolatot kialakítani vele, mint Illyéssel. Csoóri személyét tartózkodással fogadta a politikai vezetés, olyan radikalizmust látott benne, melytől tartott. Személyét megkerülni azonban hazai tekintélye, nemzetközi elismertsége és Illyés támogatása révén sem lehetett. A Fodor által közvetített vélemény érzékletes üzenet volt a politikai vezetésnek Csoóri elfogadottságáról és támogatottságáról.

¹⁶ A hetvenes években egyre inkább beszivárgott Magyarországra is a nyugati dekadencia, a szélsőséges *avantgarde* műfajainak alkotói termése. Főként a fiatalok körében vált népszerűvé; az irodalomban, de különösen a könnyűzenében teret nyertek a vad kísérletezések.

¹⁷ A túlzó megfogalmazás mögött részben generációs ellentét, illetve az értékátrendeződés megértésének hiánya is meghúzódik.

¹⁸ Az íróársadalom legfontosabb problémája anyagi természetű volt. Úgy érezték, tisztességes munkájukért nem kapnak kellő megbecsülést, a honorárium- és adórendezést tekintették a legfontosabb kérdésnek.

¹⁹ Magyar Újságírók Országos Szövetsége.

Inkább adjanak több pénzt, kevesebb díjat!²⁰

Sok az anyagi nyomorban élő író!²¹

Kezdeményezni kellene, hogy a könyvkiadásban az elfektetéssel egyidejűleg nőjön a honorárium, évente 5%-[k]al, vagy a kézirat elfogadásakor a Művészeti (Irodalmi) Alap fizesse ki a teljes honoráriumot.²²

Az Írószövetségnek befolyásolnia kellene a tankönyvkiadást. Az általános és a középiskolai oktatásban a magyar irodalom jelenléte siralmas.

Az irodalmi folyóiratokkal, irodalmat közlő lapokkal is jobb kapcsolatot kellene létesíteni. Öt éven át új és új pályázatokkal kellene például a novella-irodalom helyzetén lendíteni. Szatirikus, paradosztikus műfajokban is hasznosak lennének ilyen pályázatok.

Rendkívüli módon hiányzik az esszé. Szükség volna 30–40 flekkes esszét közlő folyóiraatra.²³

Kell szólni a lakásügyről, a fiatalok elhelyezkedésének gondjáról. Itt kezdődnek az olyan elvi problémák, mely miatt jogos a pesszimizmus.²⁴

3.

A maga részéről az Írószövetségnek semmi hasznát nem látja. Azontúl, hogy meghívókat kap, semmiben sem érzi a Szövetséghez tartozást. Egyetlen egyszer utaztatták, 1962-ben, akkor is saját költségére. A húsz éves írói munkásságát degradáló döntésben (átrakták I/A kategóriából I/B-be) viszont tudja, hogy a Minisztérium és az Írószövetség egyaránt benne volt, mint ahogy a Megyei Könyvtárakban azt is visszamondták neki, hogyan ócsárolták munkásságát a Szövetség ott járt illetékesei. SZOT-díjra hiába terjesztik föl, soha nem javasolják a Bajza utcában.²⁵

²⁰ A József Attila-díjjal járó pénzjutalom 25 ezer forint volt, míg az akkoriban népszerű Rubik-kocka összeállítására rendezett verseny első helyezetteje 30 ezer forint díjban részesült. A közgyűlésen is előkerült, hogy az írói díjak, jutalmak összege messze elmarad más területek elismerésének anyagi honorálásától.

²¹ A hetvenes évek elejéről néhány éves írói jövedelem példaként. Az élvonalosok: Berkesi András 1 727 000, Németh László 1 027 000, Illyés Gyula 955 000, Passuth László 829 000, Juhász Ferenc 621 000, Lukács György 508 000, Déry Tibor 482 000, Örkény István 470 000, Moldova György 325 000, Csurka István 314 000 forint. A 300 000 és 100 000 forint/év sávba esett még Devecseri Gábor, Hernádi Gyula, Karinthy Ferenc, Mándy Iván, Szabó Magda, Ungvári Tamás, Weöres Sándor, Zelk Zoltán. Ellenpéldaként néhány további jövedelem: Pilinszky János 95 625, Ottlik Géza 53 528, Nemes Nagy Ágnes 39 815, Petri György pedig 10 772 forintot kapott ugyanekkor. Az özvegyi jogon járó jogdíjak sem verdesték a csillagokat, Tersánszky Józsi Jenő özvegye például 1971-ben 125 201 forintot kapott férje művei után. Az összehasonlítás végett 1971-ben a magyarországi havi átlagkereset 2325, 1981-ben 4364 forint volt. Kétségtelen, hogy a fiatal írók, illetve a kevés megjelent művel rendelkező alkotók helyzete valóban nehéz volt, ám az is tény, hogy a népszerű és tehetséges szerzők magas jövedelemhez jutottak. Az adatok forrása: Veres András: *Írók pórázon. A Kiadói Főigazgatóság irataiból, 1961–1970*. Budapest, MTA ITI, 1992.

²² Bár a legtöbb panasz a honoráriumok mértékére vonatkozott, végül az írók díjazásáról nem született új döntés, a szellemi tevékenység adózási rendjéről viszont igen. A Minisztertanács 1981. (XI. 19.) számú rendelete a szellemi tevékenységet folytatók jövedelemadójáról. *Művelődési Közlöny*, 1982/1, 23.

²³ Az Írószövetségnek hivatalosan nem volt lapja. Bár a *Kortárs* fejlécében ott szerepelt a Szövetség neve, a folyóiratot a Lapkiadó Vállalat jelentette meg.

²⁴ A fiatal írók megoldatlan lakáshelyzete nem különbözött korosztályuk hasonló problémájától. Magyarországon az 1980-as évek elején 32 irodalmi sajtótermék jelent meg, ám az Írószövetség taglétszáma 537 fő volt. A megannyi lap sem tudta foglalkoztatni az alkotók jelentős részét, így folyamatos jövedelme sokuknak nem volt.

²⁵ A Bajza utca az Írószövetség központját jelentette, azaz a Szövetség vezetőségét. Az egyéni sérelem sokszor hangsúlyosabbnak bizonyult a közösség problémáinál.

Ha már jót nem csinál az Írószövetség, legalább rosszat ne tegyen. Legalább érdekvédelmi szervezet legyen.²⁶ Ehhez eleve más légkör kívánatos, másfajta vezetési stílus, hogy a pályatársak szakmai közössége valósuljon meg, ne pedig az, amit általános panaszként tapasztalni. – HOGY AZ ÍRÓNAK ÍRÓ A FARKASA.

4.

A Szövetség egész szervezete olyan, hogy az írók nem érzik jól benne magukat. Minimális anyagi potenciálja miatt önálló hatásköre is minimális. Más országokéhoz képest mesterségesen kiskorúsítottnak érezzük a Magyar Írók Szövetségét, amelyben utaztatások, protokollfeladatok megoldásán kívül alig van egyéb működés.

Furcsa érvelés az, hogy az ifjak olyat követelnek, ami nekünk sincs.²⁷ Át kell venni az ő programjuk jogos követeléseit.

Húszegynéhány év óta rendezetlen az Írószövetség státusza. Meddig tart még ez a szankcionált rossz helyzet.²⁸

Ami a honoráriumot illeti, ez szorosan összefügg az írók megbecsülésének problémájával. Más országokhoz, más munkaterületekhez képest is gyalázatos az írók alárendeltsége. Az illusztrátor például több pénzt kap, mint maga a szerző, a verset jól-rosszul leblattoló előadóművész mindenkor többet, mint maga a költő.

5.

Ha marad a mostani szituáció, a közgyűlésnek nincs értelme. A Szövetség huszonkét-éves működése bizonyítja, nem is akarták, hogy igazán szava, hatásköre legyen. Még a díjakat sem tudják házon belül eldönteni. Van olyan köztisztelőben álló író, aki évek óta a szövetségi lista élén áll, de a választmány megszavazott, továbbadott javaslatát következetesen megvétőzzák felülről. Amíg a mostani szubjektivista, voluntarista kulturális politika folyik, amíg a döntés a mindenkori kifutófiúk végrehajtói ügykörébe inkább tartozik, mint az állítólag önálló művészi szövetség jogkörébe, mi jobbat lehet várni? Dobozy, Garai belerokkantak a vezetői munkába. A külügyi feladatokat végzik, a költői, műfordítói szakosztályban pislog valami, ez a maximum. A kulturális költségvetést pedig tovább faragják. Írói honoráriumkeretre nincs húszmillió, de az elsőfilmes újonc kísérletezésére bármikor...²⁹

6.

Kell foglalkozni a fiatal írók dolgával, méghozzá úgy, hogy föltétlen a tehetségeseket támogassuk. A minőség elve ne generációs alapon érvényesüljön. Olyan szelekciót kell érvényesíteni, hogy a hatalom a

²⁶ Az íróknak nem volt szakszervezetük. A FIJAK által elképzelt önálló írószervezet tulajdonképpen egy szakszervezeti feladatokat is ellátó szerveződés lett volna, amely a lengyelországi események fényében különösen irritálta a politikai vezetést.

²⁷ Dobozy Imre használta ezt az érvet az egyik titkársági ülésen, amelyet Fekete Gyula az alábbi történetbe foglalva figurázott ki az 1981. március 23-i választmányi ülésen: „A gyerek kap egy felhívást arra, hogy írjon a Jézuskának egy levelet, írja meg a levélben minden kívánságát három vagy harminchárom pontban. S ez a levél az apja kezébe kerül, az apa pedig előveszi a gyereket: Te bűdös kölyök, neked villanyvonat kell? Hát volt nekem valaha is villanyvonatom? Nekem sem volt villanyvonatom, pedig mindig szerettem volna egyet. Honnan vegyek neked villanyvonatot?” Az 1981. március 23-i választmányi ülés jegyzőkönyve...

²⁸ A megjegyzés az 1957 januárjában betiltott Írószövetség állapotára utalt. Sokak véleménye szerint a politika még 1981-ben is tartott az íróktól, s ezért ezt a művészeti szervezetet állandó politikai felügyelet alatt tartotta, korlátozta önállóságát.

²⁹ A passzív visszavonulás valóban sok íróra jellemző volt, ám ekkor már az aktív, változást akarók tábora volt túlsúlyban. Fodor hitelesen rögzítette az egyes véleményeket, nem szelektált, ezért valós képet nyújtott az írók általában vett hangulatáról, melyben erősen jelen volt a depresszió is.

valóban tehetségesek, s ne az önjelölt manipulátorok kezébe kerüljön.³⁰ Szabad vitákban derüljön ki a reális értékrend. Ha van sok színezetet hordozó, felelős választmány, az válassza meg önmagából a titkárságot.³¹ Legalább ebben legyen a választás demokratikus. Olyan Titkárság létesüljön, mely vitás huzavonák során keresztül tudja vinni akarátát.

Az író az alig működő szakosztályokban, az esélytelen vezetés körében védelmet nem talál. Védelmet csak Aczélnál, vagy Pozsgaynál lehet keresni. Legyenek hát olyan szakmai képviselőink, akik nem dróton rángatható eszközök csupán. Az irodalmi élet ne legyen a pótcselekvések melegágya.

Az Írószövetség morális súlyát a közép- és idősebbeknek s az idősebbeknek is dúsítani kellene olyan módon, hogy jobban kiállnak rangjuk becsületéért. Választmány tagjává lehetőleg csak olyanokat jelöljenek, akik vállalják a részvételt, akik tájékozódnak az általuk mulasztott ismeretekben is. Minden vidéki írócsoport teljes jogúan képviselve legyen a választmányban.

7.

A költői és műfordítói szakosztály munkáján túl, esetenkénti utaztatásokon, autókiutaztatásokon kívül tulajdonképpen mi csinált a Magyar Írók Szövetsége? Képtelenség, hogy miközben leromlottak a politikai feltételek, se bel- se külpolitikai kihívásokra nem válaszol. Csak negatív akcióprogramja van, lehetőleg semmit nem csinálni, mindent elodázni, a bizonytalan jövőbe tolni. Ennek katasztrofális következményei lesznek. A hidegháborús erjedésben, a szomszéd országok magyarságának helyzetére vonatkozóan semmi érvényes megoldási kísérlettel nem állunk elő.³² A stabilitás attól nem marad fenn, hogy állandóan mondogatjuk: mi rendben vagyunk.

Kulturális politikánkban mindez a tehetetlenség fokozottabban érvényesül, révén az irányítás egyetlen bevált formája a paternalista személyi politika. A gazdasági életben kemény törvényszerűségek uralkodnak, a kulturális politikát viszont lehetne szabadabban csinálni. Sőt most kellene, lehetne energiákat felszabadítani, hogy a magyar társadalomnak, kivált az értelmiségnek, jobb közérzete legyen. Innovációs képességeket csak úgy lehet felszabadítani, ha az értelmiség úgy érzi, szükség van rá, a végzett munkáját értékelik. Ehelyett olykor ötletszerű, személyi kapcsolatokra épülő döntésekkel, átszervezésekkel bomlasztják az alkotó értelmiség önérzetét. Nem indokolatlan arisztokratizmus, mimózaság erről szólni, hiszen az oktatás, a szellemi infrastruktúra, a gazdasági szférák kölcsönösen összefüggnek.

Az Írószövetségben szellemiség, politikai morál, írói, nemzeti hitel szabja meg, kik a vezetők. Legalább a Titkárság legyen ilyen, ha már a választmány fluktuáló, nehézkes működésével nem tölti be igazán a rábízott funkciót. A Választmányt körültekintőbben állítsák össze, legyenek benne a különböző irányzatok vezető

³⁰ A FIJAK javaslatában sokan a rendszerellenzék fellépését sejtették, pedig pusztán egy sajátos, a nemzedékre jellemző hangvételű deklaráció volt. A FIJAK 1981 januárjában megválasztott vezetőségének tagjai: Csordás Gábor, Elek István, Kulcsár Szabó Ernő, Lezsák Sándor, Reményi József Tamás, Szilágyi Ákos (a Kör titkára), Tóth Erzsébet, Zalán Tibor, Zelei Miklós.

³¹ Az 1981. decemberi közgyűlés egyik legfontosabb elért eredménye a titkos szavazás bevezetése volt. Nemcsak a közgyűlésen a választmányt, hanem a választmányból az elnökség és a titkárság tagjait is titkosan választották meg.

³² Dobozy Imre tagja volt az MSZMP Központi Bizottságának. A pártfegyelem sok mindenben megkötötte kezét. Ugyanakkor azt is figyelembe kell venni a kritikus megfogalmazásban, hogy a Szövetség vezetőinek érvelésében állandóan jelen volt a rendszer intézményi struktúrájára való hivatkozás, mely a tehetetlenségüket igazolta, pedig ekkor már napirendre került a teljes kulturális intézményrendszer reformja.

személyiségei.³³ Csak így láthatná el a Titkárság ellenőrzésének a feladatát is. A Titkárságot pedig ne kinevezéssel, hanem Választmányon belüli titkos szavazással hozzák létre.

Az érdekvédelmi lehetőségeket ki kell bővíteni. Az Alapszabály biztosítsa, legyen kihez fordulnunk, ha például egy kiadó otrombán kihúz valamit a könyvünkből, vagy önkényesen beleír.

Legyen vége az '56 utáni Írószövetség-ellenes szankcióknak! Nem a politikai szerepet kell visszakapni, hanem a szakmai, érdekvédelmi szerepet.

8.

A legnagyobb probléma az érdekes utánpótlás hiánya. A magyar irodalom törzse kihalt, nincs utódja. A kontraszelekció révén – s ez így van harminchárom éve! – nem azok kaptak fórumot, akikben a művészi karakter emberi karakterrel párosul. 1945–48 között, s 1954–56 között volt a két kegyelmi időszak, de a hatvanas évek első felében igazán új nem született, csak az 1955/56-ban előkerültek bontakoztak ki. Már aki, amennyire. Írói csődök, öngyilkosságok is jelzik a generáció szétzilálódását. Mérgezte a légkört, hogy az emberi-művészi tisztesség olyan példái is, mint Lengyel József, Kassák Lajos, Keresztury Dezső, Vészi Endre is tele voltak sebekkel, sérelmekkel. A díjak is mutatják, mennyire nincs reális értékrend. Takáts Gyulával is például, hogy bántak?! A legutóbbi közgyűlésen még a hivatalos választmányi listára sem találatott fölvenni érdekesnek.

Persze nem az Írószövetség, az egész organizmus működése hibás.³⁴ A gazdasági életben győzött az elv, hogy megfelelő ember legyen megfelelő helyen. A szellemi életben legalább annyira szükség volna a jó kiválasztásra. A fiatalokat pedig nem szabad gettóba zárni. Hibás koncepció volt az elejétől fogva. A rosszul gombolt mellényt újra kell gombolni.

Művészeti szövetségek nem mindig voltak, művészet volt. Az irodalmi életnek legyen kerete, de ez ne egyenlítősdit jelentsen, hanem azt, hogy az író érezze végre: nincs magára hagyva. A kiadónak való kiszolgáltatottság ellen hol van védelem? Külföldi megjelenésekhez a Szövetség ajánló listákat szokott adni. Érdekes volna megnézni, kik azok, akik soha nem szerepeltek rajta.

Visszafelé nem lehet sérelmi politikát csinálni, de féltő, hogy a fiatal tehetségek java el fog kallódni, merthogy nincs becsülete az írói mesterségnek.

Legalább arra vigyázzunk, hogy a szellemi érték ne kötődjön hivatalos elismertéghez. Közszolgálatra nem akárcsak alkalmas.

9.

A legfőbb baj az írók és a kiadók elidegenülése. Az írónak alig van köze saját könyvéhez. A példányszám megállapítása, a terjesztés irányítása sem korrekt. Európa legrosszabb honoráriumával a magyar írók „dicsekedhetnek”. Beszélni kell az élő magyar irodalom és a televízió alig minősíthető rossz kapcsolatáról. A cél az volna, hogy minden valamire-való irodalmi mű kapjon publicitást a Televízióban is. Szembetűnő az írók

³³ A választmányi tagságra történő jelölést egy jelölőbizottság végezte el, melynek szintén Fodor András lett a vezetője. A 69 főre bővülő választmányt végül hosszas vita és szavazási procedúra után választotta meg a közgyűlés. Nem lett választmányi tag Gyurkó László, Király István, Koczkás Sándor, Nagy Péter, Pándi Pál, Szabolcsi Miklós. De nem kapott kellő számú szavazatot a rendszerkritikusok közül például Ágh István, Eörsi István, Kiss Ferenc, Konrád György, Nádas Péter, Orbán Ottó, Ratkó József, Szécsi Margit sem. A 69 fős választmányban jelentősen csökkent a párttagok száma. A szavazatok sorrendjében az addigi elnök, Dobozy Imre csak az 55., a főtítkár Garai Gábor az 51. helyet szerezte meg, s ez egyértelműen a bukásukat jelezte. Ez volt az első eset, hogy a közgyűlés javaslatai alapján is kerültek fel nevek a jelölőlistára, s hogy nem egy hivatalos jelölt, hanem a párton kívüli Hubay Miklós lett a szövetség elnöke, sőt a két alelnök, Fekete Gyula és Fodor András sem, csupán a főtítkár Jovánovics Miklós volt párttag.

³⁴ Fel kell figyelni arra, hogy a mondatok nem ellenzéki, hanem reformista szándékot tükröznek. Nem a rendszer alapjait, hanem a működés hiányosságait sorolja fel, abban kíván változtatást. Az Írószövetségben kibontakozó törekvéseknek ez volt a közös jellemzője: változtatni, megújítani, de nem felrúgni az egész rendszert.

filmgyártásból való kiebrudalása. A következmény is szembetűnő: az egyre-másra elfogadott, borzalmas forgatókönyvek. Az írók színházi kiszolgáltatottsága talán még felháborítóbb. Elfogadott, már plakátra, bérletbe írt művek körül is felelőtlen huzakodás folyik. Hazudnak a szerzőnek, anyagilag tönkreteszik, darabját elfogadják, de nem mutatják be. Ha a valósághú ábrázolással van baj, miért nem nyilatkozik az illetékes hely, hogy „Rózsaszínű szart kérünk csupán!” Ámde a központi szónoklatok, a vezércikkek mindig az írókat igazolják. A gyakorlati végrehajtásban miért marad hát csak a bunkó?!

Rendezni kellene a magánkiadás ügyét. A sikeres magyar szerző műve is kerülhessen 50 Ft-ba, ne csak Agatha Christie-é.

Az Írószövetség jelenlegi választási módszere nem fair. A külföldi utaztatások elosztása nem igazságos. Még Romániába sem azt küldik, aki a területnek – több könyvvel bizonyított módon – szakértője, hanem azt, aki évenként kijárja magának az ösztöndíj előjogát.

A fiatal írók nincsenek rosszabb helyzetben, mint az idősebbek. A velük való hajcihő különben is mondvacsinált. A nemzedék valóban arctalan: hiányoznak a művek.³⁵

10.

Az Írószövetség leglátványosabb karakterjegye: a szegénység. Még reprezentálni sem tud. Vendégeit, kínjában, már csak azért is küldi szívesen egy házzal odébb, mert ott talán adnak neki egy pohár italt. (Egyik nyár eleji vitaülésen szódavíz is csak úgy kaphattak a tikkadt részvevők, hogy az egyik szövetségi titkár a saját zsebére vett a büfében néhány palackot s széthordta az asztalokra.)

A szakosztályi élet lehetne élénkebb. Erre van precedens, hogy bizonyos folyamatos érdeklődést – mint például a költői szakosztály rendezvényein – fönnt lehet tartani.

Magasabb szintű tájékoztatást (fontos közéleti, politikai személyiségek meghívását) gyakoribbá kellene tenni.³⁶

A folyóiratokkal való kapcsolat a jelenlegi keretek között merőben formális. A *Kortárs* ugyan éves tervét eljuttatja, azt egyszer a Titkárság megvitatja. Több haszna volna, ha a szakosztályok találkoznának, mégpedig rendszeresen, a szerkesztőséggel, s véleményt mondanának például egy év vers-, próza-, kritika-, esszéanyagáról.

A szerkesztők legyenek rajta a választmány szavazási listáján, s viseljék el, ha kihúzzák őket. Ellenkező esetben viszont legyenek teljes jogú választmányi tagok.

Huszonöt évvel 1956 után a szorításokon végre engedni kéne.

11.

A Közgyűlésen az elnöki beszámolónak nem az irodalmi életről, szigorúan csak a Szövetség szervezeti életéről kellene beszélnie.

Be kell majd ismerni, hogy rengeteg a mulasztás, mivelhogy a Szövetség tulajdonképpen nem töltheti be funkcióit. A betokosodás, a mozgásképtelenség a legjellemzőbb rá. Nem tud beleszólni az irodalompolitikába, így az írók érdekvédelmét sem tudja hatékonyan ellátni.

³⁵ 1980 nyarán az *Életünk* című szombathelyi folyóiratban és az *Élet és Irodalomban* folyt anket az irodalom állapotáról. A vitát kiváltó írás Zalán Tibornak *Arctalan nemzedék* címmel, az *Életünk* 1979. novemberi számának 957–968. oldalán megjelent tanulmánya volt. A megjegyzés erre utalt, deklarálva, hogy a fiatal írók nemzedéke nem produkál valódi értéket műveivel, azaz nem lehetnek generációs követelései.

³⁶ Évente legalább egy alkalommal vezető politikai személyiséget hívtak meg Dobozyék a választmányi ülésekre. 1981 nyarán például Berecz János volt az egyik vendég, aki részletes tájékoztatást adott a lengyelországi eseményekről és annak hátteréről.

Kérdés: Szükség van-e rá egyáltalán? Netán egy irodalmi társaság többet érne? A tagoknak a mostani ügymenetben nincs okvetlenül szüksége a Szövetségre, hiszen az utaztatásokat intézhetné a Minisztérium, a temetéseket a Művészeti Alap.

Elgondolkodtató, hogy még a román vagy az NDK Írószövetség is határozottabb fellépésű. A miénk nem szólhat bele még a könyvkiadásba sem. Egyáltalán, miért törölték a jogot, hogy az Írószövetségnek kiadói tevékenysége legyen, hogy kollektív szerződéseket köthessen? Legalább a közvetítő szerep jogát kellene alapszabályba iktatni. Volt idő, amikor a Szövetség abba is beleszólhatott, ki legyen az irodalmi lapok szerkesztője.³⁷

A rosszabbodó gazdasági körülmények miatt a szépirodalmi kiadók helyzete még keservesebb lesz, ennek az írók isszák majd meg a levét. Önálló kiadási tevékenység engedélyezésével esetleg a magyar klasszikusok jogdíjának átengedése révén (végtére is a jogutód a mai magyar irodalom) el lehetne érni, hogy önellátóvá váljunk.

A tisztikarában megújuló Írószövetség iránt az a fő kíváncsóság, hogy képviselje érdekeinket.

5–7 tagú elnökség volna kívánatos, ebből kerüljön ki a főtítkár. Maga a Közgyűlés ne válasszon Választmányt, hanem a szakosztályok közvetlenül válasszák meg a vezetőségüket, ebből adódjék össze a Szövetség vezető testülete. Gondoskodni kellene arról, hogy az említett elnökségi listával kapcsolatosan is lehessen ellenjavaslat.

A további működés során foglalkozni kell a státuszban lévő írók ügyével. Kapjanak több pénzt, több szabadidőt. Tanuljunk az újságírók önvédelmi módszereiből.

Minden szépirodalmi kiadó mellett működjön kiadói tanács, s jól kell megválasztani, kiket delegálunk oda. A Televíziónál is szükség lenne ilyen érdekvédelemre.

Titkársági határozat van rá, hogy a munkabizottságok vezetői is részt vehetnek a választmányi üléseken. Ezt a határozatot fogantatosítsuk úgy, hogy a munkabizottsági vezetők a választmány tagjai lehessenek.

A Közgyűlés előtt a tézisekkel együtt a módosított alapszabályt is küldjük ki a tagságnak.³⁸

12.

Olyan értelemben változtatni kellene az eddigi gyakorlaton, (ha kell az alapszabályon), hogy ezúttal a választmány válassza meg önmagából a titkárságot.³⁹

A Szövetségnek, míg orgánumai nincsenek, nincs szellemi befolyása. A *Kortárssal* való eddigi kapcsolat teljesen formális. Szükség volna a meglévők mellett új, kéthetenként megjelenő lapra is, mely a magyar szellemi progresszió egymást kiegészítő törekvéseinek adna hangot.

A Közgyűlésen jól átgondolt, fegyelmezett beszédre van szükség s nem a gravámenek⁴⁰ ismételtetésére. Célszerűen kell szólni az elért és a még elérhető lehetőségekről, vigyázni arra, hogy az értelmiség ne akkor váljon cselekvésképtelenné, amikor netalán módja lenne a szabadság normáit, a világgal való kapcsolatát érvényesíteni.

³⁷ A megjegyzésben érintett időszak a Rákosi-korszak volt. Vélhetőleg azt senki nem kívánta vissza, ám az elégedetlenség sokszor még a múltat is megszépítette. A valóságismeret hiánya miatt sokszor előkerült, hogy a keletnémet és a román, esetleg bolgár írószövetség sokkal jobb helyzetben van, mert nekik van kiadói joguk. Ugyanakkor a valóságban azok a szövetségek direkt párt- és tervutasításos rendszerben működtek, lehetőségeik még a magyar Írószövetséghez viszonyítva is korlátozottabbak voltak.

³⁸ Ez a felvetés is meghallgatásra talált, az alapszabályt és a beszámoló szövegét is előre megkapták a tagok.

³⁹ Így történt, ráadásul titkos választásra került sor.

⁴⁰ panaszok

A közösségi mentalitást, a cselekvésre való készséget kell támogatni. Az íróársadalomnak olyan típusú tisztviselőket kéne kapnia, mint például Hubay Miklós, aki a magyar hagyományban és a világ kultúrájában egyaránt járatos, aki műveivel, műveltségével egyaránt képviselni tudja cégét.

A Közgyűlésen olyan eszmecsere legyen, ahol a négyszemközti beszéd kölcsönös bizalma érvényesüljön, senkibe se fojtsák bele a szót, gyanakvás, vagy előítélet folytán.

„Az íróársadalomnak olyan típusú tisztviselőket kéne kapnia, mint például Hubay Miklós...”. Hubay Miklós, az Írószövetség 1981 és 1986 közötti elnöke 1965-ben, a Szövetség Bajza utcai székházában.
Forrás: FORTEPAN / Hunyady József, 106826. sz. fotó.

A mű, a személyiség hitele, a benne megtestesült emberi felelősség rangját kell helyreállítani. Enélkül továbbra is a személyi politika szeszélyének leszünk kiszolgáltatva, amikor is egy-egy felelős döntést még a nyomdában is megvétőzhatnak.

A beszámolóknak abból kell kiindulnia, hogy a Szövetség tisztújítása autonóm ügy, eredményét vegye minden külső fórum természetesnek. Ne forduljon elő ismét, ami 1976-ban, amikor néhány választmányból kimaradt név miatt, a *Népszabadság* húsz sorban reagált a Magyar Írók Közgyűlésére.⁴¹

A közgyűlés anyagát tegyék közzé!⁴²

Fodor András⁴³

⁴¹ Téves információ, az 1976-os közgyűlés mindkét napjáról a *Népszabadság* egy-egy teljes oldalon számolt be. Megkezdődött az Írószövetség közgyűlése. *Népszabadság*, 1976. 05. 18., 7.; Befejeződött az Írószövetség közgyűlése. *Népszabadság*, 1976. 05. 19., 7.

⁴² A közgyűlés jegyzőkönyve akkor nem jelent meg, az Írószövetség belső tájékoztatójában tettek közzé belőle részleteket, illetve Aczél György hozzászólásának teljes szövege közlésre került a *Népszabadság*ban. Aczél György: Az irodalom a népnek segítsen. *Népszabadság*, 1981. 12. 24., 17.

⁴³ A Fodor András által készített dokumentumnak nincs dátuma, az vélhetőleg szeptember végén készült el. A Szövetség közgyűlést előkészítő anyagainak, a közgyűlés jegyzőkönyvének ismeretében azt mondhatjuk, hogy az összefoglaló valóságghűen tükrözte az íróársadalom véleményét. Dobozy Imre október elejére elkészítette a közgyűlési beszámoló téziseit, melyben visszacsengenek a Fodor által készített összefoglaló gondolatai. Dobozy téziseit 1981 novemberében az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága tárgyalta meg.

Egy nomád értelmiségi

Szalai Attila (1950–2020)

Gyászoló gyülekezet, itt a pázmándi temetőben, felhőtlen kék ég alatt!

A mélyből érkező sóhajom viszont fekete felhővé sűrűsödik, úgy illan az égi magasba, s visz magával keserű mondatokat: „Erősen próbára teszel bennünket, Uram!” Két hete búcsúztattuk Rubovszky Andrást, néhány nap múlva Nagyvárad Robi, csütörtök este Szócs Géza hagyott itt bennünket, most pedig vigaszt kérünk Tőled Uram, várunk Szalai Attila koporsója előtt.

Halála előtti napokban Szegeden, a Szent Rókus-templom előtti téren suttogtuk egymásnak Szalai Attila nevét: „Beteg. Nagyon beteg. Azért nincs itt.” Csak lélekben van itt, tűnődtem, mikor Kiss-Rigó László püspök atya fölszentelte Teleki Pál egykori miniszterelnökünk egész alakos bronzszobrát.

Csak lélekben van itt, tűnődtem tovább, és fogadkoztam, hogy fölhívom Attilát, legyen némi elégtétel, hogy Szegeden, köztéren Teleki Pál szobrát avattuk föl. Belső tanakodás után végül mégsem telefonoztam, mert féltem, hogy fölhevítem benne azt az indulati gyúanyagot, amely 2004-ben megrázta, remegtette. A tehetetlenség iszonyata dermedt az arcán, amikor tudatosodott bennünk, hogy Teleki Pál szobrát kitiltják Budapestről. Akkor parázslott föl ez a mondata, még a mutatóujját is fenyegetően rázta közben: „Ez a város akkor lesz nemzetünk fővárosa, ha Teleki Pál szobra előtt fejet hajt a lengyel hazafi és a Kárpát-medencei magyar ember!”

Nem ok nélkül búcsúztatta így a *Polonia Online*: „Elhunyt Szalai Attila, a magyar, akinek lengyel szíve volt.”

Szalai Attila életútját – Csoóri Sándor sokat idézett megnevezésével – a nomád nemzedékkel azonosítom.

Ehhez a nemzedékhez tartozik a hatvanas évek közepén, végén érettségiző fiatal, aki a helyét keresi, akit az igazságkereső nyugtalansága örökös feszültségben tart, aki kevésbé tudatosan, inkább ösztönösen menekül a vélt vagy valós tévutakról, aki még a történelmi csapdákból is képes önerőből szabadulni. A szabadság elemi vágya serkenti akár a tilalom és a túrés határára is, és átlényegül az

évezredes benső titkait is föltáró magyar népművészetben, dalban, zenében, táncban, beszédes motívumokban, kézműves mozdulatokban, és közben szívja magába az eltitkolt történelmi ismereteket, Trianont és háborúkat, forradalmakat és szabadságharcokat, és a fölfedezők izgalmaival járja a Kárpát-medence szabadon bejárható részét és az életerősen vajúdó, a szabad jövővel áldott Lengyelországot.

Szalai Attila nem volt tizenhét esztendő, amikor a prágai tavasz évében, 1968. március 15-én a szíve fölélé tüzött soralátét nagyságú kokárda miatt a Petőfi-szobor környékén gumibottal véresre csapták meg az arcát. A megőrzött kokárdán a vére megfakult ugyan, de izzó gyűlölete a kádári szocialista-kommunista rendszer ellen soha nem csillapodott.

Helyét kereső nomád maradt itthon is, Lengyelországban is. Tőle tudom, hogy nem csak a szerelem, a házasság vitte, telepítette őt Varsóba. Többször színezte ki azt az immár legendává szépült autóstoppos utat, a hétköznapi lengyel emberek történelmi szeretetét, amiért elhatározta, hogy megtanul lengyelül. 1976 és 1990 között élt lengyel földön, Varsóban. A több mint háromezer oldalnyi naplóját, jegyzeteit csaknem kilencszáz oldalas könyvben rögzítette. Irodalmi remekmű, a jelenkori magyar memoáriródalom egyik csúcsteljesítménye.

Miután 1976 októberében megkapta első konzuli útlevelét, és kiköltözött Varsóba, a magyar–lengyel kapcsolatok közmunkása, robotosa lett. Többnyire tiltott híreket, kéziratokat, újságokat, könyveket hoz, visz, ha kell, konferenciát szervez, előadókat és közönséget toboroz, ha kell, székeket cipel, mikrofont ellenőriz, röplapokat készít, szór és gyűjt, tolmácsol, cikkeket ír, sajtószemléket, riportokat készít. Megélhetési gondokkal küzd, megalázó helyzeteket él át, helyét kereső nomád értelmiségi marad Varsóban is.

Későbbi nagykövetünk, a Szolidaritás belső köreihez tartozó Engelmayer Ákos alkalmi munkával segíti, Kiss Gy. Csaba is felfedezi, Kovács István és Bába Iván is tartja benne a reményt, a fiatalabb Molnár Imre pedig a Szolidaritásból a szabadság ösvényére segíti.

Ez a tizennégy esztendő sorsfordító történelmi folyamat nálunk is, Lengyelországban is. Szalai Attila

Varsóból krónikása Karol Wojtyła vatikáni megválasztásának, ahogyan a „Ne féljete!” élménye szilárdítja lengyelek millióiban a nemzeti ellenállást. A hazai szemkilövető gyásznapokat idézik bennünk a hadiállapot bevezetésének képes emlékei, ami az „ezt is túléljük” életkedvet fokozta. Mindez a lengyel hétköznapi krónikáiban, abszurd élethelyzetekben. Sztrájkok, jegyrendszer, üzletelés, csencselés, szamizdatok írása, terjesztése, elnémult telefonok, megzavart rádióadások, kikapcsolt közvilágítás, lebénult közlekedés, áramkimaradás, fenyegetett templomok, utcai harcok, aljas politikai gyilkosságok, tüntetések, fellobbanó és elhamvadó remények.

Ami Szalai Attilát is megtartja, Illyés Gyula erősítő tanácsa: „A legfőbb bátorság a remény.”

A hazai történések reményt adnak Szalai Attilának is. Hazavágyó mozdulata volt, ahogyan a lakiteleki találkozóról, az ezt követő fórumokról tájékozódott, kereste a kapcsolatot, és kötődött hozzánk hazatérése után, 1990-ben.

Közös élményünk marad, amikor 1997-ben Lakitelekre látogatott, és fölkereste a népfőiskolát és a faluszéli otthonunkat a lengyel munkásvezér, Lech Wałęsa. Szalai Attila kísérte és tolmácsolt a Szentszék követének, Juliusz Janusz érsek atyának, amikor Szent II. János Pál mellszobrát avattuk a népfőiskola Keresztény Panteonjában.

Otthona volt a Lakitelek Népfőiskola. Tanácsaival sokat segített, újságírói kapcsolatrendszerem engem is eligazított. A népfőiskolai kollégiumok, szabadegyetemek előadásaira erősen készült. „Egyetemre nem járhattam – mondogatta – talán ezért érzem azt, hogy mintha szigorlatom lenne, mintha vizsgáznék. Ha Bíró Zoltán előtt beszélek, még vizsgadrukkom is van. De ezt neki ne mondd el.”

Most ezt is elmondom, mert Szalai Attilát ez is jól jellemzi: úgy volt ő helyét kereső nomád értelmiségi,

a lengyel–magyar nemzeti ügyek szolgálója, hogy mindenkor a minőség jegyese maradjon. Ezt bizonyítja a RETÖRKI-ben, a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézetben végzett korfeltáró munkája is. Szalai Attila a Bethlen Gábor Alapítvány kurátorként is a lengyelek tiszteletbeli nagykövete volt. Tarsolyában mindig tartott nem is egy kiemelésre, díjazásra méltó lengyelt, akinek érdemeit hatalmas és sokrétű tudásából finomhangolással volt képes meggyőzően előhívni, érzékeltetni.

Képviselőként is tapasztalhattam, hogy az Országgyűlés külügyi munkájában is mindenkor készségesen segített, tudása, tájékozódó képessége érzékeny iránytű volt.

Nem búcsúzunk Attila, csak elköszönünk. Köszönöm, köszönjük, hogy Lengyelország, a lengyelek iránti történelmi vonzalmunkat, testvéri kötődésünket, szeretetünket sorsoddal, küldetéses munkáddal hitelesítetted. Együtt idéztük, a bajban mindig zárómondat volt: „A jók nem elég erősek, az erősek nem elég jók.”

Újra és újra erőt kell gyűjtenünk.

Attila, munkásságod megmarad, szellemi, írásbéli örökséged bennünket erősít. Kell az erő, mert örökségül hagytad nekünk ezt a mondatot is: „Ez a város akkor lesz nemzetünk fővárosa, ha Teleki Pál szobra előtt fejet hajt a lengyel hazafi és a Kárpát-medencei magyar ember.” Így legyen! Ámen.

Isten veled, kedves barátunk, Szalai Attila! Isten véletek, Gyászoló Család! Isten velünk emlékező és emlékeztető gyülekezet!

(Elhangzott Pázmádon, Szalai Attila temetésén, 2020. november 7-én. Megjelent a *Magyar Hírlap* 2020. november 20-ai számában.)

LEZSÁK SÁNDOR

Búcsú a magyar–lengyel kapcsolatok közmunkásától

A pázmándi temetőben, a koronavírus-járvány ellenére nagy tömeg kísérte utolsó földi útjára Szalai Attila újságírót, diplomatát. A Paweł Cebula lengyel minorita szerzetes által celebrált római katolikus rítusú szertartáson magyar és lengyel tisztelői búcsúztatták el a lengyel-magyar kapcsolatok „robotosát”.

A szertartás előtt Molnár Imre történész olvasta fel Wittner Mária ’56-os szabadságharcos utolsó, baráti üzenetét, Cebula atya pedig Szalai Attila lengyel kapcsolatait felidézve úgy fogalmazott: megadatott neki, hogy életében két szenttel, Szent Kingával és Szent II. János Pál pápával is találkozhasson. Molnár Imre ezután a szertartáson személyesen is résztvevő Orbán Viktor miniszterelnök üzenetét olvasta fel. A kormányfő levelében úgy fogalmazott: „Két nemzet jó viszonyát, barátságát nem a földrajzi közelség vagy a történelmükben rejlő hasonlóság alapozzák meg, hanem azok az elhivatott emberek, akik széleskörű tájékozottságukkal tudatosan építenek hidakat a két nép közé. Szalai Attila az ezeréves magyar-lengyel barátság egyik kiemelkedő alakjaként, 1956 örökségével a tarsolyában kapcsolódott be a Szolidaritás munkájába, hogy viszonzhassa a lengyelek korábbi segítségét. Hálásak vagyunk, hogy a kommunizmus kérlelhetetlen ellenségeként, harcoss karakterével már a rendszerváltás idején is a nemzeti és polgári értékeket képviselte.”

Ezután Lezsák Sándor, a magyar Országgyűlés alelnöke, a Lakiteleki Népfőiskola alapítójának gyászbeszéde következett. [A beszéd teljes szövegét fenti oldalainkon közöljük.]

Kovács István költő, polonista a közös lengyel élményeket, majd a II. János Pál pápával való találkozást idézte fel. „Az Úristen külön megajándékozta Attilát azzal, hogy Kinga szentté avatásának napján őt hallgatta II. János Pál arról, hogyan kell a magyar szavakat kiejteni. Karnyújtásnyira állt attól az embertől, aki egyetlen krisztusi mondatával – »Ne

féljetelek« – világtörténelmet írt.” Említést tett Szalai Attila kezdeményezéséről, a Corvin közben a varsói felkelés hőseinek és a pesti srácoknak közösen emléket állító emléktábla megvalósulásáról, álmairól és hagyományörző tevékenységéről, példamutató munkabírásáról.

Szalai Attila sírjánál a jelenlévő lengyelek nevében Paweł Nowacki szerkesztő búcsúzott. „Drága Attila! Nem tehetjük meg, hogy nem jövünk el a temetésedre, hiszen Te mindig ott voltál velünk, a mi legnehezebb pillanatainkban is társunk voltál.” A temetési szertartáson és a sírnál Szalai Attila több kedves dala elhangzott, a TÉKA együttes, Heinczinger Mika (Misztrál) és Petrás Mária tolmácsolásában.

Szalai Attila Budapesten született 1950-ben. 1976-ban települt Lengyelországba, ahol fordítóként, újságíróként, majd a hadiállapot bevezetése után sofőrként és asztalosként is dolgozott. Részt vett a lengyel földalatti mozgalomban és a Szolidaritás tevékenységében, dolgozott a *Tygodnik Mazowsze* és a *Gazeta Wyborcza* munkatársaként, tudósítójaként. 1990-ben tért haza. 1991-től az *Új Magyarország* rovatvezető-helyetteseként és főmunkatársaként, majd a varsói Magyar Nagykövetség sajtótitkáraként dolgozott. 1995 és 1997 között az *Új Magyarország* munkatársa, a megszűnő lap utolsó főszerkesztője, majd a – részben ennek romjain elindult – *Napi Magyarország* alapító főszerkesztője. 1998 után több alkalommal a varsói nagykövetségen dolgozott, vezette a lengyelországi Magyar Kulturális Intézetet, és tevékenykedett a Külügyminisztériumban. 2013-tól a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archívum szerződéses munkatársa, emellett a Bethlen Gábor Alapítvány kurátora volt. Tizennégy éves lengyel életéről szóló naplójegyzetei *Lengyel földön* címmel, a Magyar Napló kiadásában, többek között a Waclaw Felczak Alapítvány és a RETÖRKI támogatásával 2018-ban jelentek meg.

NAGYMIHÁLY ZOLTÁN

Koszorúk Szalai Attila sírjánál a pázmándi temetőben, 2020. november 7.

Egy nemzetet szolgáló óriás

Halzl József (1933–2020)

Kedves Magdi néni! Kedves Eszter! Tisztelt Gyászolók!

Hálaadás. Ez az első gondolat, amit ebben a nehéz időben, a gyász fojtogató szomorúságában meg tudok fogalmazni. Hálaadás azért a példáért, amit Halzl József elnök úr élete, munkája eredményei, erkölcsi magassága, tanítása jelent. Sokan, nagyon sokan vagyunk, akik hálával tartozunk neki. Nekem megadatott, hogy sok időt tölthettem vele. Engedte, hogy tizennégy éven keresztül segítsen őt munkájában. Az általam megismert Elnök Úr óriás volt. Olyan ember, aki szerénységén, rendíthetetlen elkötelezettségén, hatalmas munkabírásán, az emberek és a nemzete iránti alázatán és szolgálatán keresztül kimagaslott. Világos céljai, ahhoz rendelt stratégiája, és prioritásai voltak. A tettek embere volt. Ismerve őt, evangéliumi hasonlatok jutnak eszembe jellemzésére. Halász volt, aki hálójával mindig a magyar fiatalokat kereste és próbálta összefogni. Magvető volt, aki a közösség, a cselekvő összefogás és a nemzet értékeinek magvait hintette. Szolgáló volt, aki mások szolgálatán keresztül dicsőült meg. Döntéseit, tanácsait, viselkedését kimondatlanul is a keresztény tanítás hatotta át.

Nagy fia volt a nemzetnek, olyan, aki már életében példakép volt. A Rákóczi Szövetségnek ő volt a szívelelke. Hiánya pótolhatatlan. A gyászban az Örök életbe vetett hitünk és a velünk maradó emléke lehet a vigasztalónk. Emléke marad számunkra a példa, a mérce, a viszonyítás. Emléke kötelezettség is. Arra kötelez, hogy amit ő felépített és ránk hagyott, azt megőrizzük és tovább építsük. Emléke sokaké, ő mindig csapatban, közösségben gondolkozott.

Megszólalásaiban mindig többes számban, az általa képviselt ügy közösségének nevében beszélt. Szentől Kassán át Gyimesfelsőlokig, a legkisebb délvidéki falutól a diszpóra közösségeig tisztelték és szerették őt. A magyar óvodákban, iskolákban, egyetemi diák szervezetekben, a települési önkormányzatokban, az egyházakban ismerték és becsülték szolgálatát. A Rákóczi Szövetség félezer szervezete, számtalan programja, struktúrája, minden eleme magán viseli kéznymát. Hatása nyomot hagyott a fiatalokban, az idősebbekben, a tanároknak, a szülőknél, mindenkinél, aki kapcsolatba került vele. A Rákóczi Szövetségben már életében legendák övezték rendkívüliségét. Emléke, az emberekre gyakorolt hatása biztosan élni fog számtalan magyar lelkében. Megköszönöm és hálát adok mindazért, amit a külföldi magyar közösségek és családok érdekében tett. Azért, amit a magyar fiatalok neveléséért, találkozásaiért, barátságaiért tett. Megköszönöm és hálát adok mindazért, amit a Rákóczi Szövetség szűkebb és tágabb közösségéért tett, azért, amit felépített és ránk hagyott. Megköszönöm mindazt, amit nekem adott.

Utolsó telefonbeszélgetésünk során azt kérte, imádkozzatok értem, vigyázzatok a Rákóczi Szövetségre és a Családomra. Maradjunk hűek és adjunk hálát! Isten áldja Elnök Úr!

(Elhangzott a budapesti Farkasréti temetőben, Halzl József temetésén, 2020. november 28-án. Megjelent a *Rákóczi Hírvivő* 2020. decemberi számában.)

CSÁKY CSONGOR

Egy rendteremtő rendszerváltó

Rubovszky András (1937–2020)

Gyászoló Gyülekezet!

Rubovszky András evilági élete, földi jelenlősége lezárult. Égi születésnapjához közeledve több ízben mondogatta: „Rendet akarok hagyni magam után. Rendet a családban, munkában, a Széchenyi Társaságban, vállalt feladataimban.” Rubovszky András rendhagyó életét, nyolcvanhárom földi esztendejét unokáinak írt önéletrajzi könyvében így összegzi: „Mindent megkaptam: dicsőséget, hírnevet, megaláztatást, szegénységet, nélkülözést, jómódot, sok izgalmat és nemtelen támadásokat. Boldog családi életet, a gyermeknevelés örömét, megértő, segítő társat.”

Jómagam a nyolcvanas évek közepétől lehettem Rubovszky András közéleti küzdőtársa, ami az évtizedek súlya alatt barátsággá nemesedett. Erős bizalmi kötésben, történelmi ellenszélben szervezkedtünk, címlistákat cserélgettünk. A Széchenyi Társaság gyűlései Lakitelekre is küldtek Nyugat-Európából, a tengerentúlról olyan személyiségeket, akiket Rubovszky András szava hitelesített. A biztató szavak kíséretében tilalmas híreket, könyveket, újságokat, kéziratot hoztak. Tollas Tibor *Varázskörét* például Irsay György ezredessel, Tarné Lévy Pálma költővel, később Ferencz Béla faragó mesterral bővítette.

A Széchenyi Társaság lendületet adott a rendszerváltó folyamatnak. Szervező munkatársaival az elmúlt évtizedekben gróf Széchenyi István jóvendőnként is gazdagító szellemi hagyatékát dolgozták föl. Minderről hiteles dokumentum Molnár Péter *Hinni és hihetni egymásnak* című könyve. Ebben a közéleti munkában, de szakterületén, a Gellért Szálló stílust teremtő irányításában, a Szállodaszövetség élén Rubovszky András rendteremtő ember volt, akinek elve a nemzeti minőség, amelyet Kárpát-medencei történelmünk és keresztény hitünk érlel folyamatosan.

A legnehezebb időben lett munkatársam, jött segíteni. 1992 tavaszán tizenkét jelentkező közül öt választottuk a Magyar Demokrata Fórum pártigazgatójának. Reménytelen helyzetben éjt nappá téve dolgoztunk. Jobb híján Illyés Gyula mondatába kapaszkodtunk: „A legfőbb bátorság a remény.”

A választási kudarc ellenére mellettünk, mellettem maradt. Azok se tévesztették meg, akik jobbra

indexeltek, de balra tartottak, és politikai karambolba, tömeges balesetbe sodorták az MDF-et. Kizárásunk után mondta András: „A politikai vita, az eszmesúrlódás még a vesztest is erősítheti, de az alattomos hatalomvágy lassan ölő mérég.”

Rubovszky András úgy maradt hűséges Lakitelekhez, hogy szakmai tudásával, közösséget teremtő és megtartó képességével segített bennünket. A Népfőiskolán az első hungarikum összejövetel, tanácskozás megnyitására 1992-ben kértem fel. A magyar kultúra és a turisztikai vonzerő kapcsolatáról, az egészségturizmusról, gyógyító vizeinkről beszélt. Innen indult az a húszesztendősi folyamat, amely elvezetett bennünket a magyar nemzeti értékekről és a hungarikumokról szóló, 2012. évi törvényhez, amelyet az Országgyűlés egyhangúlag fogadott el. Az, hogy Lakiteleken épül a Hungarikum Liget, leánykori nevén: a Népfőiskola – Rubovszky András szakmai tudásának, tanácsainak is köszönhető. Álomtervünket mindenkor jóindulattal fogadta. Vagy tovább ábrándozott velünk, vagy pedig érvekkel ébresztett bennünket. A Széchenyitől tanult módszer, az eszmesúrlódások gyakorlata erő marad a jövőben is.

Kedves Rita, Péter, Rubovszky család, közeli és távolabbi rokonság, barátok, munkatársak és akiknek András a családi legendáriumot, honismereti életes könyvét írta, kedves unokák: Cili, Bori, Zsombor és Dorka! Sokan és sokszor ismételjük: „Múlik az Idő, mondja az Ember. Múlik az Ember, mondja az Idő.” Ehhez mi keresztény hitünkkel tesszük hozzá: az Embernek csak a földi élete múlik el. András ma, égi jegyesével, Erzsikével valahol a fényvilágban éli újra a végtelent. Hagyatékuk – és ez az igazi magyar örökség: a Hit, Haza, Család szentháromsága. Ez adjon nekünk vigasztaló és gyógyító időt, most és mindörökké! Ámen.

Isten Veled, kedves Barátom, András! Isten velünk, gyászoló Barátaim!

(Elhangzott a budapesti Szent Gellért-templomban, Rubovszky András búcsúztatásán, 2020. október 26-án. Megjelent a *Magyar Hírlap* 2020. október 28-ai számában.)

LEZSÁK SÁNDOR

Egy indián – (nem csak) a Hargitán

Szócs Géza (1953–2020)

Illetlen dicsekvés bevezetőként: az erdélyi magyar irodalom egyik kiválósága, Ferenczes István költő barátom – akkor még a *Székelyföld* főszerkesztője – kerekén húsz esztendeje ezekkel a megtisztelő szavakkal dedikálta tíz évvel korábban megjelent, *Indián a Hargitán* című kötetét: „Domonkos Lászlónak, aki ismeri az indiánok nyarát, barátsággal: egy téli indián.”

Az általam ismert indiánok nyara az *Indián nyár* címmel a Duna Televíziónak pár évvel azelőtt készült, az észak-amerikai rezervátumokban forgatott dokumentumfilmekre vonatkozott – melynek mottója egy vers, Ferenczes Pista erdélyi földijének és pályatársának verse volt. Szócs Géza akkoriban már nekem jó ideje igen kedves verse: *Indián szavak a rádióban*.

„Az indiánok nem hagynak cserben minket.
Mások igen, de ők nem hagynak cserben minket.

*Ha tudták volna, mi is lesz Segesvárnál
– dehát nem tudták, mi lesz Segesvárnál –
biztosan eljöttek volna ők is,
egyesek tudták volna, hogy jönnek ők is:
Bem apó, jönnek az indiánok, mondták volna,
egy reggel Bem apónak ezt mondták volna:*

*a Bering szoroson át
a Bering szoroson át
indián lovascsapat érkezik,
áttör egész Szibérián,
átvágja idáig magát
segítségünkre jó –*

*az őrnagy urak így beszéltek volna,
csákójukat a magasba dobálták volna.*

*Indián testvérem, nekünk már rezervátumunk
sincsen.
Gettó, bantusztán, rezervátum jól fogna sokszor,
egyik sincsen.
Összeverődik a törzs a cukrászdában,
sokáig ácsorgunk a cukrászdában.
Kisasszony, ne sajnálja azt az indiánert.
Így szólunk s magunkban azt gondoljuk
de magunkban igazán azt gondoljuk:*

*egy napon néhány indián
a Bering szoroson át
akármilyen szoroson át
segítségünkre jön majd
segítségünkre jó majd,
átvágja hozzánk magát.*

*Az indiánok nem hagynak cserben senkit.
Az indiánok nem hagynak cserben minket.”*

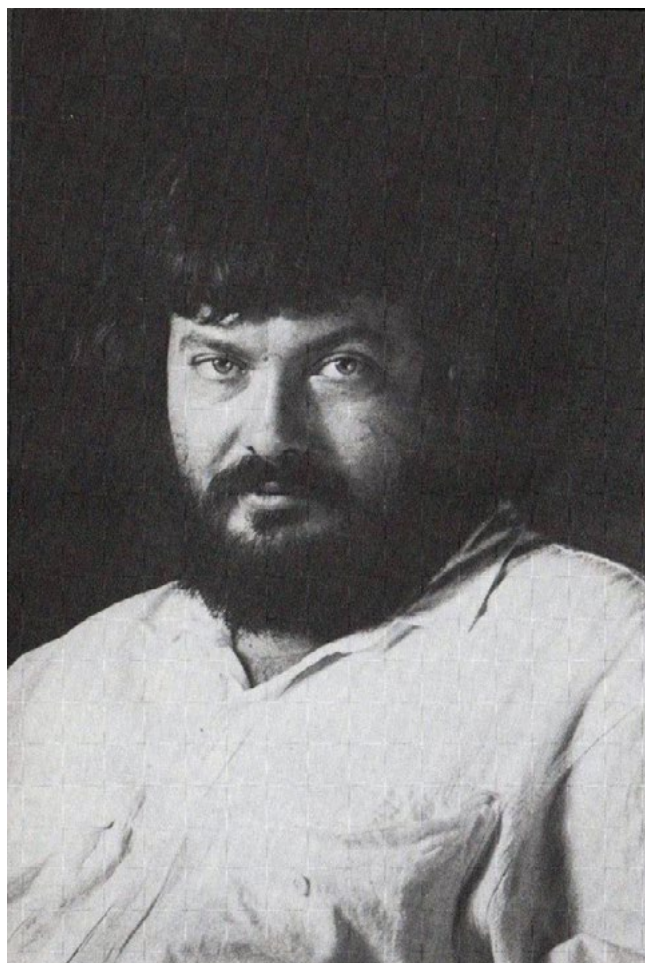
Valamikor a nyolcvanas évek első felében, a nyomorban, hidegben és rettegésben sínylődő Kolozsvár főterén, a néhai New York szállóval átellenben található (egyetemi?) könyvesbolt mindössze egyetlen kicsinyke asztalkára korlátozódó magyar könyv-kínálója előtt széles hátú, szakállas figura silabizálta elmélyülten valamelyik könyvet – akármelyiket a ritka kincsnek számító magyar nyelvűek közül. A sportújságíró-irodalmár, ős-bohém László Frici barátommal és a regényíró Kiss Jánossal léptünk be az üzletbe, majdnem egyszerre mutattak a magányos könyv-búvár felé: nézd már oda, a Szócs Géza... (Jól ismerték, korábban velük dolgozott a magyar napilap szerkesztőségében.) Uramisten, lelkesültem föl azonnal, mennyit hallottam róla, Raffay Ernő régi barátja, hát vigyetek oda, mutass be neki, Frici! Elutasító, hűvös csend volt előbb a válasz, megdöbbenő és bénító. Majd a fojtott hangú, ingerült kioktatás: eszeden vagy? Most is legalább három szekus figyeli. Gyerünk innen azonnal! És kicibáltak a könyvesboltból...

A következő emlékképek összekeverednek. A nyolcvanas évek elején már mind intenzívebb szamizdat-ügyletek közepette néhányszor az erdélyi *Ellenpontok* is a kezembe került, ami Szócs Géza nevével legalább annyira társítható, mint mondjuk Ara-Kovács Attiláéval. Úgy 1986–87 táján meg már Raffay Ernő is mind sűrűbben emlegette az ekkor már csodák csodájára a román kommunista hatalom által Svájcba kiengetett Géza barátját... 1989 végén, 1990 elején a legelső kérdések egyike volt: hol van Szócs Géza, mi van Szócs Gézával? Olyanok is kérdezgették, akiről azt hittem, fogalmuk sincs egy ilyen nevű erdélyi tollforgató földi létezéséről... És az emigrációja alatt hozzám eljutott könyvei – például

a nagyszerű Hámos László, a HHRF (Hungarian Human Rights Foundation, az amerikai Magyar Emberjogi Alapítvány) által kiadott, az *Indián szavakat* is tartalmazó *Az uniformis látogatása* – után, valamikor 1990 májusában, az éppen csak megindult *Erdélyi Magyarság* című folyóiratban viszontláttam a nevét. Magyarországon megjelent orgánumban végre. Sem a cím – *Kilenc erdélyi várost vásároltam vissza Fănuș Neagutól* –, sem a téma, sem a közelítésmód nem akármilyen volt.

„Mikor az első kötetemért kapott irodalmi díjat átvettem Bukarestben, az Írók Házában megismerkedtem Fănuș Neagu román íróval, aki valamiért Fănuș Neagu Basarab néven mutatkozott be nekem. Nem sokkal később összetalálkoztunk egy gyorsvonat étkezőkocsijában. Mellesleg – Ștefan Bănuțescu és D. R. Popescu mellett – ő a legjobb román prózaírók egyike, most velem szemközt leülve mereven rám nézett és köszönés helyett azt kérdezte: – Fáj neked, hogy elvettük tőletek Erdélyt? Persze, hogy fáj – feleltem habozás nélkül. Fănuș elmosolyodott és azt mondta: – Akkor te egy becsületes ember vagy. Én megkérdeztem ugyanezt Létaytól és Huszár Sándortól is, azt felelték: nem fáj. Hát miféle ember az olyan, akinek nem fáj, ha elveszik a hazáját? Létay Lajos az Utunk főszerkesztője volt – Huszár pedig A Hét című bukaresti hetilapé.

Fănuș Neagu összehunyorította a szemét és jó hangosan azt javasolta: ha fizetek neki egy fél deci vodkát, ő visszaadja nekem Nagyváradot. (Ő maga egyébként a Duna alsó folyásának mentéről származik.) Összesen kilenc erdélyi várost vásároltam vissza Fănuș Neagutól. Később hallottam, hogy szokásává lett ezt a kérdést föltenni erdélyi magyar íróknak, akik többnyire csak kínos vigyorral próbáltak szabadulni a kellemetlen helyzetből. Legtöbbször provokációt gyanítottak a kérdés mögött: én úgy értelmeztem, mint grimaszt a betegesen gyanakvó román kormányzat felé. A kincstári román propaganda szerint minden magyar lelke mélyén ott a revans dédelgetett gondolata. Erdélyt elvenni a románoktól. Eközben a kormányzat olyan állapotokat teremt az országban, hogy az embereket valóban egyre inkább kezdi foglalkoztatni az ötlet.

Szőcs Géza 1987-ben. Forrás: Csigó László fotóművész. (In: Szép Verseik, 1987. Szerk. Alföldy Jenő. Budapest, Magvető, 1988. 54. sz. fotó.)

Fănuș Neaguról az a hír járta, hogy egyszer egy írószövetségi ülésen a következő kérdést tette föl George Macoveșcunak, az írószövetség elnökének, aki egyben külügyminiszter is volt akkoriban: – Macoveșcu elvtárs! Írótársunk, Ștefan Augustin Doinaș nemrégiben Bulgáriába kért útlevelet, hogy részt vegyen egy nemzetközi költőtalálkózón. Útlevélkérelmét visszautasították. Vajon miért? Megmondom én, hogy miért: büntetésből, amiért egy másik román író kint maradt Angliában. Ezért most az írók egy ideig nem fognak útlevelet kapni. De elvtársak, van szerencsém közölni, hogy bizonyos rádióhírek szerint a napokban egy norvégiai román kém is disszidált. Ez most azt jelenti, hogy a kémek sem fognak útlevelet kapni? E könyvben csupa olyan párbeszédet idézek, amelyek szó szerint megmaradtak az emlékezetemben. A fenti bekezdés természetesen ez alól kivétel: az említett gyűlésen nem voltam jelen.

Talán el sem meséltem volna most ezt az esetet, ha Dorin Tudorantól nem értesülök a történet furcsa epilógusáról. Dorin Tudoran az az író, aki a világ szemében rehabilitálta a mai román kultúrát – nyilván, nem esztétikai vonatkozásban, hanem morális értelemben –, bátorsága, erkölcsi tartása közmondásos lett Romániában. Természetesen, minden lehetséges eszközzel megpróbálták lejáratni: a suttogó propaganda elterjesztette róla azt is, hogy – mint olyan legnagyobb bűnt, amelyet egy román egyáltalán elkövethet – Dorin eladta magát a magyaroknak. A vád alapja az volt, hogy Dorin is aláírta azt a tervezetet, amelyet az ENSZ-hez címeztem, s amely egy kisebbségvédelmi szervezet létrehozását sürgette. A másik aláíró Király Károly volt. A tervezetben egyébként egyetlen szó sem esik valamely konkrét kisebbségről, így a magyarról sem. A propaganda azonban megtette a magáét; de az is lehet, hogy csak az irigység: azok az írók, akik nem mertek bátrak lenni, gyűlölték Tudorant. 1985-ben, nem sokkal Amerikába való végleges távozása előtt, Dorint megszólította egy író és sziszegve azt kérdezte tőle: – Mész Amerikába? Eladtad Erdélyt Szőcsnek s most olajra lépsz? Ez az író Fănuș Neagu volt."

E rövidke írás a román lelkiületen és a romániai állapotokon túl csak egyvalakiről árul el többet: magáról Szőcs Gézaról. Meggyőződésem, hogy ezek a sorok, ezek a bekezdések mélyen és megragadóan mutatják meg igazi – legeslegbelső – lényegét. Úgy, ahogyan annak meg kell maradnia az idők végezetéig. Egyetlen képpel kiegészülve. 1990. december elsején, amikor a kommunizmus utáni új világban először ünnepelhették Gyulafehérvárott „a nagy egyesülést”, csodák csodájára – az RMDSZ főtitkáraként – szót kapott és beszédet mondott. Beszéde alatt végig olyan erős volt az állandó üvöltés, fújolás és füttyölés, hogy valószínűleg saját szavát sem nagyon hallhatta. Csöndesen mosolyogva, a régi kolozsvári könyvesbolt-jelenetre emlékeztető elmélyültséggel ő csak mondta, mondta, mondta a magáét. Rendületlenül. És alighanem itt kell megállítani a felvételt és kimerevíteni a képet.

Én, túl a személyes találkozásokon, erre a Szőcs Gézára emlékezem. Az indiánra a Hargitán és a Szamos partján, Váradon és Gyulafehérvárott. Meghatottan, szeretettel.

DOMONKOS LÁSZLÓ

Az elmúlt negyedév fontosabb eseményei

BEMUTATTÁK A RETÖRKI ÁLTAL KÉSZÍTETT KRONOLÓGIÁT

Október 29-én, a RETÖRKI Konferenciatermében mutatták be az Intézet által elkészített, *RETÖRKI Kronológia – A rendszerváltás mérföldkövei* című internetes adatbázist.

Kásler Miklós emberierőforrás-miniszter levelet küldött a bemutatóra, amelyben kifejtette: a magyarság Kárpát-medencei történelme tele van kiemelkedő, sorsunkat, identitásunkat meghatározó pillanatokkal, 20. századi történelmünk azonban számos tragédiával terhelt: két világháború, több évtizedes diktatúra, Trianon, holokauszt, kitelepítések, az 1956-os forradalom leverése. A magyarságot azonban ezek a tragédiák sem tudták megtörni, „újra és újra erőt tudott meríteni évezredes múltjából, hitéből, alapértékeiből”. „Ahhoz, hogy képesek legyenek feldolgozni közelmúltunkat, a rendszerváltáshoz vezető folyamatokat, elengedhetetlen egy olyan intézet, amely az alap kutatások mellett segítségére van a társadalomnak abban, hogy megismerje, megértse közelmúltját és következményeit” – fogalmazott a miniszter. A Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archívumban (RETÖRKI) elkészült kronológia újító módon mutatja be a rendszerváltás legfontosabb hazai és nemzetközi eseményeit, fogalmait, személyeit és felállítja azt az időrendet, amelynek köszönhetően az események láncolatából jól értelmezhető folyamatok lesznek – méltatta a kezdeményezést Kásler Miklós.

Nyári Gábor, a RETÖRKI főigazgatója a rendezvényen elmondta, hogy a 2013-ban alapított intézet az építkezés fázisában van, de már megjelentetett félszáz kiadványt, folyóiratot ad ki, tehetséggondozást végez és tekintélyes adatbázist hozott létre. Kifejtette: 1956-ról vagy Trianonról már van a társadalomnak közös történelmi emlékezete, a rendszerváltás azonban még nincs benne így a köztudatban, mint a diktatúrából a parlamentáris demokráciába és jogállamba való átmenet időszak. A RETÖRKI-ben készült kronológia, az egyéb társadalmi célok mellett, a rendszerváltás kollektív emlékezetének létrejöttét kívánja segíteni – fogalmazott a főigazgató.

Strausz Péter, az intézet tudományos főmunkatársa elmondta: a kronológia a történész szakma kritériumainak megfelelően, de friss, közérthető formában készült, hogy a fiatalabb korosztályokat is elérje és építse a társadalom egészséges identitását. A kronológia a rendszerváltás 62 eseményét dolgozza fel szócikkek, mini tanulmányok formájában 1979-től 1990-ig, főként az 1989–90-es eseményekre koncentrálna. Ehhez kapcsolódik több száz fotó, dokumentum, mintegy száz életrajz és mozgókép. A kezdeményezés segítséget nyújt az érettségizőknek, az egyetemi hallgatóknak és a tervek szerint bővülni fog – tette hozzá.

A tematikus honlapot és adatbázist a RETÖRKI az Emberi Erőforrások Minisztériumának támogatásával hozta létre, amely mindenki számára elérhető a <https://kronologia-archivum.retorki.hu> internetes oldalon.

(MTI alapján)

ONLINE POLITOLÓGUS KONFERENCIA A RENDSZERVÁLTÁSRÓL

November 26-án, *Tervezett és spontán folyamatok a demokratikus átmenet idején* címmel rendezett online konferenciát a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archívum (RETÖRKI). A konferencia három szekcióban zajlott: az első az átalakulás belpolitikai dimenzióival, a második a kulturális élet változásaival, a harmadik pedig a nemzetközi színtér eseményeivel foglalkozott.

Az eseményt Fricz Tamás politológus, a RETÖRKI Politológiai Kutatócsoportjának vezetője nyitotta meg. Simon János politológus-szociológus, a Kodolányi János Egyetem és a Nemzeti Közszerződési Egyetem professzora szerint a közép-európai rendszerváltások feltétele volt, hogy az országok szuverenitása helyreálljon, a Szovjetunió összeomljon. Történészek és politológusok szorosabb együttműködését sürgette, mivel még feltáratlanok azok a hálózatszerűen működő érdekcsoportok, amelyek a rendszerváltás folyamatait

is befolyásolták. Simon előadása végén úgy fogalmazott: „A történészek nagyon alapos munkát végeztek az elmúlt évtizedben, a politológusok viszont még adósak a hálózatok leírásával, az érdekcsoportok feltárásával.” Fricz Tamás a rendszerváltás folyamatának spontaneitását és esetleges irányítottságát vizsgálta. Szót ejtett a nyugati politikai és globális pénzügyi erők befolyásszerzési törekvéseiről, amelynek eredményeként értékelte többek között az Antall–Tölgyessy-paktum aláírását is. Ifj. Lomnici Zoltán alkotmányjogász a rendszerváltás alkotmányjogi változásairól és a 2011-es húsvéti alkotmányról is beszélt, rávilágítva arra, hogy az alkotmányos rendszerváltás csak az utóbbi elfogadásával fejeződött be. Kiszelly Zoltán, a Kodolányi János Egyetem tanára a rendszerváltás alulról jövő mozgalmi kapcsán úgy értékelt: azok a pártok lettek sikeresek az első szabad választásokon, amelyek a legjobban be tudták csatornázni a társadalmi szervezeten keresztül artikulálódó közhangulatot. A rendszerváltás folyamatát szerinte nem lehet forradalomként értékelni, sokkal inkább „tárgyalásos és ellenőrzött átmenetről” beszélhetünk, amelynek keretei között a régi elit egy része, politikai hatalmát gazdaságira váltva, megőrizte befolyását.

A második szekció elnökeként Halmy Kund politológus-történész, a RETÖRKI munkatársa a művészeti szféra változásait mutatta be. Zsebők Csaba történész a marxizmus-leninizmus 1950 és 1990 közötti, egyetemeken és főiskolákon való oktatásáról, az agitprop bizottságok működéséről, illetve az ideológiai oktatás „hatékonyágáról” beszélt. Csatári Bence történész, a Nemzeti Emlékezet Bizottsága (NEB) tudományos kutatója az Országos Rendezői Iroda (ORI) működését mutatta be, amely a rendszerváltás előtt a koncertek szervezését irányította és felügyelte. Máthé Áron történész, a NEB elnökhelyettese a Kádár-korszak nemzetképéről beszélt, részletesen elemezve az 1956-os szabadságharcot mint nemzetformáló eseményt, illetve az ezt értelmező internacionalista, kommunista megnyilvánulásokat. Előadása során hosszan elemezte a kommunista pártvezetés nacionalizmushoz való hozzáállását, illetve a „fasiszta” bélyeg szinte korlátlan alkalmazását.

A harmadik szekció elnöke, Orosz Tímea politológus, a RETÖRKI munkatársa a magyar médiarendszer alakulását elemezte. Elmondta, hogy Magyarországon a brit példát vették át – a közszolgálati média létrehozását évtizedekkel követte a kereskedelmi rádiózás, tévzés, majd a helyi médiumok megszerveződése. Łukasz Kamiński lengyel történész, a Nemzeti Emlékezet Intézete volt vezetője angol nyelvű előadásában a rendszerváltás előzményeit és a lengyel példát elemezve kiemelte II. János Pál pápa és a Szolidaritás történelmformáló erejét. Bodó Barna politológus, a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem tanára *A határon túli magyarokkal kapcsolatos nemzetpolitika a rendszerváltás során* című előadásában a magyar politika határon túli magyarokhoz fűződő kapcsolatrendszeréről beszélt. Szerinte a Kádár-korszak nem közömböségből, hanem tudatos politikai döntés mentén nem vett tudomást arról, hogy a szomszédos országokban is élnek magyarok. Kávássy János történész, a RETÖRKI tudományos főmunkatársa a rendszerváltás globális erőterében elfoglalt helyét mutatta be. Emlékeztetett arra, hogy még George Bush amerikai elnök budapesti látogatásakor is Grósz Károlyban és körében látta a változások végrehajtásának legfontosabb szereplőjét.

A konferencia a RETÖRKI Facebook-oldalán utólag is visszanezhető és hallgatható.

(A *Magyar Nemzet* és a *Magyar Fórum* tudósítása alapján)

TEHETSÉGGONDOZÁSI PROGRAM INDULT

2020 szeptembere és novembere között került sor a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archívum (RETÖRKI) tehetséggondozó programjára, amelynek célja elsősorban az volt, hogy a programba bekerült hallgatók gyakorlati szakmai ismereteket szerezzenek, megismerkedjenek a levéltári kutatás módszertanával, annak sajátosságaival, valamint lehetőséget kapjanak arra, hogy tudományos kutatásban vehessenek részt. A program hat résztvevője az Eötvös Lóránd Tudomány Egyetem, a Károli Gáspár Református Egyetem és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem hallgatói közül került ki. A program során a hallgatók részt vettek az intézeti közösségi média tartalomfejlesztésében, az Intézethez tartozó Archívum anyagainak feldolgozásában, valamint különböző szakmai rendezvényeken is részt vehettek. A kezdeményezést az Emberi Erőforrások Minisztériuma (EMMI) is támogatta.

„Semmi pénz nem elég”. Churchill pénzügyei

Lough, David: *Nincs több pezsgő. Churchill és a pénz.* Budapest, Lázár János és Csepregy Nándor kiadása, 2020.

Nehéz feladat lehet olyasvalakiról monográfiát írni, mint Winston Churchill, aki egyike a leginkább kutatott és dokumentált történelmi személyiségeknek. Életéről tetemes mennyiségű szakirodalom jelent meg, amely részletekbe menően elemezte politikai, történetírói, újságírói, katonai pályáját, emellett ő maga is megírta visszaemlékezéseit. Jelen kötet szerzője, David Lough ezért egészen újszerű perspektívát választott Churchill életének bemutatására. A szerző a pénzügyein keresztül követte nyomon Churchill életének szakaszait, és nagyrészt elsődleges forrásokat feldolgozva rajzolta meg portréját. Ez a kétségkívül eredeti megközelítés minden bizonnyal részben David Lough pályájának is köszönhető, aki történész végzettsége mellett a nyolcvanas évektől kezdődően a pénzügyi szakmában épített karriert, banki befektetésekkel és tanácsadással foglalkozó céget alapítva. A szerző pályájának e kettőssége szinte természetes módon vezetett el könyvének sajátos témájához, amely egyszerre képviseli a pénzügyi szakember, illetve a történetíró szemléletmódját és megközelítést. Churchill szerteágazó, több országhoz és valutához kapcsolódó pénzügyeit szinte lehetetlen volna követni, ezért a szerző az összevethetőség érdekében minden fejezet elején az adott időszakra vonatkozó, egyszerűen használható képletet ad meg segítségként.

„Churchillnek semmi pénz nem elég” – mondta egy alkalommal Révész Imre, Churchill irodalmi ügynöke, utalva a brit politikus, író életvitelére és pénzügyeire. Révész a harmincas években került üzleti kapcsolatba Churchilllel, és talán nem is tudott róla, hogy ezzel a sommás ítéletével üzletfele egész életére vonatkoztathatóan foglalta össze annak pénzhez való viszonyát. Churchill arisztokrata családban, Marlborough hetedik hercegének unokájaként született egy olyan korban, amelyben az arisztokrácia hagyományos szerepe és társadalmi pozíciója átalakulóban volt. Az ipari forradalom hatására kialakult új gazdasági és pénzügyi viszonyok között létrejött egy vagyonos társadalmi csoport, amely anyagi lehetőségei és politikai befolyása révén hamar az arisztokrácia kivételezett helyzetébe emelkedett, így Churchill korára a születési előjogok önmagukban egyre kevésbé biztosították azt az életszínvonalat, amelyet egy arisztokrata korábban

megszokott. Churchill apja, Lord Randolph sem bizonyult jó döntéshozónak a család pénzügyeit illetően, az általa üzött szerencsejátékok, lóversenyek és kaszinóadósságok még ingatagabbá tették a család anyagi helyzetét [27–33.].

Kevés társadalmilag elfogadott jövedelemszerző tevékenység létezett a tizenkilencedik század végi Nagy-Britanniában egy hercegi származású arisztokrata ifjú számára. Churchill nehezen induló katonai pályája – csak harmadjára ment át a Királyi Katonai Akadémia felvételi vizsgáján [34.] – nem bizonyult biztos megélhetést jelentő hivatásnak. Anyagi szempontból ezeket az éveket – pontosabban szólva *már ezeket az éveket is* – az állandósult anyagi problémák jellemezték. A pénzszerzési lehetőségek keresése lett katonai karrierjével kapcsolatos döntéseinek fő mozgatórugója. Anyja társadalmi kapcsolatainak köszönhetően Churchill ezekben az években vált a legjobban fizetett haditudósítótá, és ekkor alapozta meg írói pályáját is, amelyet a politika mellett – és időnként helyett – egész életében művelt, hatalmas irodalmi örökséget hagyva hátra. Társadalmi helyzetének elfogadása, hogy arisztokrataként írással kell megkeresnie a pénzt, kezdetben nem ment számára könnyen. „A pénz! Megvallom, megborzadok. Nem tudom, hova süllyedünk még. Olyan piszkosnak érzem magam, hogy ilyet teszek...” – írta keresetlen őszinteséggel nagynénjének az írói pályával kapcsolatban egy levelében. [53.]. Az írásból és újságírásból szerzett jövedelme a századfordulóra többszöröse lett a hadseregtől érkező bevételének, ezért úgy döntött, felhagy a katonáskodással, és politikai pályára lép [57.]. 1900. október elsején Oldhamben a Konzervatív Párt színeiben parlamenti képviselői mandátumot nyert. Ezekben az években alakult ki az a rá jellemző életstílus, amelyet leginkább a politika és az írás egyvelegeként jellemezhetnénk, hol egyiket, hol másikat helyezve előtérbe, leginkább a várható jövedelmezőség alapján döntve közöttük.

Churchill arisztokrata származása és az a tény, hogy ennek ellenére mégis saját vállalkozásaiból kellett előteremtenie a megélhetését, egyfajta kettős identitást alakított ki benne. Életmódjában igyekezett számos arisztokrata elemet megtartani – vidéki

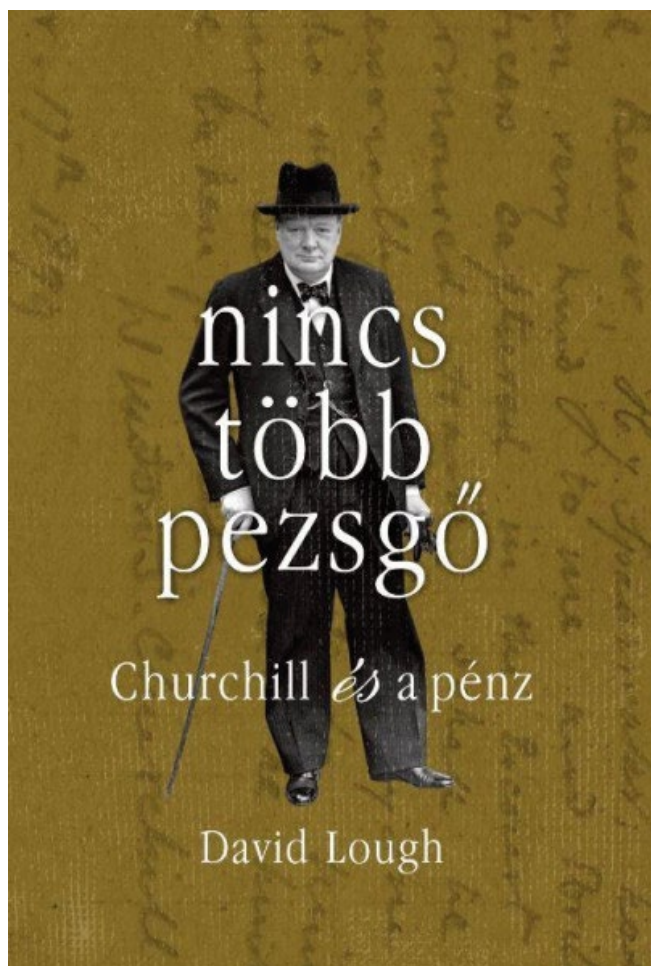
háza tartott fent, vadászatokra járt –, ugyanakkor kapcsolatai olyan gazdag és befolyásos emberekhez kötődtek, mint a bankvilágból ismert és a Churchill családdal jó kapcsolatban lévő Sir Ernest Cassel, az apjával bányáügyekben üzleti kapcsolatban álló Rothschildék vagy a sajtómágnás Alfred Harmsworth, akinek lapjai bőkezű honoráriumokat fizettek Churchill cikkeiért. Érdekeiknek – a vállalkozásbarát reformok, szabadkereskedelem – leképeződését a brit politikai életben a Liberális Párt jelentette, és talán nem véletlen, hogy Churchill 1904-ben elhagyta a konzervatívokat, és átült a liberálisok közé. Csaknem két évtized múltán, számos kormányzati tisztséget és a brit politikai élet alapvető megváltozását követően, 1925-ben tért vissza a konzervatívok közé, ahol azonban még jó ideig nem feledték el „osztályárulását”, ezért a párt fősodrán kívül maradt.

Churchill pénzügyeit vizsgálva a pénzhez és az azzal összefüggő morális kérdésekhez való viszonyába is bepillantást nyerhetünk. Nagy-Britannia az első világháborúig a világ pénzügyi központja volt, a tőzsdei műveletek pedig szinte természetes módon tartoztak hozzá a felső tízezer mindennapjaihoz. A spekulatív tőzsdei műveletek, a tőzsdéhez kapcsolódó bizalmas információk áramlása és felhasználása bizonyos szempontból még kevésbé volt formalizált, mint manapság, illetve a korabeli közvélemény politikusokra és közéleti szereplőkre gyakorolt hatása sem játszott oly mértékben szerepet a döntéseikben, mint napjainkban. Az első világháborút követően mély pénzügyi válságba süllyedt kontinentális Európa magas eladósodottsága, az épített infrastruktúrában okozott károk, az ember- és nyersanyaghiány, valamint nem utolsósorban a szűklátókörű francia külpolitika a nemzetek elhúzódó válságát vetítette előre. Churchill figyelme ezekben az években elsősorban a tőzsde és a szerencsejáték között oszlott meg. Személyiségének az a része, amelyet leginkább a magas kockázatvállalási hajlammal írhatnánk le, ezeken a területeken látványosan megmutatkozott. Gyorsan hozott döntéseket, gyakran kevés információra alapozva, amely látványos sikereket és bukásokat hozott. Pénzügyi spekulációba fogott a francia frank ellen, amelyet arra a feltételezésére alapozott, hogy a frank gyengülni fog. Franciaország a háborús kiadásait javarészt hitelekből fizette, a német jóvátételből származó bevételek akadoztak, a Ruhr-vidék megszállása pedig meglehetősen költséges vállalkozás volt Franciaország számára. Az ügylet anyagi sikert hozott Churchillnek, amely további részvények vásárlására és eladására

ösztönözte, és a sikeren felbuzdulva elgondolkodott a német márka elleni hasonló spekuláció lehetőségén is [145–149.]. Az ilyen jellegű pénzügyi gyakorlatok mind a korszak, mind a személyiség kapcsán akaratlanul is morális felvetések megfogalmazására készítetik az olvasót.

Churchill az elvesztett 1929-es választások után elhagyta Nagy-Britanniát és Kanadába, majd az Amerikai Egyesült Államokba ment. Dacára a miniszteri fizetésének, komoly összegű adósságot halmozott fel, életstratégiája azonban inkább a bevételek növelése, semmint a kiadások csökkentése volt, így nem meglepő, hogy Kanadába érve írásból szerzett bevételeit nem az adósságok visszafizetésére, hanem új befektetések létesítésére költötte. A meggazdagodás iránti vágya gyorsan háttérbe szorította a racionális megfontolásokat. „Nagyon vonzó számomra ez az ország. Hatalmas fejlesztések zajlanak. Számos területen egy vagyont lehet keresni. [...] Elhatároztam, hogy ha Neville Chamberlain lesz a Konzervatív Párt vezetője, vagy valaki hozzá hasonló, kivonulok a politikából, és megpróbálok neked és a cicáinknak egy kicsit kényelmesebb életet teremteni...” – írta feleségének [182.]. Nem sokkal később egy vagyont veszített az 1929-es Wall Street-i tőzsdekrach során.

Churchill életét végigkísérték a rossz pénzügyi döntések, amelyekben feltehetően nagy szerepet játszhatott, hogy a pénzzel való gazdálkodás terén a szüleitől is rossz mintákat látott. A szerencsejátékok, lóversenyek és a tőzsdei műveletek azonban, amelyek vissza-visszatérően Churchill életének részévé váltak, sokkal nagyobb károkat okoztak. A harmincas évek első felében Churchill volt Nagy-Britannia legjobban fizetett írója, anyagi problémái azonban rendszeres túlköltekezései miatt állandósultak, és egyre gyakrabban gyűlt meg a baja az adóhatósággal is. A harmincas évek végére az anyagi helyzete oly mértékben megrendült, hogy kénytelen volt őszintén feltárni anyagi helyzetét barátja, Brendan Bracken előtt, azt kérve tőle, hogy egy „diszkrét mentőakció” keretében segítse ki szorult helyzetéből. Végül közbenjárására Sir Henry Strakosch üzletember, a *The Economist* társtulajdonosa és elnöke vállalta át tőzsdei adósságait Churchilltől, mint az egyetlen politikustól, „akinek jövőképe és bátorsága van ahhoz, hogy szembeszálljon a náci fenyegetéssel”. A kisebb vagyonnal felérő adósság átvállalása mellett egy hasonló összeget pedig végrendeletében hagyott rá [254–257.]. Churchill 1939-ben Chamberlain háborús kabinetjének tárca nélküli minisztere lett,

majd ezt követően, Chamberlain lemondása után miniszterelnök. Történelmi felelősség nehezedett a vállára, ami azonban nem jelentette azt, hogy zilált pénzügyei rendeződtek volna, sőt. Az évi tízezer fontra rúgó miniszterelnöki fizetésének nagy részét elvitte az adó, írói tevékenységét pedig átmenetileg nem folytathatta. Ismét barátjához, Brackenhez fordult, és végül újra Strakosch segítette ki az adósságok között vergődő háborús miniszterelnököt [279.]. Sajnos az ügy egyes részleteire már feltehetően soha nem fog fény derülni, mert Bracken kívánsága szerint halála után elégették a dokumentumait [398].

Bár a baráti „mentőakciók” azt a célt szolgálták, hogy Churchill mentesüljön az anyagi gondokkal járó megterhelés alól, és a miniszterelnöki teendőire tudjon koncentrálni, továbbra is jelentős időt fordított arra, hogyan növelhetné bevételeit. Tanulságos, hogy Anthony Moir adótanácsadóval az adóelkerülés lehetséges módzatairól folytatott megbeszélése fontosabb volt számára, mint az alsóházban a háború folytatásával kapcsolatos ülésen tartandó beszéde, amelyre végül el sem ment [288–290.]. Háborús miniszterelnöki időszaka alatt hosszú jogi vitákba bonyolódott a könyveit érintő kiadói jogok kapcsán, illetve megfilmesítési

jogokról tárgyalt mások mellett Korda Sándor magyar származású, Angliában élő filmrendezővel is [288–304.].

Az akkori viszonyokat nyilván nem lehet a mai kor mércéjével megítélni, az olvasóban mégis joggal merülhet fel a kérdés, hogy az extravagáns életstílus és az azzal járó rendezetlen anyagi körülmények mennyire tették kiszolgáltatottá Churchillt, illetve ilyen körülmények között rendelkezhetett-e egyáltalán azzal az integritással, amely egy politikus függetlenségének alapját jelenti. Az bizonyos, hogy a gazdasági-pénzügyi elit és a politika ilyen mértékű összefonódása manapság erősen negatív megítélés alá esik, és komoly kétségeket ébreszt a választókban az adott politikus iránt. Tény, hogy Churchill politikusként több alkalommal fogadott el pénzt befolyásos üzleti szereplőktől, amit aztán saját céljaira fordított, illetve arra is volt példa, hogy latba vetette befolyását annak érdekében, hogy a sajtó elhallgasson egy kormánykörököt érintő bennfentes kereskedelmi ügyet, a Marconi-botrányt [100.].

Churchill és a pénz története tanulsággal szolgál nemcsak a pénz és a politika, de a pénz és a politikus kapcsolatát illetően is. A szerzésvágy, a pénzügyi kockázatok helyes felmérésével kapcsolatos képességek hiánya, a magas kockázatvállalási hajlam és a rossz gazdálkodás következményei Churchill rengeteg energiáját emésztették fel, fizikai és mentális értelemben egyaránt. Emellett nyilvánvalóan befolyásolták kapcsolatrendszerének alakulását, ami visszahatott a politika felszínén és háttérében zajló döntéshozatalra, indirekt és néha direkt formában is olyan utakra kényszerítve, amelyeket rendezett anyagi háttérrel talán soha nem tett volna meg.

A szerző a könyvét Churchillről írta ugyan, de nem csak Churchillről szól. Képet kapunk általa a korabeli brit politikai életnek egy olyan szegmenséről is, amely általában természeténél fogva rejtve marad, és amely – szintén természeténél fogva, hiszen kortalan emberi érényeken és gyarlóságokon alapul – alkalmas lehet arra, hogy időn és téren átívelő párhuzamokat vegyünk észre a jelenben tapasztalt viszonyainkkal.

David Lough munkája magyarul két hazai politikus, Lázár János és Csepreghy Nándor kiadásában jelent meg.

A RETÖRKI Könyvek eddig megjelent kötetei

Simon János: Puccs vagy összeomlás? 8 interjú a Kádár-korszakról volt MSZMP PB-tagokkal

Szekér Nóra-Riba András László: A Nagy Imre-kód. Nagy Imre újratemetésének politikai dimenziói

Katona András-Salamon Konrád: Tüntetések könyve. Negyedszázad 56 tüntetése Magyarországon (1988-2013)

M. Kiss Sándor (szerk.): Rendszerváltás 1989. 15 tanulmány

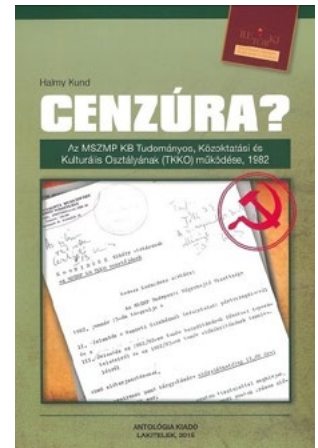
Fricz Tamás-Halmy Kund-Orosz Tímea: A politikai túlélés művészete. Az MSZMP/MSZP hatalomátmenetének természetrajza: érvelés és gyakorlat (1988-2010)

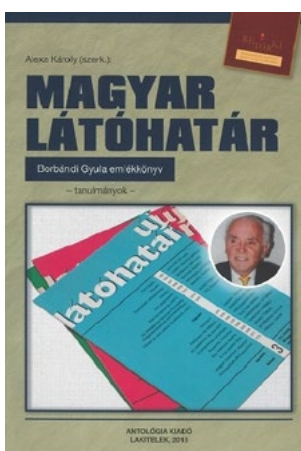
Kahler Frigyes: Az igazság Canossa-járása avagy a rendszerváltoztatás és az igazságtétel történetéhez

Lóránt Károly: A rendszerváltáshoz vezető út. Gazdaságpolitikai visszaemlékezések

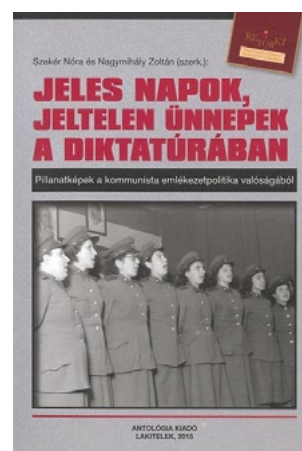
Halmy Kund: Cenzúra? Az MSZMP KB Tudományos, Közvetési és Kulturális Osztályának (TKKO) működése, 1982

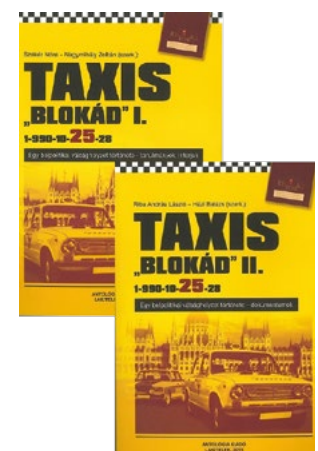
Alexa Károly (szerk.): Magyar látóhatár. Borbándi Gyula emlékkönyv. Tanulmányok

Kávássy János: Nyugati szélben. Adalékok a magyar-amerikai kapcsolatok 1980-es történetéhez; gondolatok a kelet-európai és a magyar rendszerváltásról

Szekér Nóra-Nagymihály Zoltán (szerk.): Jeles napok, jeltelem ünnepek a diktatúrában. Pillanatképek a kommunista emlékeztetőpolitika valóságából

Szekér Nóra-Nagymihály Zoltán-Riba András-Házi Balázs: Taxis „blokádi” I-II. 1-990-10-25-28. Egy belpolitikai válsághelyzet története

Kukorelli István–Tóth Károly: A rendszerváltozás államszervezeti kompromisszumai

Kiss Gy. Csaba-Szilicz Eszter (szerk.): A másik Magyarország hangja. Dokumentumok az Írészövetség 1986-os közgyűléséről

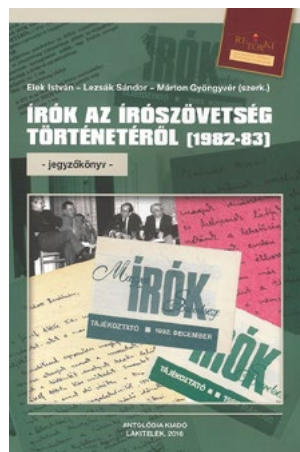
Király Ibolya: Emlék-repezsek. Király Károly igazsága

Bakos István: Nemzetépítő kísérlet. A Magyarok Világszövetsége kronológiája 1989–2000

Duray Miklós: Rendszerváltozás, rendszerváltoztatás, rendszerváltás a Kárpát-medencében 1963-2015. I-II.

Elek István-Lezsák Sándor-Márton Gyöngyvér (szerk.): Írók az Írészövetség történetéről (1982-83). Jegyzőkönyv

Lóránt Károly (szerk.): Az Acélváros végnapjai

Orosz Tímea: A magyar szociáldemokrácia a rendszerváltoztatás időszakában

Kahler Frigyes: Az anyagi kárpótlás és a rendszerváltás

Kávássy János: Mások szemével

Szalai Attila: A múltból jelen, a jelenből jövő

Marschal Adrienn: Az MDF és a rendszerváltás tematikus kronológiája

Riba András – Székér Nóra:
Dokumentumok az MDF
korai történetéből

Nagymihály Zoltán – Sze-
kér Nóra: Forrásvidék

Juhász György: Tábor-
szemle

Helgert Imre-Mészáros
Gyula:
A Magyar Honvédség a
rendszerátváltás sodrában

Fricz Tamás-Halmy Kund-
Orosz Tímea: Az SZDSZ-je-
lenség

Kukorelli István-Tóth Ká-
roly: Az alapjogi jogalkotás
az alkotmányos rendszer-
váltás éveiben

Szijártó István: Húszéves a
Százak Tanácsa

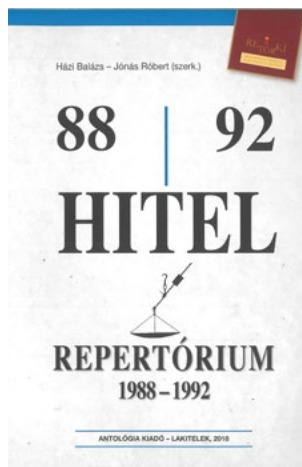
Utak a Teleki térről. Esszék
és tanulmányok a 75 éves M.
Kiss Sándor tiszteletére

Székér Nóra-Szeredi Pál:
MDF-tanulmányok

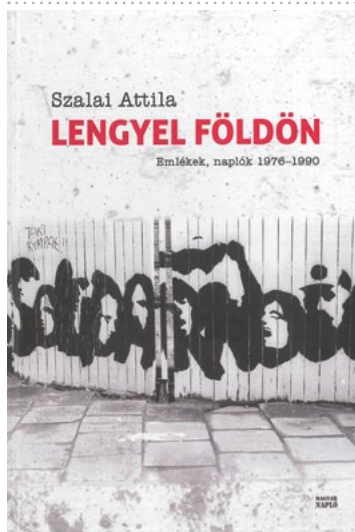
Szeredi Pál: Az MDF 1990.
szeptember 3-i tanácsko-
zásának jegyzőkönyve és
sajtóvisszhangja

Házi Balázs – Jónás Róbert:
Hitel repertórium 1988-1992

Bakos István – Házi Balázs
– Nagymihály Zoltán: Az
MVSZ "hármas kistűkre"
(1989-2000)

Szalai Attila: Lengyel földön.
Emlékek, naplók 1976-1990.

Szócs Zoltán: A Szabó Dezső
Emléktársaság mint emlék. A
Hunnia folyóirat megszületése
és kimúlása.

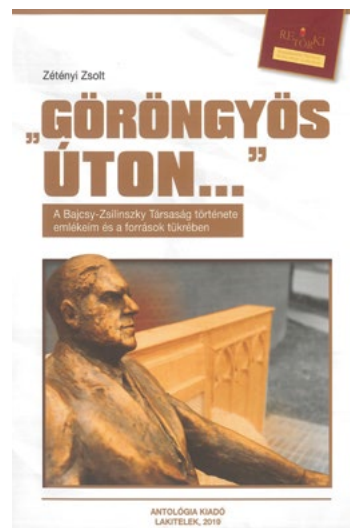
Földesi Margit - Szerencsés Károly:
Két rendszerváltás
Magyarországon

Kukorelli István: Kell-e nekünk
népszavazás?

Szeredi Pál: A cselekvés fél
éve

Zétényi Zsolt: Göröngyös
úton

Domonkos László: Délvidéki
rendszer - magyar váltás

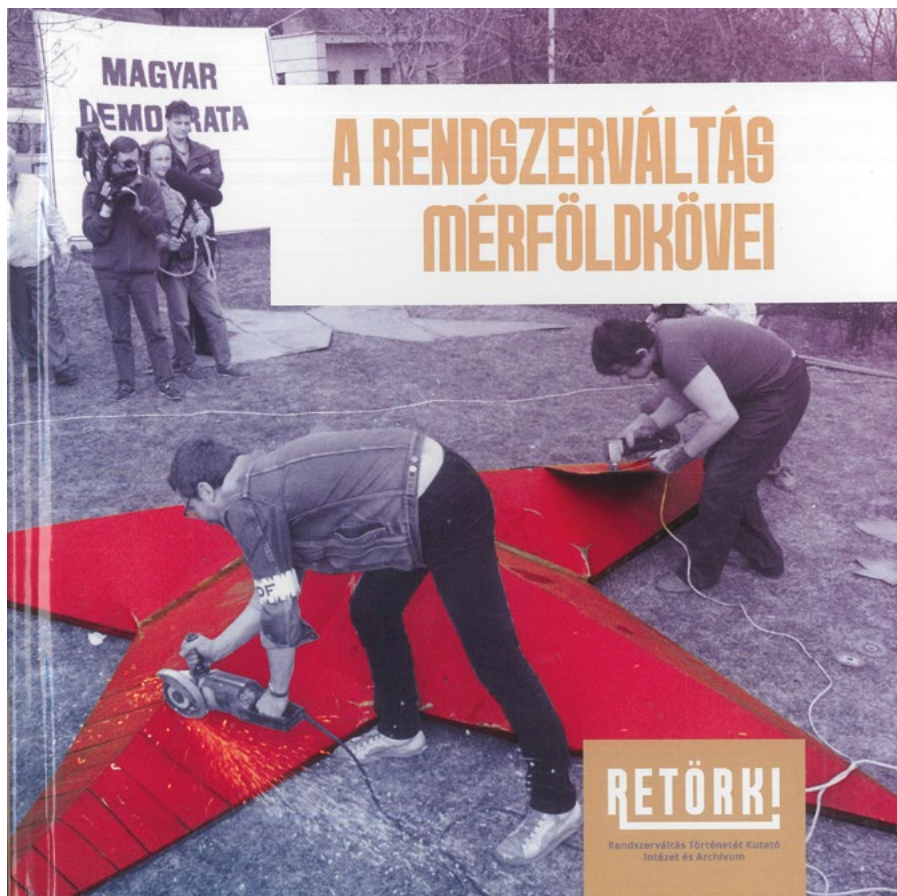
Szabó László Zsolt - Tóth Gy.
László: Húsz év után. Interjúk

Szeredi Pál: A szétválás fél
éve

Bódi Ferenc: A helyi önkormányzatok születése Magyarországon

A rendszerváltás mérföldkövei

A kötetek megrendelhetőek az Antológia Kiadótól:
konyvek.antologia@nepfolakitelek.hu, +36 76/549-045

CENTRAL EUROPEAN POLITICAL SCIENCE REVIEW 2020 téli számának tartalomjegyzéke

CONTENTS

POLITICAL CHANGE AND TOLERANCY

Introduction	9
Lia Pop and Irina Pop: Xenophobia in 2020 Europe A view on xenophobic political parties	11
Josep Colomer: An Effective Democracy Requires Multiple Governments	47
János Simon: Does Politics as a Science Still Exist in Hungary?	53
Inmaculada Szmolka: A Theoretical and Methodological Proposal for Analyzing the Effects of Political Change on Political Regimes	73
Algis Krupavičius: Lithuania in Comparative Perspective: From Transition to Flawed Democracy	87
Imre Boros Imre: Western Money is in Huge Trouble	109
Csaba Varga: The Challenge of Revolution and a Philosopher's Response - The Tragic Dilemma of László Szalay (1813–1864)	127
György Csepeli and István Murányi: The Experience of Young Hungarians Living in the EU	139
Edit Fabó: History, Identity and Future - The Role of Hungarian Statehood and the Cult of Holy King	145
Reports and Conferences	
UNITED Conference - online conference in Oct. 1st and 2nd	156
12th Roma Life Docfilm Fest - Budapest, Hungary 21 of Nov. 2020.	161
Book Reviews	
Kit Yates: The Math of Life and Death-7 Mathematical Principles That Shape our Lives – by János Simon	163
Abstracts	167
About the contributors	172

Szerzőink

Csáky Csongor (Nagykürtös, 1983)

Történész, politológus. Iskoláit Ipolyságon és Balassagyarmaton végezte, majd az Eötvös Loránd Tudományegyetemen szerzett diplomát történelem és politológia szakon. Az egyetem elvégzése után tanított középiskolában és ezzel párhuzamosan 2006-tól a Rákóczi Szövetség munkatársa. 2011-ben megválasztották a szervezet főtítkárának, Halzl József visszavonulását követően, 2018 óta a Rákóczi Szövetség elnöke.

Domonkos László (Szeged, 1951)

Író, újságíró, televíziós szerkesztő. Rendszeresen publikál a *Magyar Hírlapban*, a *Magyar Nemzetben*, továbbá a *Hitel* és a délvidéki *Aracs* folyóiratokban. A *Trianoni Szemle* szerkesztőségének tagja. Kutatásai a magyar média történeti szempontú elemzésére, illetve a határon túli politikai szervezetek történetének feltárására irányulnak.

Halmy Kund (Budapest, 1975)

Történész, politológus. 2001-ben végzett az Eötvös Loránd Tudományegyetem politikaelmélet és a Károli Gáspár Református Egyetem történelem szakán. 2001 és 2012 között a Terror Háza Múzeum munkatársa, 2004 és 2012 között kutatási osztályvezetője. Számos időszaki kiállítás anyagának gyűjtését koordinálta. Egyik legfontosabb munkája a Hódmezővásárhelyi Emlékpont Múzeum szakmai anyaggyűjtésének koordinálása volt. 2006-ban szerzett abszolutóriumot a PPKE Történettudományi Doktori Iskolájában. 2012 és 2014 között ösztöndíjas kutatóként az állampárt érveléstechnikáját és kommunikációját vizsgálta a rendszerváltást megelőző években. 2013 óta a RETÖRKI munkatársa.

Halzl József (Győr, 1933 – Budapest, 2020)

Gépészmérnök. Felmenői Felvidékről és Burgenlandról származtak. A budapesti II. Rákóczi Ferenc Gimnáziumban érettségizett, majd 1957-ben a Budapesti Műszaki Egyetemen szerzett gépészmérnök oklevelet. Az 1956-os forradalom idején ötödéves műegyetemi hallgatóként az események részeseként naplót írt, amelyet a rendszerváltozás után megjelentetett. A rendszerváltozás előtt az Energiakutató Intézet munkatársaként hőerőművekhez kapcsolódó kutatásokon dolgozott. 1989–90-ben közreműködött az MDF energiapolitikai koncepciójának kidolgozásában. 1991 és 1994 között a Magyar Villamos Művek vezérigazgatója volt, 1995-től rövid ideig az MDF pártigazgatójaként is dolgozott. 1991 és 2018 között a Rákóczi Szövetség elnöke, majd 2018-tól haláláig a szervezet örökös tiszteletbeli elnökeként részt vett a napi munkában. Munkásságát szakmai díjak mellett a Kárpát-medencei magyarságért tett erőfeszítése miatt többek között Magyar Érdemrend Középkeresztje csillaggal, Szent Márton-díjjal, valamint Bethlen Gábor-díjjal ismerték el.

Jónás Róbert (Csenger, 1978)

Történelem szakon alapszakos diplomát, majd a Nemzetközi Tanulmányok mesterszakon abszolutóriumot szerzett a Kodolányi János Főiskolán. A főiskola és a RETÖRKI közös kutatói ösztöndíjpályázatának keretében 2016 júniusa és decembere között fél évet kutatói ösztöndíjasként töltött az Archívumban. Jelenleg a RETÖRKI munkatársa, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történettudományi Doktori Iskolájának PhD hallgatója. A *Rendszerváltó Archívum* főmunkatársa.

Juhász-Pintér Pál (Kecskemét, 1979)

Történész, jogász. A kecskeméti piarista gimnáziumban érettségizett, majd a Szegedi Tudományegyetemen magyar-történelem szakon szerzett diplomát, illetve ezzel részben párhuzamosan a Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Karán jogászként végzett. A 2000-es évek elején dolgozott tanárként és jogászként is, majd a kiskunmajsai 56-os Történelmi Alapítvány intézményvezetőjévé választották. Ezt követően a Kormányzati Ellenőrzési Hivatal jogászként, majd a Nemzetgazdasági Minisztérium jogi referenseként,

főosztályvezetőjeként, később a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara projektvezetőjeként tevékenykedett. Jelenleg a RETÖRKI tudományos segédmunkatársa és a Károli Gáspár Református Egyetem Történettudományi Doktori Iskolájának PhD hallgatója.

Lezsák Sándor (Kispest, 1949)

Költő, politikus. 1968-ban érettségizett a Madách Imre Gimnáziumban. 1969 és 1974 között képesítés nélküli volt Lakiteleken, a szikrai tanyasi iskolában, 1974-től általános iskolai tanár a településen. 1975-ben a szegedi Juhász Gyula Tanárképző Főiskolán szerzett magyar-történelem szakos tanári diplomát. 1969 és 1985 között a lakiteleki Művelődési Ház népművelője. 1979-ben a fiatal írók lakiteleki találkozója, 1985-ben az '56-ra is emlékeztető lakiteleki Antológia-est fő szervezője. 1985-től a Bethlen Gábor Alapítvány vidéki titkára, 2009 óta az alapítvány kuratóriumának elnöke. 1987. szeptember 27-én az ő kertjében rendezték meg az első lakiteleki találkozót. Az MDF alapítója, kezdetől a mozgalom, majd párt elnökségi tagja, később alelnöke, 1996 és 1999 között elnöke. 2004-ben kizárták az MDF-ből, 2006-tól a Nemzeti Fórum elnöke. 1991-től a Lakiteleki Alapítvány és Népfőiskola alapítója, kuratóriumi elnöke. 1994 óta országgyűlési képviselő, az MDF, majd 2006 óta a Fidesz frakciójában. Az Országgyűlés alelnöke.

Nagy Dóra (Budapest, 1988)

Politológus. A Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karán szerzett diplomát 2012-ben, politikatudomány mesterszakon, politikai kommunikáció és marketing, valamint elméleti politikatudomány szakirányokon. Az egyetemi tanulmányai mellett a Citromfa Politika Műhely munkatársaként, majd elnökeként tevékenykedett. 2012 és 2014 között a Politikatudományi Intézet megbízott óraadója volt. 2014-ben alapította meg társaival az Ifjú Konzervatívok a Nemzetért (IKoN) alapító elnöke, 2018 óta a Nemzeti Fórum alelnöke. 2018 óta jelennek meg írásai a *Magyar Hírlap* hasábjain.

Szalai Attila (Budapest, 1950 – Pázmánd, 2020)

Újságíró, politológus, diplomata, a Károli Gáspár Református Egyetem oktatója. 1976 és 1990 között Varsóban élt, az Interpress külső munkatársaként tevékenykedett és különböző lengyel lapokban publikált. A rendszerváltás után a kilencvenes években az *Új Magyarország* és a *Napi Magyarország* munkatársa, előbbinek főszerkesztő-helyettese, majd főszerkesztője, utóbbinak alapító főszerkesztője volt. 1993 és 1995 között a Varsói magyar nagykövetség sajtótitkára, 2001 és 2005 között a Varsói Magyar Kulturális Intézet igazgatója. 2005-től 2009-ig a Külügyminisztérium vezető főtanácsosa. 2009 és 2013 között a Varsói magyar nagykövetség sajtó- és kulturális tanácsosa, majd első beosztottja. 2013 és 2019 között a RETÖRKI külsős munkatára volt.

Szeredi Pál (Budapest, 1955)

Kutatótörténész. Az 1980-as évektől foglalkozik a magyar népi mozgalom történetének feltérképezésével. Monográfiát készített Kovács Imre parasztpárti politikus pályafutásáról, Püski Sándor könyvkiadó politikai tevékenységéről, a Nemzeti Parasztpárt és a Petőfi Párt történetéről. Feldolgozta az *Új Látóhatár* című müncheni folyóirat és a magyar népi emigráció históriáját. Létrehozta a www.ujlatohatar.com című web-oldalt, a magyar emigráció történetének átfogó archívumát. A nemzetépítő demokratikus ellenállás 1956 és 1987 közötti krónikáját, valamint annak dokumentumait három kötetben foglalta össze. 2017 és 2020 között a RETÖRKI munkatársa, a történész munkacsoport vezetője.

A szerkesztők életrajzai

Házi Balázs (Budapest, 1987) – felelős szerkesztő

Történész, levéltáros. A budapesti Toldy Ferenc Gimnáziumban érettségizett 2006-ban. 2013-ban a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán szerzett történelem mesterszakos diplomát. Segédlevéltárosként a Magyar Országos Levéltár több projektjében is részt vett. 2013–2014-ben az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa, majd 2014 októberétől a RETÖRKI alkalmazásában áll. A Bethlen Gábor Alapítvány titkára.

Nagymihály Zoltán (Budapest, 1988) – főszerkesztő

Történész. 2012-ben szerzett diplomát a Pázmány Péter Katolikus Egyetem történelem szakán, ahol elsősorban a 20. századi magyar történelem és az emigráció kérdéseit kutatta, szakdolgozata a *Látóhatár* c. müncheni lap történetét mutatta be. 2013-ban és 2014-ben a nemzetpolitikai államtitkárság Kőrösi Csoma Sándor-programjának ösztöndíjasaként kétszer fél évet töltött a németországi magyar diaszpóra közösségeiben. 2014-től a RETÖRKI munkatársa. A PPKE Történelemtudományi Doktori Iskola hallgatója, a Bethlen Gábor Alapítvány kurátora.

RETÖRKI

**Rendszerváltás Történetét Kutató
Intézet és Archívum**

